

Militärhistorisk tidskrift 2015:2

MILITÄRHISTORISK TIDSKRIFT

2015:2

– Artiklar och uppsatser

Redaktör:
Fredrik Eriksson

Militärhistorisk Tidskrift 2015
Del 2 av 2

Copyright © Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan och respektive författare 2016
Mångfaldigandet av innehållet i denna bok är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan medgivande av Militärhistoriska avdelningen, Försvarshögskolan.

Omslagsbild: Jagaren HMS *Halland*. Foto: Krigsarkivet

Serieredaktör: Piotr Wawrzenuk (piotr.wawrzenuk@fhs.se)
Formgivning (inlaga): Ola Norén, Luleå Grafiska
Formgivning (omslag): Stig Ahlstrand

Tryck: Luleå Grafiska 2016
ISSN: 0283-8400

Producerad av Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek 2016

För mer information om Försvarshögskolans publikationer, kontakta oss på telefonnummer 08-553 42 500 eller besök vår hemsida www.fhs.se/publikationer.

Innehållsförteckning

Del 1	
Redaktörens förord <i>Fredrik Eriksson</i>	11
Från Militärhistoriska avdelningen <i>Per Iko</i>	13
Artiklar	17
”Bakom allians(frihet)en: Om Sverige, Nederländerna och 1948 års säkerhetspolitiska val” <i>Susanna Erlandsson</i>	19
”Epoque i Svenska Krigsväsendet”: Etableringen av det sengustavianska lätta enhetsinfanteriet <i>Martin Skoog</i>	45
”Att fostras för landets försvar - Värntjänstutbildning för pojkar och flickor under andra världskriget” <i>Esbjörn Larsson</i>	89
Uppsatser	137
”Slaget og freden: Betydningen av Waterloo og Wienerkongressen to hundre år etter” <i>Morten Nordhagen Ottosen</i>	139
”Mellan två krig och två herrar – Den tjeckoslovakiske militärattachén i Stockholm 1945–1946” <i>Matej Medvecký och Fredrik Eriksson</i>	161
Del 2	
Längre recensioner – forskningsöversikter	11
”Kring Napoleonkrigens slut” – Recension av Huw J Davies, <i>Wellington’s Wars: The Making of a Military Genius</i> och Andrew Roberts, <i>Waterloo 1815</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	13

”Medvetet folkmord, militär kultur, eller både och?” – Recension av Casper W Erichsen och David Olusoga, David, <i>Kejsarens förintelse: Tysklands bortglömda folkmord</i> samt Isabel V Hull, <i>Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany</i> Fredrik Eriksson	18	”Gemena eller geniala generaler” – Recension av Daniel Bolger, <i>Why We Lost: A General's Inside Account of the Iraq and Afghanistan Wars</i> och Peter R Mansoor, <i>Surge: My Journey with General David Petraeus and the Remaking of the Iraq War</i> Dennis Gyllensporre	65
”Första världskriget ur olika perspektiv” – Recension av Nils Fabiansson, <i>Historien om västfronten: I spåren av första världskriget</i> , Harald Høiback och Palle Ystedbø, <i>Første verdenskrig: Operasjoner, myter og inflydelse</i> , samt Peter Olausson, <i>1914: Vägen till första världskriget</i> Håkan Gunneriusson	24	Kortare recensioner	
Recension av Anthony Beevor, <i>Ardennerna 1944: Hitlers sista offensiv</i> och Peter Caddick-Adams, <i>Snow and Steel: The Battle of the Bulge, 1944–45</i> Thomas Roth	28	”Förenklat om bronsimperiernas fall” – Recension av Eric H Cline, <i>1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed</i> (Turning Points in Ancient History) Fredrik Thisner	73
”Andra världskrigets vardag i fält” – Recension av Alan Allport, <i>Browned Off and Bloody-Minded: The British Soldier Goes to War 1939–1945</i> och John Ellis, <i>Soldaten i ledet: livet i fält för de allierade soldaterna 1939–1945</i> Lars Ericson Wolke	34	”Västeuropas längsta krig” – Recension av David Green, <i>The Hundred Years War: A People's History</i> Lars Ericson Wolke	78
”Frivillige i Hitlers armé” – Recension av Rolf-Dieter Müller, <i>Hitlers okända soldater: utländska förband på östfronten 1941–45</i> och Bosse Schön, <i>Hitlers svenska SS-soldater: brev och dagböcker</i> Niels Bo Poulsen	39	”Olika utgåvor om slagfält – en fråga om urval” – Recension av Devries, Dougherty, Dickie, Jestice och Jörgensen, <i>Slagfält under medeltiden: Från Hastings 1066 till Brunkeberg 1471</i> Börje Ekenvall	82
”En av de stora, återigen” – Recension av Bengt Liljegren, <i>Churchill Del 1: 1874–1939</i> och <i>Churchill Del 2: 1939–1965</i> Fredrik Eriksson	46	”Banbrytande forskning om den brittiska flottans rekryteringsmönster” – Recension av J Ross Dancy, <i>The Myth of the Press Gang: Volunteers, Impressment and the Naval Manpower Problem in the Late Eighteenth Century</i> (Boydell Press, Woodbridge 2015) AnnaSara Hammar	86
Aleksejevitj, Svetlana, <i>Zinkpojkar</i> (Ersatz, Stockholm 2014), Berner, Örjan, <i>Härskarna i Kreml: från Gorbatsjov till Putin</i> (Bonniers Stockholm 2014), Kragh, Martin, <i>Rysslands historia: från Alexander II till Vladimir Putin</i> (Dialogos förlag, Stockholm 2014) och Plokhly, Serhii, <i>The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union</i> (Oneworld Publications, London 2014) Kristian Gerner	52	”Att disciplinera svenska flottan” – Recension av AnnaSara Hammar, <i>Mellan kaos och kontroll: social ordning i svenska flottan 1670–1716</i> Germund Larsson	89
		”Habsburgs militärhistoria som populärhistoriskt experiment” – Recension av Richard Bassett, <i>For God and Kaiser: The Imperial Austrian Army, 1619–1918</i> Fredrik Eriksson	92
		”Heder eller en kombination av orsaker?” – Recension av Andreas Danielsen, <i>Hederskriget: hur Österrike-Ungerns startade det första världskriget</i> Fredrik Eriksson	95

”Monokrom bild av skyttegravskriget” – Recension av Jacques Tardi, <i>Skyttegravskriget 1914–1918</i> <i>Lina Sturfelt</i>	99	”Ett försök att ge en annan bild av Sverige under andra världskriget” – Recension av Lars Gyllenhaal, <i>Jan och Nordens frihet: En svensk frivillig i Finland och Norge</i> <i>Börje Ekenvall</i>	148
”Ytliga anspelningar om blixtkrigets utveckling” – Recension av Michael B Barrett, <i>Prelude to Blitzkrieg: The 1916 Austro-German Campaign in Romania</i> <i>Fredrik Eriksson</i>	104	”Beredskap i bild – Recension av Peter Modie, <i>Beredskapsåren: Sverige i bilder 1939–1945</i> <i>Torbjörn Nilsson</i>	151
Recension av Kristian Coates Ulrichsen, <i>The First World War in the Middle East</i> <i>Pontus Rudberg</i>	108	”Andra världskrigets vardag med ransoneringar, tysktåg och kaffesurrogat” – Recension av Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström och Ninna Trossholmen (red.), <i>Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget</i> <i>Johnny Wijk</i>	154
”Mangefacetteret om første verdenskrig i arkiverne” – Recension av <i>Första världskriget i svenska arkiv</i> , Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 2014 <i>Michael H Clemmesen</i>	111	”Gammal och nytt om andra världskriget” – Recension av Jeremy Harwood, <i>Andra världskrigets olösta mysterier</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	159
”Sammanhängande om sjökriget under första världskriget” – Recension av Lawrence Sondhaus, <i>The Great War at Sea: A Naval History of the First World War</i> <i>Bengt Larsson</i>	116	”Ett svenskt trauma utklarat” – Recension av Christer Lokind, <i>DC-3:an: kalla krigets hemligheter</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	162
”Etableringen av den finska värnplikten” – Recension av Anders Ahlbäck, <i>Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service, and Masculinity in Finland 1917–1939</i> <i>Esbjörn Larsson</i>	120	”Underrättelsetjänstens tragiska baksida” – Recension av Wilhelm Agrell, <i>Fru Petrovas sko: En rysk spiontragedi i 50-talets Australien</i> <i>Michael Scholz</i>	167
”Det episka luftslaget om Storbritannien med nya perspektiv” – Recension av Christer Bergström, <i>Slaget om England</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	124	”Den svenska jagarepoken beskriven” – Recension av Lars Carlbom, <i>Svenska jagare: fyrtio legendariska fartyg med detaljerade ritningar</i> <i>Kent Zetterberg</i>	171
”Grundligt om omdebatterad kris” – Recension av Erik Carlsson, <i>Midsommarkrisen 1941</i> <i>Torbjörn Nilsson</i>	134	”Den Kolde Krigs chefer biograferede” – Recension av Bertil Wennerholm och Kent Zetterberg (red.), <i>Militära ledare under kalla kriget</i> <i>Michael H Clemmesen</i>	174
”Gripande om fortsättningskriget” – Recension av Claes Dahlberg, <i>Saknad soldat: ett finlandssvenskt öde 1944</i> <i>Lars Ericson Wolke</i>	139	”Kalla krigets planer och användningen av kärnvapen” – Recension av Michael Kerrigan, <i>Kalla kriget: Planerna som aldrig blev av</i> <i>Kent Zetterberg</i>	179
”Galland – en oppositionell jaktflygare” – Recension av Göran Nilzén, <i>Adolf Galland – legendarisk jaktpilot</i> <i>Bertil Wennerholm</i>	141	”Bristfälligt om svenskt civilförsvar” – Recension av Vilhelm Sjölin, <i>I skuggan av kriget: svenskt civilförsvar 1937–1996</i> <i>Niklas Stenlås</i>	182

”Civilförsvaret dokumenterat” – Recension av Lennart Rosander och Per Olgarsson, <i>Om kriget kommer</i> <i>Thomas Roth</i>	186
”I gränslandet mellan genus, krig och fred” – Recension av Jouko Nurmiainen, Anders Ahlbäck och Fia Sundevall (red.) <i>Gender, War and Peace – Breaking up the Borderlines</i> <i>Lina Sturfelt</i>	189
”Jämställdhet på slagfältet – myt eller verklighet?” – Recension av Robert Egnell, Petter Hojem, och Hannes Berts, <i>Gender, Military Effectiveness, and Organizational Change</i> <i>Emma Rosengren</i>	193
”Älskarinnor och hustrur till diktatorer” – Recension av Diane Ducret, <i>Diktatorernas kvinnor: Hemma hos Lenin, Mussolini, Stalin, Hitler, Salazar, Mao och Ceaucescu</i> <i>Börje Ekenvall</i>	198
”Kvinnliga krigsförbrytare” – Recension av Wendy Lower, <i>Hitlers furier: tyska kvinnor i förintelsens tjänst</i> <i>Elin Malmer</i>	201
”Vietnamkrigets mörka historia av brott mot civila, kvinnor och barn – ett brott mot mänskligheten” – Recension av Nick Turse, <i>Döda allt som rör sig: Det verkliga Vietnamkrige</i> <i>Johnny Wijk</i>	205
”Konungen är död! – Leve Konungen” Kontinuitet och brott i svensk kunglig begravningsceremoniell” – Recension av Lena Rangström, <i>Dödens teater: kungliga svenska begravningar under 500 år</i> <i>Piotr Wawrzyniuk</i>	212
”En enögd bild av moderat utrikespolitik” – Recension av Ann-Sofie Dahl, <i>Du gamla, Du fria: Moderat utrikespolitik från Högerparti till Alliansregering</i> <i>Fredrik Eriksson</i>	218
”Den brittiska militärledningen av idag analyserad på djupet” – Recension av Christopher L Elliot, <i>High Command: British Military Leadership in the Iraq and Afghanistan Wars</i> <i>Charlie Sulocki</i>	222

Längre recensioner – Forskningsöversikter

Kring Napoleonkrigens slut

Recension av Andrew Roberts, *Waterloo 1815*. Historiska Media, Lund 2015, 187 s., och Huw J Davies, *Wellington's Wars: The Making of a Military Genius*. Yale University Press, New Haven/London 2012, 303 s.

Inte helt förvånande har 200-årsminnet av slaget vid Waterloo resulterat i en våg av litteratur om Napoleonkrigen i allmänhet och slaget i synnerhet. Inte helt överraskande är det också främst brittiska historiker och författare som har tagit detta tillfälle i akt att fatta tangentbordet. En av dessa är Andrew Roberts vars Waterloomonografi utkom redan 2006, men som nu påpassligt har översatts till svenska. I föl utkom han också med en biografi över Napoleon.

Det här är ingen volymmässigt stor bok, som man nästan van t sig vid när det gäller Napoleon- och Waterloolitteratur. Men detta är snarast att betrakta som en fördel. På mindre än 200 sidor ger Roberts läsaren en god introduktion till slaget, dess förhistoria och dess efterspel. Han reder ut de olika skedena och, inte minst, vilka som är de vetenskapliga tvistepunkterna när militärhistoriker från olika länder har försökt reda ut och tolka slagets förlopp och resultat.

Waterloo har som bekant gått till historien som en drabbning vars resultat i det närmaste var ödesbestämt och därmed också beseglade Napoleons öde. Självfallet var det inte så enkelt och det förtjänar att påpekas. I mitten av juni hade Napoleon som så ofta förr tagit initiativet och ryckt in i de södra Nederländerna (Belgien), där han möttes av Wellingtons brittisk-nederländska och Blüchers preussiska arméer. Många har spekulerat i vad som kunnat hända om Napoleon hade kunnat hålla isär de två allierade arméerna under hela kampanjen och därmed undvikit sitt Waterloo, i alla fall vid Waterloo. Men samtidigt var stora ryska och österrikiska arméer på väg mot området, och de allierade hade i mars 1815 lovar varandra att inte sluta separاتفred innan

Napoleon åter var störtad. I det perspektivet hade Napoleon rimligen mött sitt öde någon gång redan sommaren 1815.

Men samtidigt lurade de allierade på varandra. Österrikarna kunde möjligen tänka sig att leva med Napoleon, medan preussare och ryssar bevakade sina olika strategiska intressen, och britterna såg ett kungligt Frankrike som en viktig allierad mot rysk eller preussisk dominans i Europa. Här anar vi, inte minst ur Londons perspektiv, embryot till en säkerhetspolitisk problematik som skulle blomma ut först 1914 eller 1945.

Det storpolitiska utrymmet för en aldrig så skicklig operativ befälhavare som Napoleon var dock inte bara begränsat utan i praktiken helt stängt. Inga av Europas furstar, inte ens kejsaren i Wien, skulle i längden acceptera att sonen av den franska revolutionen skulle sitta kvar vid makten. Med detta sagt är det klart att Waterloo skulle komma förr eller senare, och nu kom det vid just Waterloo. Varför?

Det är den frågan som Roberts reder ut på ett pedagogiskt sätt. De inledande slagen mellan britter och fransmän vid Quatre Bras och fransmän och preussare vid Ligny den 16 juni blev franska framgångar, främst vid Ligny. Men inget avgörande träffades. Istället inträffade tre avgörande händelser:

En fransk armékår drevs fram och tillbaka mellan de två slagfälten av motstridiga order och en befälhavare (d'Erion) som inte vågade ta ett eget beslut. Resultatet blev att inget avgörande kom tillstånd på någondera platsen; om d'Erions kår hade lagts i vågskålen på en av platserna hade en av de allierade arméerna sannolikt åsamkats stora skador. Nu skedde inte det och dessutom fattade Blüchers stabschef Gneisenau det kanske avgörande beslutet, att inte retirera österut utan svänga mot norr och därmed behålla kontakten med Wellington. Napoleon hade inte lyckats splittra de allierade arméerna för att krossa dem en och en, den operationskonst som han tidigare utvecklat närmast till en konstform. Därtill befallde Napoleon sin marskalk Grouchy att med 30 000 man följa efter preussarna. Denne lyckades dock aldrig få ett nära samband med Blüchers armé och när preussarna mot slutet av dagen strömmade ut på slagfältet vid Waterloo saknades 30 000 franska soldater som hade behövts där så innerligt väl.

Istället möttes Wellington och Napoleon vid Waterloo, den före i en för honom ovanlig defensiv taktisk position, medan den senare ledde en offensiv fransk frontalattack mot de brittiska positionerna. Annars försökte taktikern Napoleon oftast genomföra en kringgående rörelse. Nu stångades framför allt det franska kavalleriet och sedan infanteriet blodigt mot de brittiska positio-

nerna som vacklade, men höll. Inte minst kavalleriet led oerhörda förluster i fåfänga angrepp mot brittiska fyrkanter av fotsoldater. För att bryta upp en sådan formation av bajonetter i alla riktningar krävdes samverkan mellan infanteri, kavalleri och inte minst med artilleriet, men detta lyckades inte fransmännen med denna dag. Resultatet blev att Napoleons beridna förband maldes ned, även om också britterna tillfogades svåra förluster. När sedan mot slutet av eftermiddagen de preussiska trupperna började nå fram till slagfältet och bistå sina brittiska allierade, ja, då var dagen i praktiken över för fransmännen även om slaget fortsatte några timmar till.

Napoleons armé krossades och något senare var han åter de allierades fånge med S:t Helena som resmål. Roberts visar pedagogiskt och välskrivet hur en rad operativa och taktiska felgrepp från alla inblandade kantade vägen till Napoleons undergång. Marginalerna tycks ibland ha varit små, men det var aldrig någon tvekan om det slutliga resultatet. Mycket har skrivits om timmarna vid Waterloo men Roberts bok är en av de bättre helt enkelt för att den är tydlig och inte förrirrar sig i en flora av detaljer och förbandsbeteckningar som skymmer sikten för läsaren. Till bokens förtjänster hör också att den lyfter fram andra än britter på den segrande sidan. Förutom den preussiska insatsen mot slutet av slaget utgjordes en stor del av Wellingtons armé av nederländare (från såväl norr som söder) och tyskar (från Braunschweig och Hannover, men också elitförbandet King's German Legion i den brittiska armén). Det är inte för tidigt sett mot en lång och tämligen ensidig brittisk historieskrivning. Författaren glömmer inte heller det franska perspektivet, men om man ska rikta någon (lätt) kritik mot Roberts är att han har en tendens att se det hela mer ur Wellingtons än ur Napoleons perspektiv. Men i gengäld gör han upp med en del franska nationalistiska historiemyter kring slaget. Roberts har således skrivit en liten, behändig och bra bok om ett stort och allt annat än behändigt slag.

Segraren vid Waterloo, Wellington, har också ägnats en noggrann och innehållsrik bok av Huw J Davies. Det är inte en biografi i traditionell mening, utan snarast en monografi över Wellingtons utveckling som militär chef. Huw är en tidigare elev till den brittiske historikern Jeremy Black och inflytandet märks i det breda perspektivet, såväl geografiskt som kronologiskt och ämnesmässigt.

Med början på krigsskådeplatsen i Nederländerna, via fälttåg i Indien och till Portugal och Spanien, innan Wellington i slutet av år 1813 ledde sin armé från Iberiska halvön och in i Sydfrankrike och slutligen i juni mötte Napoleon

vid Waterloo, så följer Davies föremålet för sin studie. En röd tråd i boken är hur Wellingtons taktiska kunnande blandats med en ökad insikt om operativa förhållanden, men också om politisk-strategiska dylika. Just förmågan att förstå hur agerande på dessa olika konfliktnivåer kan och bör kombineras kännetecknar en professionell fältherre, och Davies skildring av hur Wellington steg för steg tillägnar sig den förmågan är fascinerande. Det är förvisso ingen rätlinjig utveckling utan många hack finns på linjen. Men han når, enligt Davies, till slut en så hög förmåga att kombinera och växla mellan krigföringsnivåer att han med rätta kan betecknas som ett "militärt geni".

Insikt är förvisso en sak men förmåga en annan. Wellingtons allt annat än jovialiska personlighet bäddade för ständiga konflikter med underlydande chefer, överordnade militärer och politiker samt, inte minst civila och militära företrädare för allierade nationer. Inte minst den spanska militären och politiska kåren fick tåla en behandling som de inte alltid var skickade att tåla. Men också hans politiska chefer i London presenterade ibland oförenliga politiska mål med de fälttåg han utsetts att leda, inte minst i Portugal och Spanien. Den minister som Wellington ansåg hade förorsakat onödiga problem för hans armé fick veta det direkt och föga diplomatiskt. Reaktionen från Wellington var ofta synnerligen oförblommerade, på ett sätt som hade renderat en mindre framgångsrik militär chef ett snabbt slut på karriären.

Man ska inte heller tro att Wellington fick ökade insikter med åren. Redan under striderna mot Marathas i sydvästra Indien 1800–1803 lärde honom mycket om politiska ränker i en allians och hur politiska och militära handgrepp kunde kombineras. Men insikterna till trots kunde Wellington inte göra våld på sin personlighet och ännu när han 1814 blev brittisk ambassadör i Paris gjorde han sig snabbt helt omöjlig inför den franska opinionen. I London försökte man locka honom med posten som militär chef i Nordamerika, men utan framgång. Wellington ansåg att kriget mot USA på 1810-talet var onödiga och resultatet av politisk dumhet, och han ville inte dras in i det. Han blev kvar i Europa.

En annan röd tråd i Wellingtons utveckling var insikterna om logistikens och underrättelsetjänstens betydelse. Inte minst under de portugisiska och spanska fälttågen byggde han systematiskt ut underrättelsenät, men så fort de inkommande underrättelserapporterna inte stämde överens med hans egna instinkter om fiendens göranden och låtanden så valde han ofta att låta de senare styra. Resultat blev ofta onödiga bakslag och förluster. Det här mönstret återkom så sent som i den belgiska kampanjen i juni 1815.

Genom Davies bok får vi ett betydligt djupare perspektiv på slaget vid Waterloo, ja viktiga delar av Napoleonkrigen och de tidiga brittiska kolonialkrigen i Indien. Den bygger på en ytterst gedigen arkivforskning i Storbritannien, Portugal och Indien. Fram träder en synnerligen komplicerad personlighet som inte till alla delar låter sig förstås, men Huw Davies lättar på förlåten till många av Wellingtons skrymslen och han gör det på ett trevlig och läsvärt sätt.

Lars Ericson Wolke

Professor i historia vid Militärhistoriska avdelningen

Medvetet folk mord, militär kultur eller både och?

Recension av David Olusoga och Casper W Erichsen, *Kejsarens förintelse: Tysklands bortglömda folk mord*, Leopard förlag, Stockholm 2014, 416 s. ill., och Isabel V Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell University Press, Ithaca och London 2005, 384 s.

David Olusogas och Casper W Erichsens bok om det tyska folk mordet på herero- och namastammarna i Sydvästra Afrika under 1900-talets första år har inte gått omärkt förbi i debatten. Boken beskriver kriget 1904–1907 som resulterade i ett folk mord. I inledningen drar författarna också en direkt parallell till förintelsen, ideologiskt såväl som personligt då exempelvis Hermann Görings far Dr Heinrich Göring varit en viktig person för etablerandet av den tyska kolonin i Sydvästra Afrika. Han var inte involverad i folk mordet men väl kolonialtjänsteman. Hermann Göring skulle således ha fått folk mord och extremrasism med sig från fadern. På flera ställen pekar författarna ut denna personliga länk mellan förintelsen, nazismen och enskilda aktörer i hererokrigen. Det finns gott om exempel på personer från kolonin i Sydvästra Afrika som senare blev aktiva nazister, föga förvånande. Den tyska rasforskningen byggde exempelvis enligt författarna på kolonialerfarenheten, och de lyfter kontinuerligt fram personliga relationer mellan rasister, forskare, kolonisationer, folk mördare och nazister. Dessa personliga länkar behövs inte! Folk mordet i Sydvästra Afrika, och förintelsen tillhör ändå samma föreställningsvärld. Det behövs inte en bevisföring där exempelvis en av det tyska rasinstitutets forskare, Eugen Fischer 1908, gjort en resa till Sydvästra Afrika, därefter skrivit ett centralt verk om ärftlighetslära och rashygien, som i sin tur Hitler förmodligen har läst (Olusoga och Erichsen, s. 330). Denna bevisföring är onödig. Istället räcker det med att identifiera de ideologiska grunderna för det som skedde i Sydvästra Afrika. Författarnas bevisföring är i många överdriven, och det verkar

nästan som om förintelsen inte skulle ha kunnat ske utan folk mordet i Afrika och kolonialerfarenheten. Enligt mitt förmenande fanns det i idé klimatet som präglade det tyska kejsardömet, kornen till det som skulle växa fram till den fullfjädrade nazismen. Det är här inte personerna som är viktiga, utan idéerna. Författarnas utpekande av enskilda individer blir därför kontraproduktivt, där detaljerna skymmer de större mönstren.

Författarna skriver att ”Idag behandlas ofta historien om det tyska imperiet som om det inte fanns några samband mellan den och Europas historia.” (Olusoga och Erichsen, s. 19). Även detta uttalande är underligt, eftersom historiedebatten ingalunda missat relationen mellan kejsarriket och Europa i övrigt. Inte heller har forskningen missat nazismens ideologiska utveckling och dess affinitet med kejsardömet. Hela den tyska historikerstriden under 1960- och 1970-talen samt debatten om en tysk ”särväg” handlar just om detta.¹ Sant är dock att kolonialismens brott och folk mord, som varit legio, oftast inte jämförts med förintelsen, eller beskrivits som intima delar av ett helt europeiskt ”arv”. Men frågan har under de senaste 20 åren faktiskt berörts också i detalj.²

Det största problemet med *Kejsarens förintelse* är att den inte syftar till att förklara de krafter som leder fram till folk mordet. Istället handlar det om att skuldbelägga och demonisera. Det bör tilläggas att de som utförde folk mordet bör skuldbeläggas, men att detta måste ske genom korrekt källanvändning och utan de vanligt förekommande underliga tillmälena. Ett, bland många, exempel på underlig källanvändning är kriget som föregick folk mordet, nämligen fälttåget mot Witbooi stammen 1893, där tyska förband omringade ett läger och enligt författarna avlossade 16 000 skott för att därefter gå lös på lägret med bajonetter. Vissa tyska soldater tog enligt författarna illa vid sig av det urskillningslösa slaktandet. Massakern resulterade i 8 döda åldringar, två

1. Se exempelvis Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht: die kriegszielpolitik des kaiserliche Deutschland 1914/18* (Düsseldorf 1961) [*Germany's War Aims in the First World War* (New York 1967)]; Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918* (Göttingen 1973) [*Det tyska kejsarriket 1871–1918* (Stockholm 1991)]; Hans Mommsen, *Der Nationalsozialismus und die deutsche gesellschaft* (Reinbek bei Hamburg 1991) [*From Weimar to Auschwitz* (Princeton 1991)]; George Mosse, *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich* (London 1966); George Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich* (New York 1975).
2. Se inte minst Marc Ferro (red.), *Kolonialismens svarta bok – 1500–2000: från utrotning till självrensningen* (Stockholm 2005). Se även forskning om slavhandeln som berör kolonialismen som rasistiskt ekonomiskt system.

döda pojkar samt 78 döda kvinnor och barn (Olusoga och Erichsen, s. 77–80). Beskrivningen av skeendet är hemsk. Men frågan är om en relativt effektiv tysk krigsmakt inte borde ha dödat fler med den ammunitionsåtgång som nämns. Det finns heller ingen direkt källa till ammunitionsåtgången. Detta innebär INTE att massakern inte inträffat, utan att författarna överdriver oväsentliga detaljer (som ammunitionsförbrukningen), i sin vilja att förstärka den tyska grymheten. Men hade grymheten förminskats över att inte nämna antalet skott över huvud taget? Svaret är nej, och problemet blir att kalenderbitande kritiker à la David Irving kan hugga tag i små felaktigheter för att förkasta helheten. Detta är problemet med överdrifterna, och den bristfälliga källhanteringen.

Det är heller inte den enda underligheten i boken utan beskrivningen av det sena 1800-talets Tyskland är också konstig. Författarna verkar inte inse att det är distinkta skillnader mellan Junkertyskland öster om Elbe, och det industrialiserade Tyskland väster om Elbe (Olusoga och Erichsen, s. 97–102) utan allt är en förenklad bild. Det nämns att jorden i Tyskland ägdes av stora jordägare medan ett jordlöst proletariat drev in i städernas grottekvarn. De stora jordägarna var en företeelse som främst fanns öster om Elbe. Livegenskapen var borta sedan länge. Tysklands socialpolitik var den mest utvecklade och tysk socialdemokrati den största i hela Europa. Fackföreningarna var starka och utövade politiska påtryckningar. Istället för detta beskriver författarna en befolkningsökning och påföljande emigration där de ha accepterat völkisch-romantikernas antiurbana diskurser. Det var nämligen på det sättet som dessa grupper beskrev samhällsutvecklingen. I samma anda beskrivs hereroernas liv innan Tysklands kolonisering närmast som ett socialistiskt lyckorike, med gemensamt ägande och där jorden inte sågs som egendom. När tyskarna kom började jorden säljas och det kapitalistiska systemet krossade den traditionella hererokulturen (Olusoga och Erichsen, s. 114–115). Även detta är överdrifter och vanföreställningar. Även hereroerna krigade med sina grannar långt innan Tyskland kom dit, de handlade boskap med briter och boer söderut. Hereroerna hade också mött européer och var sedan generationer kristna. Det finns en romantiserande bild av hererosamhället hos författarna, som på det generella planet är vanlig i vänsterkretsar. Ursamhällena var fredliga och levde i socialistiskt samkväm ända tills européer och kapitalister kom och införde privat äganderätt. Innan det fanns äganderätt fanns ingen ondska och heller inga krig. Detta är en grav förenkling utan belägg.

Istället för dessa prioriteringar av överdrifter kunde mer utrymme ha äg-

nats åt att diskutera socialdarwinismens betydelse i kolonialmakternas folkmord på afrikaner och andra. Nu görs detta på några få sidor. Det verkar ofta som om författarna just upptäckt att sekelskiftet 1900 var en djupt rasistisk tid, där koloniernas människor exotiserades, utnyttjades, objektifierades och visades upp. Inte heller detta är några nyheter i historieforskningen. Författarna återkommer dock ofta till den tyska *lebensraum*-tanken och menar att denna var en av de viktigare orsakerna till folkmordet. Detta stämmer, men det finns många andra aspekter som spelade in.

En intressant faktor som kunde ha utvecklats mer i resonemangen omkring folkmordet i Sydvästraafrika är det faktum att afrikanska soldater inte rekryterades, vilket var det vanliga i andra tyska kolonier. Istället skriver författarna att *Schütztruppe* blev ett vitt drivhus för extrem rasism och bristande disciplinbrister (Olusoga och Erichsen, s. 134–135). Återigen blir bevisföringen i mina ögon underlig. Om nu Sydvästraafrika var ett undantag, kan då generella slutsatser om att *lebensraum* och socialdarwinism var orsaker till folkmordet dras? Finns det andra, lokala orsaker? Ånå menar jag INTE att folkmordet inte har inträffat, eller att omfattningen var mindre. Jag menar att författarna svajar i sin bevisföring och i sin argumentation. Olusoga och Erichsen har rätt i sitt antagande att de tyska koloniserarna drevs av ideologiska föreställningar och en rasistisk världsbild där afrikaner i gemen och särskilt herero- och namastammarna betraktades som underlägsna djur. Det är rasismen hos de tyska koloniserarna och hos befälhavaren Lothar von Trotha som bidrar till utrotningen av herero och nama. Men författarna visar inte detta i sin argumentation, som istället är full av oklarheter och överdrifter.

I motsats till Olusogas och Erichsens effektsökande stil finns Isabel V Hulls *Absolute Destruction* (som också förekommer bland noterna till *Kejsarens folkmord*). Hull är professor i historia vid Cornell med specialitet Tyskland under 1800- och 1900-talen. Syftet med hennes bok är att analysera tysk krigföring mellan 1870 och 1918 för att dra slutsatser om *German Way of War*. Redan på de första raderna skriver Hull att tysk krigföring präglades av en extrem våldsanvändning mot civilbefolkningen, både i kolonierna och i första världskriget (Hull, s. 1). I motsats till Olusoga och Erichsen, som menar att förintelsen och grymheterna i den tyska krigföringen kom från kolonialismen, menar Hull att det var den tyska militära kulturen som låg bakom folkmord i Afrika såväl som grymheterna mot civilbefolkning i Europa. Hull menar också att kolonialhistorien är viktigare i europeisk historia än vad som normalt antas och det är vad hon visar med sin studie. I analysen av folkmordet i Sydvästa-

rika diskuterar Hull de många oklarheter som förekommer i skeendena och även olika potentiella förklaringar. Hon delar upp kriget i olika faser, där de tyska styrkorna använde olika metoder mot hererostammen. Första fasen utgjordes av det direkta kriget, men detta slutade snabbt och ersattes av fas två, med förföljande av hererofolket, och slutligen fas tre med fångläger och mas-svält. En viktig aspekt är att hereroernas krigföring i tyska ögon framstod och framställdes som ytterligt brutal och vild. Därför var den tyska linjen hårdare än brukligt och man använde hererokrigarnas metoder som urskuldande. När det gällde hanteringen av krigsfångar betraktades alla hereroer som fångar, även kvinnor och barn. Samma föreställningar hade förekommit tidigare i Europa, i fälttåget mot Frankrike 1870–1871 betraktade den tyska armén hela den franska befolkningen som fiender. Samma föreställning fanns också kvar under första världskriget.

Hull menar att folkmordet på hererostammen byggde på *standard operating procedure*, det vill säga tysk militär logik där civilpersoner i lägren var helt oviktiga och det avgörande var att segra i kriget. Segern var överordnad. Detta föll tillbaka på den tyska generalstabens syn att *alla* krig var existentiella och fienden hotade alltid det tyska folkets existens. Detta ledde till föreställningen att alla krig måste vara korta och brutala, eftersom nederlag inte var tänkbar. Fångar var då helt oväsentliga och alla fiender måste obönhörligen förintas. Men det fanns enligt Hull ingen uttänkt plan för folkmordet utan det ”bara hände” som en följd av det militära systemet och kulturen. Exempelvis visar Hull att enskilda tyska patruller tilläts hålla ståndrätt på plats med hereroer som de träffade på. Men det krävdes bevis för att hereroerna skulle kunna avrättas. Hull redogör för ett exempel när sju hereroer tillfångatogs den 18 maj 1904, två av dessa dömdes till döden och avrättades, tre dömdes till straffarbete och två släpptes (Hull, s. 19). Det var upp till de enskilda officerarna hur de tolkade reglerna. Det viktiga som Hull betonar är att utrotningen av hererofolket var effekten av tysk militär kultur, som i sin tur inrymde de socialdarwinistiska och rasistiska tankar som präglade europeiskt tänkande. Folkmordet beordrades dock från Berlin, men först när det redan var utfört, genom den militära kulturens behandling av herero och nama. Det bör också poängteras att den tyska socialdemokratin opponerade sig storligen mot detta.

Det som gör Hulls studie särskilt värdefull är att hon visar att den tyska militära kulturen formade det extrema våldet. Alla krig var existentiella. Tyskland kunde aldrig förlora och de korta krigens extrema våld ledde till att avsteg från regler gjordes. Planerna för de korta krigen innefattade inte hur

civila skulle hanteras, eller ens att se till att de egna tyska soldaterna fick färsk mat för att undvika skörbjugg. Olusoga och Erichsen beskriver skörbjuggen bland tyska soldater som beroende på myt och ologiska föreställningar, medan Hull beskriver hur tron på det korta kriget innebar att tillräckliga förråd inte packades. Hull visar också hur tyska förband agerade under Boxarupproret i Kina och under invasionen av Frankrike 1870, och Belgien 1914. Samma typ av föreställningar som drabbade hererostammen i Sydvästraafrika fanns i hanterandet av civila i Belgien, även om konsekvenserna inte på långt när blev lika fruktansvärda. Civila i Belgien och Frankrike under första världskriget blev objekt för militären. Den militära kultur som leder till folkmordet i Sydvästraafrika skapade också Schlieffenplanen, med samma typ av enögt militära beteende och tänkande i bakgrunden. Slutligen pekar Hull ut riktningen genom att också ta upp det armeniska folkmordet i Ottomanska riket under första världskriget.

Om man ställer Olusoga och Erichsen bredvid Hull framträder väsentliga skillnader i analysmetoderna även om resultaten i gemen är desamma. Olusoga och Erichsen grottar ned sig i detaljer, överdriver oviktiga enskildheter och är källkritiskt svajiga. Hull aspirerar på fullständighet, analyserar folkmordet med hjälp av militär kultur och kan därmed med pregnans visa på företeelser i tyskt militärt tänkande som direkt pekar ut den ideologiska riktningen mot förintelsen och *Wehrmachts* deltagande i densamma. Nazismen skapar inte den tyska militarismen, utan tvärtom. Det enda råd jag vill ge när det gäller dessa två böcker är att lämna *Kejsarens förintelse* därefter och istället läsa Isabel V Hulls stringenta och exemplariska studie. Där förklaras folkmordet på herero och nama i all sin fruktansvärdhet, utan oviktiga överdrifter och utan underligheter i bevisföringen.

Fredrik Eriksson

Docent i historia vid Militärhistoriska avdelningen
och redaktör för *Militärhistorisk tidskrift*

Första världskriget ur olika perspektiv

Recension av Harald Høiback & Palle Ydstebø (red.), *Første verdenskrig: Operasjoner, myter og innflytelse*. Abstrakt forlag, Oslo 2014, 235 s., Peter Olausson, 1914: *Vägen till första världskriget*. Forum, Stockholm 2014, 287 s. och Nils Fabiansson, *Historien om västfronten: I spåren av första världskriget*. Norstedts, Stockholm 2014, 383 s.

2015 var det hundra år sedan första världskriget bröt ut. Knappast ett jubileumsår, men likväl släpptes ett antal böcker med världskriget som tema. Tre av böckerna i bokfloden kommenteras i det följande.¹ Såsom framgår av denna artikels titel är böckerna inte helt identiska till sitt ämne, beröringspunkter finns dock. Inledningsvis presenteras dessa böcker var för sig, varpå en sammantagen diskussion följer.

Første verdenskrig: Operasjoner, myter og innflytelse är en antologi vars artiklar ligger inom den akademiska disciplin som i Sverige kallas krigsvetenskap. Det innebär i detta fall att perspektivet på artiklarna har en tydlig relevans för officersprofessionen, vilket inte alla böcker som behandlar krig har – det bör anföras. Flera av antologins texter behandlar ämnen som inte är vanligt förekommande i berättelserna om första världskriget. Nämnas kan artiklarna om sjömakt, luftmakt, krigsplanläggning, kriget i Mellanöstern och etiken bakom gaskriget. Alla artiklarna har intressanta vinklingar och är väl värda att läsa även för den som redan är inläst på kriget i fråga. Andra artiklar behandlar krigsvetenskapliga kärnfrågor som relationen mellan taktik, operationskonst och strategi. Resultatdiskussionerna är goda utgångspunkter för vidare diskussion, och även när det finns anledning att inte hålla med i alla avseenden är argumentationen ändå väl genomförd. Exempelvis är det rimligt att tänka sig

1. Se även *Militärhistorisk tidskrift* 2014:1 och 2014:2 som innehåller flera litteraturrecensioner och två bibliografiska diskussioner om första världskriget.

att taktik följer naturligt på strategi och att tvåfrontskriget är ett känt strategiskt problem för Tyskland (i båda världskrigen) och att taktiska framgångar inte alltid kunde realiseras strategiskt. Att stanna i ett sådant konstaterande är emellertid en förenkling som inte tar hänsyn till Tysklands realiteter. Att – för att nämna ett exempel – enbart utgå från strategiska överväganden borde för Tyskland ha lett till en tidig kapitulation, kanske redan 1915. Ett sådant agerande skulle ha varit politiskt men också militärkulturellt omöjligt. Därför kom kriget att föras på ett vad man kan kalla chansartat sätt av Tyskland, där landet kunde hoppas på att ett strategiskt avgörande skulle kunna uppenbara sig bakom taktiska och operativa framgångar. Avseende akribi är boken sammantaget bra. Hanteringen av citat kunde däremot i flera fall vara bättre, då översatta sekundärkällor används när originalspråket istället kunde ha gett bättre effekt. Att Hindenburg och en fransk pilot citeras på engelska i en norskspråkig bok är inte exempel på god akribi (Høiback och Ystedbø, s. 155 och 160), inte heller att ett citat från svenska *Dagens Nyheter* återges inom citationstecken på norska utan kommentar om översättning (Høiback och Ystedbø, s 151–152). Andra artiklar berör Sammantaget rekommenderas dock boken för den som är intresserad av första världskriget ur ett militärt perspektiv.

1914: Vägen till första världskriget är en bok som bär det populärvetenskapliga signumet att vinkla ett allvarligt förlopp på ett absurdistiskt och dråpligt sätt. Det är faktiskt inte att göra våld på historien då logisk hållbarhet i konstruktionen av det förflutna må vara ett vetenskapligt riktmärke. Detta är dock långt ifrån alla de som genomlevde de historiska skeendena som skildras. Upptakten till detta krig innehåller tillräckligt många faktiska händelser som gör vinklingen möjlig och som får läsaren att ömsom skaka på huvudet och ta sig för pannan, men även skratta högt. Landet Östrumelien var mig tidigare obekant och jag skulle, om jag inte läst den här boken, snarare placera landet i ett Tintin-album än i verklighetens 1890-tal. Beskrivningen av upptakten till första världskriget ter sig närmast som en fars, det är bara smällandet i dörrar som saknas, även om än det med lätthet kan föreställas i flera passager. Boken påminner även om att man redan innan första världskriget trodde på interdependens och ekonomisk pacifism genom att världen var så komplext sammanflätad att ett större krig var omöjligt. Detta hävdades då och två världskrig stod för dörren, kanske något för dagens anhängare av den idén att betänka. Formgivningen av boken har ett något underligt grepp. Det byts nämligen typsnitt när berättelsen får en mer journalliknande disposition dag för dag.

Greppet framstår inte som särskilt lyckat och det finns ett skäl till att det inte används särskilt ofta. Det förekommer därtill ett antal upprepningar, vilket inte heller är lyckat i den här typen av publikation. Om man läser boken på ett par dagar blir sådant en smula irriterande, som om författaren inte riktigt litar på läsarens minne. I det stora hela är boken underhållande och väl värd att läsa, även om man känner till de skeenden som skildras på förhand.

Historien om västfronten: I spåren av första världskriget är en i hög grad personlig bok. Författaren har gjort många resor till västfrontens trakter genom åren, av fascination för platsen och händelserna som utspelades där, kan man som läsare förstå. Innehållet är en bearbetning av egna upplevelser i spåren av andras. Jag tolkar det som att författaren själv undrar vad han skall göra med alla sina erfarenheter och att han har ett behov av att skriva av sig. Det leder till att läsaren dels följer de skeden som skildras på västfronten under kriget, dels följer författarens upplevelser i samma terrängavsnitt långt senare. Det biografiska anslaget är intressant, det är tankeväckande att leva med i upptäckandet av västfronten genom författarens egna upplevelser. Vidare får man i boken följa den praktiska historiografin avseende västfronten, exempelvis syftet med diverse mer eller mindre officiella muséer, monuments invigningar och försvinnande, godtyckligt sorterande av kvarlevor och annat som följde på kriget och som fortfarande vrider perspektivet vi anlägger på kriget. En vilja att korrigera missförstånd eller ren propaganda löper genom boken, ofta till den tyska sidans favör. Det är i sig inte konstigt, de två världskrigens gång har gjort att de segrande makternas vilja till att rättfärdiga händelser, som förlusterna vid slaget vid Somme (Fabiansson, s. 133–134), levt kvar och antagits vara sanna. Boken kan rekommenderas som dels ren underhållning, dels som en del av forskningen om västfronten. I synnerhet kan den rekommenderas för den som själv ämnar ge sig ut och besöka platser i Frankrike och Belgien utifrån vad som där hände under första världskriget. I många fall kan boken tjäna som en guide för vad som finns att se och besöka. Utifrån min erfarenhet från flera fältövningar i Frankrike har jag personligen fått en del goda uppslag på hur fältövningarna kan utvecklas utifrån innehållet i denna bok.

Sammantaget kompletterar böckerna varandra bra, även om det är många faktorer rörande första världskriget som inte behandlas. Särskilt östfronten är en blind fläck om dessa tre böcker läses med syfte att ge en bild av första världskriget, men det ska inte dessa publikationer klandras för. Vi har det krigsteoretiska perspektivet i *Förste verdenskrig: Operasjoner, myter og innflytelse*, upptakten till kriget i *1914: Vägen till första världskriget* och det histo-

riografiska i *Historien om västfronten: I spåren av första världskriget*. De tre böckerna utgör förstås inte en sammanhållen helhet. Det gör inte heller den förstnämnda eller sistnämnda boken inom sig själv heller. I första fallet skiftar artiklarna väsentligt och i den andra boken är den subjektiva upplevelsen central. Trots, eller snarare på grund av det, kompletterar böckerna varandra och utgör tillsammans en god introduktion till västfrontens tid, rum och värld.

Håkan Gunneriusson

Doktor i historia och forskningsansvarig i marktaktik vid Försvarshögskolan

Ardenneroffensiven går två

Recension av Anthony Beevor, *Ardennerna 1944: Hitlers sista offensiv* (Lund : Historiska media, 2015; 512 s) och Peter Caddick-Adams, *Snow and Steel: The Battle of the Bulge, 1944–45* (Preface Publishing, Random House, 2014; 872 s)

2014 året var det sjuttio år sedan Hitlers sista offensiv inleddes, närmare bestämt den 16 december 1944. Klockan 5.20 denna dag, tio minuter före ”timmen T” lät ”Sepp” Dietrich, chef för tyska 6. pansararmén, sitt artilleri öppna eld. Att det var just han som fick föra det omedelbara befälet över offensiven var betecknande för Hitlers sätt att fungera. Dietrich var ingalunda någon välutbildad generalstabsofficer, han hade börjat sin karriär som underofficer och senare tjänstgjort som föhrrens chaufför under ”kamptiden” på 1920-talet. Märkligt nog tycks femtioårsminnet av slaget inte föranlett någon större bokflod i ämnet, men i föl utkom ett antal böcker, bland annat *Snow and steel – battle of the Bulge* av Peter Caddick-Adams och *Ardennerna 1944-1945. Hitlers vinteroffensiv* av Christer Bergström (Vaktel förlag, 505 sidor), den senare recenserad av mig i förra årets upplaga av MHT. Under 2015 har utkommit *Ardennerna 1944. Hitlers sista offensiv* av den inte helt okända militärhistoriske författaren Antony Beevor. Den senare boken är tydligen utkommen på engelska och svenska samt sannolikt på en mängd andra språk samtidigt.

För att börja med *Snow and steel* omfattar boken 872 sidor. Av dessa är 716 sidor löpande text och resten hänvisningar, noter, bibliografi och index. Författaren, som har blandad akademisk och militär bakgrund, har tidigare gett ut böckerna *Monty and Rommel: Parallel Lives* och *Monte Cassino: Ten Armies in Hell*.

Beevor kräver väl vid det är laget ingen närmare presentation, han anses för närvarande vara en av, för att inte säga den mest framstående författaren av

modern militärhistoria. Han var major vid 11. husarregementet (pansarförband) men började sin karriär vid Signaltrupperna (vilket han verkar tala tyst om). Han har hittills skrivit fyra romaner och elva historiska verk där den första i raden behandlade Spanska inbördeskriget. Den aktuella boken omfattar 512 sidor, varav 442 sidor löpande text och är utgiven i Sverige av Historiska media. Till skillnad från Caddick-Adams bok innehåller Beevors verk de båda sidornas styrkesammansättning under Ardenneroffensiven och även listor på tjänstegrader, militära kartsymboler och liknande.

Det ska snabbt konstateras att Caddick-Adams bok är den bästa jag läst i ämnet Ardennerlaget och något av det bästa i ämnet fälttågshistoria över huvud taget. Den är grundlig, metodisk och pedagogisk även om den kräver en viss kunskap i ämnet andra världskriget. Den är överlägsen Beevors bok bland annat för att den är större till omfånget så att Caddick-Adams helt enkelt får plats med att berätta mer, men också för att greppet är bredare. Man får redan på mer om bakomliggande orsaker, om t ex de allierades svåra underhållssituation, orsakssammanhången, Hitlers psyke, tekniska prestationer, den amerikanske generalmajoren Gavins sexualliv (med Marlene Dietrich!) och Henry Kissingers roll som tolk och underrättelseassistent. Slitningarna i de allierade leden belyses såväl som civilbefolkningens lidande. Till skillnad från upplägget i Beevors bok behandlas stridsutvecklingen från söder till norr vilket förenklar det för läsaren. Till mycket stora delar bygger framställningen på ögonvittnesskildringar men dessa är kompletterade med t ex författarens egna synintryck efter besök på stridsfältet. Noterbart är också att författaren behandlar i princip all litteratur och alla arkivkällor på området, inklusive Christer Bergströms ovan nämnda bok i ämnet, hur nu Chaddick-Adams hunnit tillgodogöra sig den. Bergströms bok återfinns däremot inte i notapparaten. I källmaterialet ingår även ett tiotal av författaren själv genomförda intervjuer men också spelfilmer och radioprogram. Språket är flytande och ibland underfundigt roande. Det enda negativa jag kan säga om boken är att kartunderlaget borde vara bättre. Bildmaterialet är också bättre eller till och med mycket bättre i Beevors bok. Mycket i de båda författarnas sätt att beskriva striderna är dock naturligtvis likartat. Bägge understryker till exempel effekten av de hårda striderna i Hürtgenskogen vid den belgisk-tyska gränsen i oktober där den amerikanska 1. armén under generalen Hodges led svåra förluster under påfrestande väderförhållanden, förluster som allvarligt kom att påverka stridsvärdet och som blev en del av förklaringen till det tyska frontgenombrottet senare.

Caddick-Adams boks svårigheter på den eventuella svenska marknaden

ligger naturligtvis i att Beevors bok nyss är utkommen. Skulle Caddick-Adams bok ges ut på svenska krävs naturligtvis ett mycket kvalificerat översättningsarbete, dels för den militära nomenklaturen som är mer komplicerad än i andra liknande verk och dels för att svårigheterna att bibehålla den tidigare nämnda lättsamma tonen i språkbehandlingen. Detta ska dock inte missuppfattas; läsaren får fullständigt klart för sig vilka bittra strider som utkämpades och det råder ingen tvekan om vilket lidande deltagarna utsattes för. Härvidlag skiljer sig inte de båda böckerna åt. Här är inte platsen för att redogöra för slagets detaljer men några frågor och händelser ska beröras.

Den ovannämnde generalmajoren Gavin var för övrigt chef för 82. luftlandsättningsdivisionen som var armégrupsreserv tillsammans med 101. luftlandsättningsdivisionen. Bägge divisionerna kom att kastas in i Ardenner-slaget, där 101. divisionens försvar av staden Bastogne hör till den berömdaste episoden under hela slaget. Det är betecknande att det var divisionsartillerichefen, brigadgeneral McAuliffe, som förde befälet under striderna eftersom divisionschefen var i USA och hans ställföreträdare var på tjänstledighet i Paris.

En av de intressantaste frågorna vad gäller slaget är varför det tyska angreppet kom som en sådan överraskning för de allierade. Caddick-Adams citerar den amerikanske armégruppchefen Omar Bradleys memoarer där generalen hävdar att "ett stort fel på vår sida låg i att vår underrättelsetjänst hade kommit att förlita sig på Ultra", alltså signalspaningen, men i detta fall tillämpade tyskarna radiotystnad och därför gav Ultra ingen förvarning. Caddick-Adams hävdar dock att Ultra vid den aktuella tidpunkten reducerats till en underrättelsekälla av många och att underrättelsetjänstens misslyckande främst berodde på de allierades "segerfeber" och oförmågan att inse att tyskarna fortfarande hade anfallskraft kvar. Han ger också exempel på oförmåga till samarbete mellan olika nivåer inom underrättelsetjänsten, till exempel mellan armé och armékårsnivån. En av dem som anade oråd var underrättelsechefen i amerikanska 3. armén, översten Koch. Chef för 3. armén var generalen Patton, som i mycket hög utsträckning förlitade sig på Kochs analyser. Att Patton under slaget lyckades vända delar av sin armé i nordlig riktning och mycket snabbt gå till motanfall var till stora delar Kochs förtjänst eftersom hans analyser pekade på att den tyska reträtten inte varit en flykt och att tyskarna måste ha mycket anfallskraft kvar. Även vissa brittiska underrättelseofficiäres bedömningar pekade i samma riktning, men Caddick-Adams hittar också exempel på hur en brittisk officer varnade för ett möjligt tyskt anfall varefter han tog ledigt och åkte till Paris.

Även Beevor tar upp underrättelsetjänstens misslyckande och använder delvis andra källor. Han beskriver hur det redan från början var omöjligt att efterleva Hitlers order om total sekretess. Ryktet om den kommande offensiven cirkulerade till och med bland de högre tyska officerarna i de brittiska krigsfånglägren. Under andra veckan i november spelade man i hemlighet in pansargeneralen Eberbach när han berättade för andra krigsfångar att en viss generalmajor Eberding, som hade tillfångatagits bara några dagar tidigare, hade talat om en kommande offensiv på västfronten med fyrtiosex divisioner. Eberbach trodde att det var sant och att det var ett sista försök. Till och med fänrik von der Goltz, som hade tillfångatagits på halvön Zuid-Beveland under rensningen av delat vid floden Scheldes utlopp utanför Antwerpen, hade hört att "den stora offensiv man höll på att förbereda fyrtiosex divisioner inför skulle inledas i november. Den 28 november rapporterade MI19a, som var en avdelning inom den brittiska militära underrättelsetjänsten, dessa i hemlighet inspelade samtal till War Office, det brittiska försvarsministeriet, som omedelbart vidarebefordrade dem till SHAEF (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force*; det allierade högkvarteret i Versailles utanför Paris). Dessa tämligen livsviktiga upplysningar tycks emellertid inte ha tagits på allvar. De avfärdades troligen som ett förtvivlat optimistiskt rykte som florerade bland de tillfångatagna officerarna, särskilt som siffran fyrtiosex divisioner verkade orimligt hög. Beevor tar också upp berättelsen från en tysk desertör som under första veckan i november när han förhördes berättade om att vissa pansardivisioner som förflyttats till Westfalen ingick i 6. pansararmén, ett förband som SHAEF:s underrättelsetjänst inte hört talas om på flera veckor. Både SHAEF och 12. armégruppen under Bradley tog för givet att tyskarna förberedde ett kraftigt motanfall mot den kommande amerikanska övergången av floden Roer. Ett tyskt störande anfall före julhelgen ansågs också möjligt men enligt Beevor var det knappast någon som förväntade sig att detta anfall skulle komma från bergskedjan Eifel och genom Ardennerskogarna, även om tyskarna använt sig av just den rutten tidigare: år 1870, 1914 och 1940.

En annan intressant fråga som bägge författarna tar upp är förhållandena i den allierade ledningen, bland annat de problem som Montgomerys tjockhudade självgodhet förorsakade. Även om författarna som sagt själva är briter, är de på intet sätt blinda för fältmarskalkens avigsidor. Det inträffade också en rad förtroendekriser mellan de amerikanska generalerna å ena sidan och Montgomery å den andra. En allvarig sådan skedde vid Eisenhowers besök på Montgomerys stabsplats den 28 november. Eftersom Montgomery var all-

deles för upptagen för att besöka överbefälhavaren fick denne i stället bege sig till sin underställda armégruppchef. Under tre timmar vankade Monty fram och tillbaka i den husvagn som fungerade som kartrum och föreläste för sin chef om vad som gått på tok under höstens fälttåg och varför man behövde en enda chef för markstyrkorna och inte tre armégruppchefer underställda SHAEF. Detta var en av Montys käpphästar som han tidigare lovat att inte beröra på nytt, vilket han nu trots det gjorde. Resonemanget gick tillbaka till de meningsmotsättningar vad gäller den stora överordnade strategin som rådde mellan Eisenhower och Montgomery. Den senare förordade ett koncentrerat anfall medan överbefälhavarens strategi med framryckning på bred front blivit den rådande. Monty tyckte nu också att om inte Eisenhower gick med på idén om en gemensam befälhavare för marktrupperna så var Ardennerna en naturlig gränslinje och han själv borde därför föra befälet över de allierade styrkorna norr om det frontavsnittet. Det skulle ha givit honom befälet över större delen av den amerikanska 1. armén och hela den amerikanska 9. armén, förutom de arméer som redan tidigare ingick i 21. armégruppen, det vill säga brittiska 2. och kanadensiska 1. armén. Genom att inte säga någonting – han var mållös av utmattning och leda – gav Eisenhower Monty intrycket att han i tysthet biföll dennes argument om att de allierade hade lidit ett strategiskt nederlag genom att inte nå fram till Rehn innan nyåret och genom det fruktlösa blodbadet i Hürtgenskogen. Efteråt skickade fältmarskalken ett signalmeddelande till generalstabschefen Brooke i London som antydde att Eisenhower hållit med om allting som han själv hade sagt. I ett teleprintermeddelande till Eisenhower två dagar senare lade Montgomery fram det han trodde de hade kommit överens om. Det hade de nu inte alls gjort och Eisenhower, tillsammans med sin brittiske ställföreträdare, flygmarskalken Tedder, tvingades ånyo uppsöka Monty och få honom att rätta in sig i ledet. Onödigt mycket tid och kraft gick åt till detta och Montgomerys propåer blev kända för de andra amerikanska högre cheferna, vilket skapade misstämningar och irritation. Ironiskt nog kom det tyska anfallet senare att tvinga fram en sådan åtgärd som Monty hade föreslagit, det vill säga att alla allierade förband norr om frontutbuktningen i Ardennerna ställdes under hans eget befäl. Detta innebar att amerikanska 9. armén under generalöjtnant William H. Simpson kom att lyda under fältmarskalken. Samarbetet mellan Simpson, som karakteriserats som ”lång, skallig och entusiastisk”, och fältmarskalken tycks ha fungerat utan minsta problem och Simpson hade senare bara gott att säga om sin lille chef.

En detalj som främst Caddick-Adams berör är det sätt varpå Montgomery

ledde sina trupper. Förutom de normala ordervägarna och sambandslinjerna hade fältmarskalken ett extra informationssystem i form av ett antal yngre officerare som varje dag besökte ett antal olika högre stabsplatser och rapporterade om pågående verksamhet varje kväll, ofta vid en gemensam middag. Fältmarskalken hade också ett särskilt spanings- och sambandsförband, Stora Högkvarterets Ledningsregemente oftast kallat ”Phantom”. Det var ett kombinerat motoriserat spaningsförband och ledningsresursförband, lämpligt för förstärkning av högre staber. Förbandet var tillkommet efter erfarenhet från fälttåget i Frankrike 1940 där sambandet till stora delar bröt samman. Någon motsvarighet till ”Phantom” fanns inte på den amerikanska sidan. Förbandschef var för övrigt överstelöjtnanten David Niven (jo, just skådespelaren!).

Avslutningsvis; Antony Beevors bok är alltså mycket bra och Peter Caddick-Adams bok är ännu lite bättre.

Thomas Roth

Andra världskrigets vardag i fält.

Recension av John Ellis, *Soldaten i ledet: Livet i fält för de allierade soldaterna 1939–1945*. Fischer och Co, Stockholm 2014, 447 s. och Alan Allport, *Browned Off and Bloody-Minded. The British Soldier Goes to War, 1939–1945*. Yale University Press, New Haven och London 2015, 395 s.

Ända sedan 1980-talet har vi sett en stadig ökning av ”militärhistoria underifrån”, berättelser om och analyser av krigets vardag för de enskilda officerarna, soldaterna och sjömännen. Resultatet har blivit en rik flora, självfallet av varierande kvalitet, av böcker och uppsatser om männen och kvinnorna i de organisationer som ytterst har förmågan att framgångsrikt genomföra väpnad strid som mål. Vid sidan av John Keegan är John Ellis en av pionjärerna inom området.¹ Därför är det en välgärning av en av hans andra klassiker, boken om ”soldaten i ledet”, studien av de amerikanska och brittiska soldaterna under andra världskriget, nu har kommit ut i en nyutgåva.

Lutande sig mot en massiv mängd dagböcker, memoarer och intervjuer följer han olika aspekter på det enskilda befälet och soldatens vardag vid och bakom fronten under krigsåren. Här belyses inkallelse och utbildning, krigsskådeplatsen, infanteriets men också artilleriets och pansartruppernas strid, omfattning och hantering av förluster, disciplin och stridsmoral, rekreation bakom fronten samt attityder till kriget i stort och till striden specifikt. Resultatet blir en målning av stort och smått av det som påverkade soldaternas vardag och deras syn på dem. Som alltid när man bygger på ett berättande källmaterial är frågan om representativitet en grundläggande svårighet, men Ellis försöker i möjligaste mån presentera, och analysera, statistik om stridsskador, sjukdomar och annat, för att kunna avgöra huruvida hans berättande

1. Se exempelvis John Ellis, *The Social History of the Machine Gun* (Baltimore 1986).

källor pekar åt ”rätt” håll. Resultatet blir en fascinerande skildring av krigets vardag, vid eller bakom fronten.

En rad föreställningar och myter ställs också på ända: I både den brittiska och amerikanska armén såg huvuddelen av soldaterna sällan eller aldrig fronten. Huvuddelen av veteranerna som kom hem 1945 efter VE- och VJ-dagarna hade aldrig varit i strid. Mest extremt var det i Stilla havskriget där man tidvis räknade med att det behövdes 18 soldater i olika befattningar bakom fronten för att hålla igång en stridande soldat vid fronten. Att detta förhållande gav upphov till motsättningar mellan frontförband och etappförband behöver knappast sägas.

Men de soldaterna som kom till fronten upplevde ofta väl så hårda förhållanden och omfattande förluster som deras fäder hade gjort i första världskrigets skyttegravar. Striderna i Italien 1943–1944 och i Nordvästeuropa 1944–1945 åsamkade många brittiska, amerikanska och kanadensiska förband förluster i paritet med var motsvarande enheter hade lidit vid Ypres, Somme eller Paschendale. I särklass hårdast var förhållandena för infanteriet, vars förband led de i särklass största förlusterna. Pansartruppernas strid handlade ofta om att sakta avancera mot fientliga fältbefästningar eller dueller med mindre förband av fientliga stridsvagnar. De klassiska, massiva, stormanloppen av stora pansarförband genomfördes nästan aldrig av de allierade, med undantag för några tillfällen under kriget i Nordafrika 1940–1943.

Disproportionerna mellan fält- och frontförband återspeglas på många sätt. Ett är det faktum att det tidvis var flera soldater som hamnade på sjukhus på grund av veneriska sjukdomar än av stridsskador, vilket var en naturlig effekt av att fler soldater exponerades för de förra än för de senare. Resultatet blev i alla fall detsamma, soldaterna undandrog sitt förband under vård- och konvalescenstid, vilket många befäl reagerade starkt mot. Det förekom att officerare lät inhägnatältförläggningar med veneriskt sjuka och märka deras uniformer med VD (Venerial disease) om inte annat för att få dem att skämmas.

Vädret var en ständig källa till bekymmer och förtvivlan, antingen det nu handlade om det iskalla vinterregnet i Italien eller snöstormarna i Nordafrika. Värst var det inte helt överraskande i Sydostasiens djungler och på öarna i Stilla havet, där djungelklimatet förvandlade både uniformer, mat och levande kroppar till möglande och ruttande företeelser.

På snart sagt alla frontavsnitt förekom två avskydda fiender: leran och flugorna. Leran hade varit en plåga redan i skyttegravarna och nu återkom den

i Nordvästeuropa, Italien och snart sagt alla frontavsnitt. När leran i Tunisien tillfälligtvis torkade förvandlades den till ett gråvitt damm som sökte sig in överallt, i kläder, munnar och ögon, i vapen och i motorer. Varken människor eller motorer skonades. Leran satte ned såväl stridsförmåga som stridsmoral.

En annan allestädes närvarande plåga var flugorna. De fanns i övermått överallt, inte bara där de stupade hopades utan på landstigningsstränderna vid Anzio, i Burmas djungler och på Guadalcanal. Värst var flugplågan i Egypten och Libyen. Soldater beskrev hur flugor i mängder angrep dem vid El Alamein, i sin jakt på fukt. Inget var heligt, kroppsöppningar och ögon angreps av flygsvärmar. Att utträta sina naturbehov kunde utvecklas till en fasa.

För envar som vill få en djupare förståelse för krigets vardag, såväl vid som bakom fronten. Ur ett västallierat perspektiv är Ellis klassiker en bok man inte kan eller får gå förbi och lämna oläst.

I Ellis fotspår går den brittiske historikern Alan Allport som med sin studie av de brittiska soldaterna under krigsåren 1939–1945 delvis, men inte enbart, berör samma ämnen som Ellis. Även Allport behandlar företeelsen med att endast en mindre del av soldaterna fick fronttjänst, vilket var en dramatisk skillnad gentemot första världskriget. Åren 1914–1918 kunde soldaterna i skyttegravarna trösta sig med att deras helvete i alla fall delades av nästan alla andra, men i Italien 1943 eller Burman 1945 visste männen i främsta linjen att de flesta av deras kollegor nästan aldrig behövde riskera livet i strid, vilket gav upphov till bitterhet.

Dessa känslor var som allra starkast i den brittiska 14:e armén i Burma, i synnerhet bland de soldater som efter segern i Europa sändes till Sydostasien på sommaren 1945. ”Den bortglömda armén” fortsatte kriget medan hemlandet firade segern i Europa.

Utifrån svensk horisont kan man göra reflektionen att det som upprörde de inkallade mest under andra världskrigets beredskapsår var upplevda orättvisor i inkallelserna, om grannen fick göra färre beredskapsomgångar än man själv. Det torde vara ett universellt fenomen, att orättvisan i bördorna är ett värre problem än hårdheten i själva bördorna, så länge de upplevs delas lika.

Men även de bakom fronten hade sina uppoffringar, om än oftast inte livshotande. Allport betonar hur familjeliv, studier och yrkeskarriär gjorde på stället halt i flera år för mobiliserade med allt vad det innebar av personliga uppoffringar.

En fråga som nästan alla soldater grubblade över var också hur tillvaron

skulle gestalta sig efter krigsslutet, för den som överlevde. Åter kom första världskrigets erfarenheter fram och mer än en soldat undrade om hans öde efter kriget skulle bli detsamma som faderns, då skyttegravsveteranerna ofta fått tillbringa åratals i arbetslöshetsköer med åtföljande ekonomisk misär. Det för många överraskande valnederlaget för krigshjälten Churchill i junivalen 1945 tillskrevs redan i samtiden av många debattörer, vänsterinfluerade tjänstemän i försvaret som påverkade soldaternas val. Men istället kan just en historiskt betingad oro inför efterkrigstiden ha fått många soldater att lägga sin röst på labourledaren Clement Attlee och inte på den person som de respekterade och beundrade som krigsledare.

Allport framhåller hur entusiasmen sensommaren 1914 nästan helt saknades 25 år senare, snarare ackompanjerades inkallelserna av flyglarmets sirener än av jublande människomassor. Som exempel på tidsandans noterar han att till och medan kungen kungen själv, Edward VIII, genom sin abdikation 1936 hade satt sin privata välfärd före plikten mot landets, något som noterade av en del värnpliktsvägrare.

Nederlagen i Europa 1940, i Fjärran Östern 1941–1942 och i Nordafrika 1942 gjorde inte moralen bättre. När Rommels trupper i maj 1942 bröt igenom den brittiska försvarslinjen vid Gazala i Egypten strömmade män och fordon västerut mot Alexandria i en elva dagar lång tjurrusning. Under den flykten försvann runt 25 000 man under kortare eller längre tid från sina förband. Bakom de flyende gav Tobruks garnison med 35 000 man upp striden och kapitulerade. Föga förvånande har forskare före Allport noterat att månaderna före El Alamein var ett lågvattenmärke för den brittiska krigsmoralen då både krigsmakt och hemmafront genomsyrades av känslor av hopplöshet efter tre år av krig med ständiga motgångar.

Krigströttheten blev inte mindre när framgångarna kom, tvärtom. Vintern 1944–1945 uppnådde den brittiska 8:e armén krigets högsta deserteringssiffror för någon västallierad armé under kriget, med hela 1 000 desertörer varje månad. Graden av vedervärdigheter bestämde inte alltid nivån på deserteringarna. De amerikanska förbanden på Guadalcanal liksom amerikaner och australiensare på Nya Guinea hade obefintliga deserteringarna, för vart skulle en desertör ta vägen i valet mellan djungelhelvetet och de japanska linjerna?

En röd tråd i båda böckerna är svaret på frågan om varför de allra flesta soldater vid fronten trots allt fortsatte att släsa vedervärdigheterna till trots. Det var inte patriotism, order eller hat mot fienden, utan helt enkelt lojalitet med

de närmaste kamraterna. Denna linje har varit återkommande i forskningen alltsedan andra världskriget.² När den lilla gruppen bröts upp av förluster eller på annat sätt, då bröt också försvaret samman och graden av psykiska åkommor hos soldaterna ökade markant, för nu kände de att de var ensamma med krigets helvete.

Lars Ericson Wolke

Professor i historia vid Militärhistoriska avdelningen

2. Morris Janowitz och Edward Shils, "Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II", *Public Opinion Quarterly* 1948 Summer; senast berördes ämnet av Anthony King, *The Combat Soldier: Infantry Tactics and Cohesion in the Twentieth and Twenty-First Centuries* (Oxford 2013).

Frivillige i Hitlers armé

Recension av Rolf-Dieter Müller, *Hitlers okända soldater: Utländska Förband på Östfronten 1941–45*, Historiska Media, Lund 2015, 340 s. og Bosse Schön, *Hitlers Svenska SS-soldater: Brev och dagböcker*, Fischer och Co, Stockholm 2014, 176 s.

Krigen på østfronten kan synes velbeskrevet, men det er fortsat muligt i en i øvrigt fortrinlig forskningsoversigt helt at undgå at nævne den sovjetiske væbnede kollaboration med den tyske besættelsesmagt, de med tyskerne allierede hære fra eksempelvis Finland og Italien samt de ikke-tyske soldater, som frivilligt gjorde tjeneste i Waffen-SS.¹ De to her anmeldte bøger bidrager på hver sin vis til at lukke de fortsat betydelige huller i forskningens viden om den tysk-sovjetiske front og dens bagland. Rolf-Dieter Müller har en solid forskningsmæssig baggrund fra det tidligere *Militär-geschichtliche Forschungsamt* i Potsdam (nu *Zentrum für Militär-geschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr*), og den her anmeldte bog er en svensk udgave af en i Tyskland i 2007 udgivet bog. Svenske Bosse Schön er kendt i Sverige for en række bøger om emnet svenskere i Waffen-SS og svensk nazisme, og hans forfatterskab er i højere grad af journalistisk og aktivistisk art. Fælles for de to bøger er dog en bevidsthed om Hitlers østkrig som en udryddelseskrig, hvor nazisterne ikke blot havde sat alle gældende juridiske og moralske normer ud af kraft, men samtidig havde ambitioner om udryddelse, slavebinding eller germanisering og kolonisering af befolkningerne i Sovjetunionen. Men mens Bosse Schöns bog nøjes med et lille aspekt af krigen – nemlig de godt 250 svenske SS-mænds deltagelse deri, tager Rolf-Dieter Müller livtag med et langt mere omfattende

1. Kenneth Stepyan, "Battle Fronts and Home Fronts: The War in the East from Stalingrad to Berlin", i Thomas W Zeiler og Daniel M DuBois (red.), *Companion to World War II* (London 2013) s.312–332.

emne: hans bog repræsenterer en samlet analyse af de cirka fire millioner ikke-tyske mænd, som bar våben for Hitler under krigen på østfronten 1941–1945.

Centralt i dette enorme opbud af alt fra ukrainske milittssoldater og russiske kosaktrupper til kroatiske piloter og italienske kampvognsbesætninger, stod naturligvis en række stater, som allierede sig med Tyskland om at angribe Sovjetunionen i juni 1941. Således tjenestegjorde omkring en halv million finner og en kvart million italienere på østfronten i løbet af krigen. Mens disse fortrinsvist tjente i egne statsligt formerede enheder, var den måske allerstørste gruppe – sovjetborgerne. Her er tallene svære at fastslå med sikkerhed. Muligvis drejede det sig om over en million sovjetborgere fra områderne øst for 1939-grænsen og yderligere samlet flere hundredetusinde ukrainere, baltere og andre fra de områder, som Stalin lod indlemme efter grænseekspansionen 1939–1940. Selv hvis vi tager højde for en betydelig talmæssig usikkerhed, er der god grund til at beskæftige sig med de mange ikke-tyske militære enheder på østfronten, og dette er netop emnet for Rolf-Dieter Müller *Hitlers okända soldater*.

Efter en kort og informativ, men ikke nyskabende, indledning om Operation Barbarossa og dens følger, er bogen opdelt i kapitler for hvert af de lande/områder, som inddrages. Det drejer sig om en gruppe af allierede lande (Finland, Italien, Kroatien, Slovakiet, Rumænien og Ungarn), frivillige fra neutrale og besatte lande (Belgien, Danmark, Frankrig, Nederlandene, Norge og Spanien), samt østeuropæiske folkeslag fra Sovjetunionen (ester, hviderussere, ”kaukasusfolkeslag”, letter, litauere, polakker, russere og ukrainere).

I hvert af kapitlerne foretages en grundig og nøgtern redegørelse for de særlige nationale forhold, som enten førte den pågældende stat ind i en koalitionskrig med Hitler på østfronten eller som motiverede mænd fra landet til at melde sig frivilligt for eksempel til Waffen-SS eller de forskellige nationale legioner og andre frivillige enheder som kæmpede under den tyske hær. Også selve kampindsatsen på østfronten vises den fornødne opmærksomhed. Selv hvis man kender meget til kampene på den tysk-sovjetiske front vil man stadig få ny information eller i hvert fald kunne glædes over forfatterens kompetente analyse af de forskellige udenlandske troppeenheders indplacering i det store billede.

Rolf-Dieter Müller forholder sig særdeles loyalt overfor de mange nationaliteter, som kæmpede på værnemagtens side, og forfalder ikke til de sædvanlige stereotyper, som man hyppigt finder i den mindre analytiske militærhistorie. Dog bruges visse krigsdeltageres erindringer og andre udsagn på en måde så de

pågældende stedvist får lov til at portrættere rumænerne som ”vilde og blodtørstige” eller kosakkerne som ”primitive” uden at forfatteren tager til genmæle. Men måske har han ment at sådanne udsagn talte for sig selv, for han demonstrerer ganske overbevisende, at betydningen af de store udenlandske styrker, som kæmpede på Hitlers side, var et militær set meget betydningsfuldt indslag på østfronten. Det gjaldt dels i en række offensive operationer i 1941–1942, dets gjaldt (med lidet held) som flankesikring under kampene om Stalingrad i slutningen af 1942, og det gjaldt i baglandet som sikkerhedstropper. Her overtog eksempelvis ungarske, rumænske og slovakiske enheder ansvaret for store landområder. Forfatteren integrerer fortjenstfuldt de pågældende enheders deltagelse i forbrydelserne på østfronten i sin analyse af deres indsats, og han påviser, hvordan også styrkerne fra disse og en række andre lande i stort mål stod side om side med deres tyske våbenfæller i implementeringen af Hitlers udryddelseskrig.

At bogen indeholder mindre faktuelle fejl og forgrovelser, som læsere, der er særligt inde i et enkelt lands historie kan gennemskue, er vel uundgåeligt emnets størrelse taget i betragtning. De har ikke en karakter, som anfægter hovedindholdet. Det kan dog undre, at der ikke i dispositionen indgår en samlekategori, således at også schweizere, bulgarere, serbere, indere, englændere, svenskere og andre behandles – i hvert fald cursorisk. Mens nogle af disse grupper kun hvervedes i meget lille tal – eksempelvis passerede under 50 personer gennem det såkaldte britiske frikorps og af dem kom kun cirka femten kortvarigt til østfronten i foråret 1945 – tjente op mod 1 000 schweizere i tyske enheder, særligt i Waffen-SS. Måske hænger denne lakune sammen med, at bogen – selv om sondringen tit er svær – i det store hele ikke beskæftiger sig med ”folketykkerne” (*Volksdeutsche*) fra Europe, men holder sig til de egentlige ikke-tyskere.

En anmelder bør principielt forholde sig loyalt over for en bogs målsætning og afgrænsninger. På et par punkter er dette dog svært – Rolf-Dieter Müller har, som undertitlen gør klart, defineret sit emne som værende indsatsen af tyske hjælpetropper (i ordets bredeste forstand) på østfronten. Indsats på Balkan, i Italien eller i vest- og nordeuropa er derfor ikke med i bogen eller nævnes kun cursorisk. Det er en skam: ikke fordi bogen burde være endnu mere leksikalsk end den allerede er, men fordi problemerne med at integrere de mange hjælpekorps i den tyske krigsindsats intetsteds kom tydeligere til udtryk, end når de flyttedes til fronter, hvor hverken frygt for Den Røde Hær eller de sovjetiske partisaner afholdt dem fra at desertere eller på anden måde

”svigte” militært. Her er der i sig selv stof til en bog mere fra Rolf-Dieter Müllers hånd.

Ligeledes havde det beriget emnet, og gjort bogen mere nuanceret, hvis forfatteren havde viet et par sider til at diskutere teori, metode og kilder. Mens han med rette i forordet gør opmærksom på at ”vetenskapligt seriösa och välbalanserade framställningar utgör undantaget” inden for den eksisterende litteratur om emnet, går han så at sige i sin egen fælde, ved ikke at gøre læseren opmærksom på de betydelige problemer en forsker, som ønsker at skrive en syntese over emnet, møder. For det første nødvendiggør en virkelig dybtgående og nuanceret udforskning af emnet, at primærkilder inddrages i langt højere grad end det er sket hidtil. Men dette stiller – da mange af de relevante kilder i sagens natur er på de deltagende nationaliteters eget sprog og geografisk set befinder sig i vidt spredte arkiver – eventuelle forskere overfor store sproglige og logistiske problemer. Man kan så, som Rolf-Dieter Müller gør, betjene sig af den eksisterende litteratur og sammenskrive denne. Men eftersom en ikke uvæsentlig del af denne litteratur i mange tilfælde enten er populærhistorisk eller har en betydelig politisk drejning (typisk i form af ukritisk hyldelse af den nationalitet den behandler), kan man ikke nødvendigvis tage de fremførte påstande i sådanne bøger for pålydende. Siden anden verdenskrigs afslutning har det været attraktivt for alle som havde sympati for de forskellige nationer, som deltog i *Hitlers Vernichtungskrieg* på østfronten at hvad der måtte have været af ideologisk fællesskab med nazismen til fordel for en abstrakt påstand om ”antikommunisme”, som de deltagende soldaters Leitmotiv. Forfatteren har helt ret i, at kommunismefrygt spillede en stor rolle, og særligt de nationer, som havde oplevet det stalinistiske styre i 1939–1941, havde utvivlsomt dette som et grundmotiv for at kæmpe på tysk side. Men antiparlamentariske, korporatistiske, ultranationalistiske og antisemitiske mentaliteter trivedes også i mange af de deltagende lande, og blandt de afsendte soldater. Det har litteraturen i det store hele ikke formået at analysere – ej heller sker det med nærværdig dybde i *Hitlers okända soldater*. I betragtning af tyske historikers evne til at medtænke metodiske og teoretiske aspekter af deres evne, kan det også både undre og ærgre, at disse aspekter af emnet helt er fraværende i bogen.

Konkluderende må den her anmeldte bog betegnes som ædrueligt og vellykket forsøg på at sammenfatte og formidle den eksisterende litteratur om emnet. Sammenlignet med andre værker med samme ærinde er der klart tale om den bedste bog hidtil. Den kan bruges som håndbog for så vidt angår de grundlæggende fakta vedrørende de enkelte nationaliteter og de politiske

rammebetingelser i deres hjemlande, og dens krigshistoriske redegørelser er også gode og solide. Det store emne til trods er det ovenikøbet lykkedes Rolf-Dieter Müller at økonomiserer med pladsen og forhindre sin bog i at svulme utilbørligt op.

Både mindre med hensyn til genstandsfelt og i volumen er den seneste bog i en længere række af bøger om svenskere i tysk krigstjeneste og svensk nazisme af journalisten Bosse Schön – en bog som blandt andet baseret på en række akter fra Säpos arkiver, herunder afhøringsrapporter, telefonaflytninger og brevuddrag.

Hitlers Svenska SS-soldater er i det store hele disponeret kronologisk og har som sit omdrejningspunkt kampene på østfronten, som følges særligt tæt i kapitlerne seks til ti. Bogens øvrige kapitler handler blandt andet om de svenske SS-soldaters baggrund i den svenske nazistiske bevægelse (kapitel et og to) og om uddannelsen og den politiske skoling i Waffen-SS (kapitel tre og fire), samt om svenskerne og SS ambitioner om at bedrive en ”racebaseret” familie og børneavspolitik (kapitel fem) – endelig findes, som bogens sidste kapitel en gennemgang af SS veteranernes netværk og politiske og erhvervmæssige liv efter anden verdenskrig.

Bogen udmærker sig ved det store antal egodokumenter, som Bosse Schön har fremdraget og som både er den faktuelle basis for meget af bogens indhold, og som sammen med en række artikler, som de svenske SS-soldater skrev til svenske nazistiske aviser og de af forfatteren foretagne interviews og ”feltstudier” i veterankredse bærer dens narrativ. Teksten er således i alt væsentligt biografisk anlagt, og vi gives med en betydelig detaljerigdom indsigt i en række navngivne SS-soldaters liv og levned. Hyppigt citeres brevene og artiklerne i deres helhed, og bogen er i det hele taget præget af meget lange passager med citater. Dermed falder den ned mellem to gengrøer – den er ikke en kildeudgivelse, men den er heller ikke en helstøbt historisk analyserende fremstilling. Ikke desto mindre må det medgives at meget af det i bogen citerede stof er særdeles relevant og fortjener at blive videregivet, da læseren tilbydes en detaljeret indsigt i de SS-frivilliges mentalitet og verdenssyn – med det forbehold, at forfatteren med fordel kunne have analyseret dokumenternes indhold og sprog, frem for at overlade det hele til læseren. Almindelige læsere vil undres og gyse over den hadske antisemitisme og uforblommede nazisme i det citerede stof. Forskerne vil notere ned og ønske at tilgå materialet, og i den forbindelse kan det ærgre, at Schön ikke benytter sig af kildereferencer.

Bosse Schön minder – men med et klart antifascistisk sigte – lidt om den

danske journalist og populærhistoriske forfatter Erik Haaests forfatterskab om danske SS-soldater.² En journalistisk skrivestil, korte og prægnante overskrifter, en biografisk båret fortælling, dramatiserende episoder og få dybere analyser og diskussioner. Ord som "sentationel" bruges med forkærlighed og der pirres til læsernes nyfikenhed med kapiteloverskrifter som "I SS fanns Himlers [sic!] 'avelshingstar'". Tillige ledsages teksten af et rigt billedmateriale.

Det er dog bekymrende, at man kan støder på en række fejl i teksten. Et citat fra den danske SS-officer Per Sørensen bruges så det lyder som han omtaler et sindssygehospital han besøger under ophold på Junkerskolen i Bad Tölz (s.39). Men i virkeligheden omhandler citatet en begivenhed som fandt sted mere end et år tidligere. Heller ikke de i bogen nævnte generelle data er altid helt i overensstemmelse med det videnskabeligt etablerede. Således hævdes det på side 47, at krigen på østfronten kostede 2,3 millioner tyske soldater livet, svarende til 80 procent af alle tyske tab under anden verdenskrig. Tallene var dog, som blandt andet påvist af Rüdiger Overmans, langt større. SS-Division Nordland beskrives (s.75) som havende 9 000 soldater ved dannelsen – tallet var rettelig cirka 15 000. Hvilken dækning forfatteren har for sin påstand om, at hensigten med det i foråret 1943 dannede III. Germanske SS-Panzerkorps var "att skapa den slagkraftigsta pansarkåren på hela östfronten" kan man kun gisne om – det er ikke en ambition, man kan finde i det tyske primære kilde-materiale til korpsets opståen, akterne fra SS i Bundesarchivs Lichterfeldeafdeling i Berlin eller de tyske militære akter i Militærarkivet i Freiburg. Disse og flere andre tilsvarende fejl og overdrivelser efterlader indtrykket af en mangelfuld efterlevelse af sunde principper om faktatjek og kildekritik.

Målt ud fra en personhistorisk målestok føjer bogen ny viden til en række svenske SS-mænds liv og levned, men den ændrer for så vidt angår mellemkrigsperioden og anden verdenskrig ikke ved den eksisterende litteraturs pointer. Særligt interessant er bogens allersidste kapitel, der, som tidligere nævnt, omhandler SS' mændene i efterkrigstiden. De seneste år er dette område - internationalt med Karsten Wilkes bog om HIAG (Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit der Angehörigen der ehemaligen Waffen-SS) fra 2014 som hidtil vigtigste bidrag – begyndt at tegne sig som et vigtigt emne i forskningen; dels i sin egen ret, dels fordi man på en række måder kan tilbageslutte fra veteranernes ytringer og ageren efter krigen, og dermed finde indikationer på hvor stærkt identiteten som SS-mand var forankret.³ Det er dette kapitel, som

2. Eksempelvis Erik Haaest, *Frontsvin: Frikorps Danmark-folk om kampene ved Ilmensøen* (København 2005 och tidigare).

3. Karsten Wilkes, *Die "Hilfsgemeinschaft auf Gegenseitigkeit" (HIAG) 1950–1990: Veteranen*

gennem en række interessante breve og forfatterens øjenvidneberetning fra et veterantræf i Tyskland, klart er bogens væsentligste bidrag til forskningsfeltet.

Bosse Schön har efterhånden beskæftiget sig med emnet i en årrække, og hans interesse for de svenske SS-frivillige og den svenske nazisme har kastet et større antal bøger af sig. Det er hæderværdigt at han i sit researcharbejde har opstøvet mange forhenværende SS-mænd, indsamlet breve og dagbøger, og ligeledes glædeligt at dette materiale, jf. bogens kildeoversigt er deponeret til Rigsarkivet i Stockholm. Efter denne anmelders opfattelse er det dog fremdeles Lennart Gyldenhaal og Lennart Westbergs kapitel om svenske SS-soldater i deres bog om *Svenskar i krig*, som byder på den mest autoritative og helstøbte behandling af emnet.

Niels Bo Poulsen

Fil. Dr i historia vid Forsvarsakademiet, København

der Waffen-SS in der Bundesrepublik (Paderborn 2012).

En av de stora återigen

Recension av Bengt Liljegren, *Winston Churchill, del 1: 1874–1939* och *Winston Churchill, del 2: 1939–1965*, Historiska media, Lund 2013 och 2014, 336 s. ill. och 335 s. ill.

Winston Churchill är en av den moderna historiens portalfigurer och som sådan ofta biograferad. Churchill har alltid varit omstridd, särskilt i sin samtid. Det är först i efterhand som hans hjältestatus blivit oomstridd och kritikerna har dött ut. I samtiden var Churchill en *enfant terrible*, utan säker hemvist någonstans. Han var för liberal för de verkligt konservativa och för konservativ för de sanna liberalerna. Den fasta punkten i hans ideologi var motståndet till socialismen.

Att skriva en biografi över Churchill är att ge sig in på en internationell arena. Varje år utkommer flera Churchillbiografier, ofta med olika specialinriktningar. Ofta finns dock en underförstådd hyllning av krigsledaren med i grundanslaget. En enkel, om ovetenskaplig sökning i Libris ger resultatet att det 2013–2015 utkom inte mindre än fem större biografier över Churchill, märk väl som finns i svenska forskningsbibliotek. Det har utkommit betydligt fler än dessa fem, om *alla* biografier räknas med.¹ Till detta fogas alla återutgivningar av *Churchilliana*, utgivning av källor och dokument ur Churchills arkiv, med mera.² Detta intresse för Churchill är kanske inte så konstigt, då han vann BBC:s omröstning om vem som var Storbritanniens viktigaste per-

1. Se Olof Hedengren, *Winston Leonard Spencer Churchill (1874–1965)* (Jönköping 2015); Boris Johnson, *The Churchill Effect: How One Man Made History* (London 2014); Jonathan Schner, *Ministers at War: Winston Churchill and His War Cabinet* (New York 2015); Jonathan Rose, *The Literary Churchill: Author, Reader, Actor* (New Haven 2014); Michael Shelden, *Young Titan: The Making of Winston Churchill* (London 2014).
2. Se Martin Gilbert (red.), *The Churchill Documents, Volume 17: Testing Times 1942* (Hillsdale 2014).

son genom tiderna. Även bland svenska historiker är Churchill en person som återkommer i analyser och biografier. De senaste åren har Knut Ståhlberg och Svante Nordin skrivit om Churchill och hans gärning. Undertecknad recense-
rade Svante Nordins *Winston Churchill och den brittiska världsordningens slut* i förra numret av *Militärhistorisk tidskrift*.³ Bengt Liljegrens verk flyter således med i en ström av böcker om Winston Churchill.

Bengt Liljegrens tvåbandsbiografi är kronologiskt uppbyggd, och läsaren får följa Winston Churchills levnadsbana. De analytiska delarna finns insprängda i kronologin. Det finns både för- och nackdelar med denna metod och i vissa fall kunde en tematisk diskussion hjälpt upp framställningen. Ett exempel på detta är att i det absolut sista avsnittet i den andra delen drar författaren slutsatsen att Churchills gärning är en paradox. Churchills konservatism var en pragmatisk blandning mellan konservativa grundprinciper och radikala idéer i sakfrågor (Liljegren, del 2, s. 290–292). Detta är tänkvärt, men kunde kanske ha nämnts redan i inledningen. Huvudpersonens pragmatism kunde ha använts som en ram för framställningen. Jag uppfattar det pragmatiska, ibland nästan bipolära draget hos Churchill som en av nycklarna till att förstå honom. Liljegren diskuterar också Churchills så kallade ”svarta hund” – de återkommande depressionerna som präglade huvudpersonens liv. Dessa perioder löstes av med perioder av outsläckt energi. En annan aspekt som författaren förtjänstfullt lyfter fram är att Churchill blir en hjälte först i och med krigsutbrottet 1939, om andra världskriget inte inträffat skulle Churchill ha varit en parentes i historien. Frågan om vem Churchill egentligen var lämnar inte läsaren. Officer, skribent eller politiker? Han var egentligen aldrig officer på riktigt, utan officersrollen var bara en del i en komplex palett av det sena 1800-talets statusposter. Här fanns också posten som parlamentsledamot.

Den konservativa pragmatismen som fanns hos Churchill visade sig på flera olika sätt. Den innebar exempelvis att religion var helt oviktig för honom personligen. Han var motståndare till kvinnlig rösträtt även om han samtidigt var förespråkare för utsträckt manlig rösträtt. Efter kriget vägrade han Indien självständighet efter kriget. Som en pendang lyfter Liljegren fram klasstrukturen som av Churchill var något helt naturligt. Tjänstefolket var alltid mer inventarier än människor (Liljegren, del 2, s. 195). Den ekonomiska politiken under kriget var också socialistisk och många delar av politiken levde vidare

3. Knut Ståhlberg, *Två kära ovänner: Churchill och De Gaulle* (Stockholm 2011); Svante Nordin, *Fyra som förde krig: Hitler, Stalin, Churchill, Roosevelt och idéerna de stred för* (Stockholm 2009); Svante Nordin, *Winston Churchill och den brittiska världsordningens slut* (Stockholm 2013); Fredrik Eriksson, ”En av de tre stora”, *Militärhistorisk tidskrift* 2014:2.

under efterkrigstiden, förespråkade även av det konservativa partiet. Denna så kallade *One Nation*-konservatism fanns inom det konservativa partiet under Churchills tid, även om han själv var betydligt mer ekonomiskt liberal. Denna dubbelhet hos huvudpersonen återkommer.

Churchill som militär ledare och officer står inte i centrum för Liljegren, utan förekommer som en del i framställningen. Samma typ av impulsiva aktiviteter som finns hos Churchill i gemen förekom ofta även i militära sammanhang. Impulsiviteten och detaljintresset ledde ibland rätt, men ledde lika ofta till katastrof. Misslyckandet vid Gallipolli blev exempelvis hans fall. Rollen som marinminister under första delen av första världskriget illustrerar hans entusiasm inför kriget och möjligheten att finna nya vägar. Den illustrerar också hans intresse för att lägga sig i detaljer. Lika ofta som det var innovativt, misslyckades han. Avskedandet från marinministerposten följdes av att Churchill tvingade till sig befälet över ett förband på västfronten. Han hade enligt Liljegren tänkt sig minst en brigad – men fick en bataljon efter många om och men. Det var ingen längre period som Churchill var bataljonchef utan han återvände snart till London.

Vi måste dock hålla i minnet att Churchill sällan var en briljant, nytänkande militär ledare, något han ibland framställs som. Han misslyckades ofta med sina planer, tappade intresset, fastnade i detaljer och oväsentligheter. Ibland hamnade han rätt, som exempelvis i sitt stödande av flyget som en ny metod i krigföringen. Churchill var skrupelfri när det gällde förluster, lade sig i enskilda förbands göranden och låtanden. Småstaters rättigheter betydde exempelvis ingenting för Churchill som när Altmark-incidenten på norskt territorium utspelades. Just denna del av Churchills personlighet beskrivs med den äran av författaren, men i beskrivningen av de militära skeendena under världskriget finns också brister. Det tyska fälttåget västerut 1940 beskrivs ytligt och förenklat.

Ytterligare en förenkling är beskrivningen av Vichyregeringen som avfärdas som en vasallregering. Detta gäller avsnittet om den franske amiralen Gensouls lojalitet med Vichy (Liljegren, del 2, s. 69). Gensoul var chef för den franska flotteskadern i Mers-el-Kébir 1940. Problemet med epitetet vasallregering, är att för de franska officerarna var Vichyregeringen ingalunda några vasaller utan *den* lagliga regeringen. De Gaulle betraktades istället som en illoljal upprorsmakare. När Gensoul således vägrade stryka flagg för den brittiska flottan, när den krävde överlämnandet av franska flottan för att den inte skulle falla i tyska händer, lydde han det som han såg som den lagliga regeringens order. Detta är en återkommande problematik i historieskrivning, nämligen

hur Vichy ska förstås. Med dagens ögon framstår vasallregering som ett mildt epitet för en regering som samverkade med nazisterna i förintelsen. Men detta hade ännu inte inträffat 1940, och vi bör inte använda vår tids förståelse av ett fenomen i analyserandet av hur samtiden tänkte. Gensoul lydde helt enkelt order från den lagliga regeringen, inget annat. Detta är dock småsaker i biografien, men frågan om hur vi idag ska analysera hur samtiden uppfattade sin omgivning är en större fråga.

En myt som Liljegren upprepar och som brukar förekomma är den att Sovjetunionen med hjälp av sibiriska elitdivisioner vintern 1941 stoppade den tyska framryckningen vid Moskvas portar (Liljegren, del 2, s. 99). Detta är en grav förenkling med syfte att dramatisera slaget om Moskva. Det måste betonas att Operation Barbarossa inte alls var samma remarkabla framgång som fälttåget västerut hade varit för den tyska armén. Röda armén tog oerhörda förluster, men det gjorde även den tyska armén. 100 000-tals tyska soldater stupade och sårades under hösten 1941. Förlusterna i utrustning och fordon var enorma. Kriget i öster var någonting helt annat än kriget i väster, och skulle vara så ända fram till efter invasionen i Normandie 1944.⁴ Moskva 1941 var istället kulmen på Röda arméns hårdnackade motstånd under hela hösten och den tyska framryckningen hade redan kulminerat. Den tyska reträtten vintern 1941/1942 berodde således inte på sibiriska elitdivisioner eller någon annan *enskild* faktor. Istället sammanföll flera faktorer – stora tyska förluster i soldater och materiel, hårdnackat ryskt motstånd, terrängen, vintern och utmattade förband.

Även om författaren primärt inte har till syfte att analysera Churchill som militär ledare förekommer en intressant diskussion om skillnaden mellan de västallierade och Tyskland hur kriget fördes. Detta gäller det allierade misslyckandet i *Market Garden* 1944, analysen har dock en vidare bäring än bara gällande detta enskilda fältslag. Liljegren förklarar att trots västallierat övertag i numerär och materiel segrade Tyskland på grund av arméns kvalitet. Denna slogs mer energiskt och improviserade bättre, beroende på bättre militär utbildning och nazistisk indoktrinering. Lika viktigt var bristerna hos de högre västallierade cheferna som präglades av obeslutsamhet och överdriven försiktighet. En annan skillnad som Liljegren betonar är att de västallierade samhällena var mer humanistiska och antimilitaristiska, vilket minskade urvalet av potentiella officersaspiranter, med sämre kvalitet som följd. Likaledes var stridsmoralen hos de västallierade sämre trots att de var, som Liljegren skriver, ”bättre” människor, det vill säga att de slogs för en god sak mot tyran-

4. Se exempelvis Richard Overy, *Why the Allies Won* (London 2006).

niet. Amerikanska och brittiska soldater hade enligt Liljegren fostrats med en helt annan människosyn, skillnaden mellan demokrati och diktatur är en viktig slutsats för författaren (Liljegren, del 2, s. 188–189). Här kan dock vissa invändningar föras fram. Att de västallierade skulle vara medkännande humanister är en förenkling. Det var demokratiska samhällen som förde krig, men det innebar inte att ”humanism” präglade den västallierade krigsföringen, och som exempel kan nämnas bombkriget mot tyska och japanska städer med 100 000-tals döda som följd.

Skillnaden mellan och tysk och västallierad krigsföring ligger istället i en filosofisk förklaring till vad krig är. Enligt tyskt synsätt var krig kaos. Den sida som accepterade och bäst kunde hantera kaos på taktisk nivå segrade i de enskilda striderna. De västallierade hade i motsats en matematisk syn på krigsföring, där det handlade om att räkna ut materiell överlägsenhet. Det är alltså två skilda synsätt på vad krig är, en skillnad som ledde till att den tyska armén ofta var mer effektiv taktiskt, men underlägsen strategiskt. På strategisk nivå regerade den västallierade konceptuella bilden av kriget. Det var här Churchills roll som krigsledare var viktig. Han ledde den samlingsregering som organiserade det brittiska samväldet för krigsproduktion. Det fanns ett stort mått av socialistisk planekonomi i krigsekonomin, något Churchill pragmatiskt accepterade, även om han alltid var motståndare till socialism och kommunism (något som inte hindrade en allians med Sovjetunionen). Återigen framkommer pragmatismen hos Churchill som en nyckel till att förstå honom.

En av de viktigare punkterna för en författare som skriver om Churchill är att förhålla sig till källorna om och inte minst *av* honom. Winston Churchill var alltid skribent och historieförfattare, delaktig i formandet av sitt eget eftermäle. Svante Nordin menar i sin biografi att Churchill *främst* var skribent och politiker i andra hand. Liljegren menar att författandet mest var en födkrok. Sanningen ligger sannolikt någonstans mitt emellan, Churchill skrev dock ofta för att rättfärdiga sig själv, inte minst i storverken om första och andra världskrigen.⁵ Liljegren lyfter fram det stora arbete som ligger bakom Churchills skriftställarskap. När det gällde de politiska talen, arbetade Churchill i timmar med att förfärdiga dessa och processen präglades av en mycket skarp självkritik. Churchills historieverk, där andra världskriget ingår tillsammans med *A History of the English-speaking Peoples* var istället produkten av arbete inom en grupp av historiker och skribenter som gjorde grundarbetet.⁶ Däref-

5. Winston Churchill, *The World Crisis*, 6 vol. (London 1923–1931); Winston Churchill, *The Second World War*, 6 vol. (London 1948–1954).

6. Winston Churchill, *A History of the English-speaking Peoples*, 4 vol. (London 1956–1958)

ter kom Churchill in och gav texten en churchillsk ton. Liljegrens omdöme om Churchills historieskrivning är att den idag är föråldrad (Liljegren, del 1, s. 215), med stor koncentration på de stora människors beslutsfattande. Om detta kan man säga både och, men samma invändning kan faktiskt riktas mot Liljegren själv. Att skriva en biografi i två band över Winston Churchill är att faktiskt titta på en av ”de stora männen” och analysera hans betydelse för historien. Även om Churchills historieskrivning är föråldrad, så återvänder vi hela tiden till honom, som en man med avgörande inflytande i historien och i historieskrivningen.

En brist i Liljegrens resonemang omkring Churchill är källkritisk. Han diskuterar inte källornas värde eller vad de inrymmer. Ett exempel på detta är chefen för imperiets generalstab fältmarskalk Alan Brooke vars dagböcker är skoningslösa mot Churchills ledarskap. Detta diskuteras inte av författaren. I andra fall finns det motsatta, nämligen episoder ur dagböcker där Churchill får sin hjältegloria. Biografen hade tjänat på ett tydligare avsnitt om hur man som läsare ska förhålla sig till källorna. Det avsnitt som nu finns (i slutet av varje del) räcker inte till, utan redogör mer för vad som finns i källhänseende. Är då detta ett problem? Svaret måste bli jakande, eftersom Liljegren inte diskuterar problematiken med att vara del av en egen genre - *Churchilliana*. Frågan om biografen är ett äreminne lämnar inte mig som läsare, och författaren svarar inte på hur vi ska förstå denna biografi. Det finns ibland en ton av äreminne över boken, med en nästan teleologisk förutbestämmdhet där huvudpersonens resa framåt och uppåt beskrivs. Till viss del har det att göra med att vi vet vad som händer, men känslan att huvudpersonens egen friserade beskrivning finns med, försvinner inte. Detta är ett generellt problem med hur vi ska förhålla oss till huvudpersonen i biografier, kritiskt eller episkt?

Är då Bengt Liljegrens biografi nyskapande? Svaret på frågan är både ja och nej. Det är en välskriven och närmast skönlitterär framställning som vi möter. Om man aldrig läst en Churchillbiografi är Liljegrens tvåbandsverk utmärkt. För någon som är väl inläst på Churchill är det mest upprepning. Slutomdömet är dock positivt och Liljegren har gjort ett stordåd. Ett råd är dock att läsa Svante Nordins biografi tillsammans med Liljegrens, detta ger ett stort mervärde där analyserna ibland sammanfaller och ibland skiljer sig åt.

Fredrik Eriksson

Docent i historia vid Militärhistoriska avdelningen
och redaktör för *Militärhistorisk tidskrift*

”Ryssland på bredden och djupet”

Recension av

Martin Kragh, *Rysslands historia från Alexander II till Vladimir Putin*

(Andra tryckningen). Stockholm: Dialogos 2014 263 s.

Örjan Berner, *Härskarna i Kreml. Från Gorbatjov till Putin.*

Stockholm: Bonniers 2014, 418 s.

Serhii Plochy, *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union.*

New York, Basic Books 2014, xxii + 489 s.

Svetlana Aleksijevitj, *Zinkpojkar. Utopins röster.*

Stockholm: Ersatz 2014, 396 s.

Rysslands historia, kultur och politik intar en särställning i den europeiska civilisationen. Ryssland är ett gränsfall. Landet upplevs av politiker, intellektuella och allmänheten i stort inte som en integrerad del av den europeiska kulturgemenskapen – men inte heller som helt utanför. I historiekulturen och i aktuell samhällsdebatt i Sverige är Ryssland både nära och främmande.

Med en schematisk förenkling kan man säga att två faktorer förklarar Rysslands tvetydiga ställning i många svenskars föreställningsvärld. Den ryska ortodoxa kristendomen står i motsats till den svenska lutheranska kristendomen. Den ryska kommunismen står i motsats till den svenska socialdemokratin, sovjetsamhället står i motsats till folkhemmet. Emellertid är de båda mot varandra definierade traditionerna delar av en gemenskap på högre nivå, kristendomens respektive socialismens. Ryssland angår oss.

När man anlägger ett tusenårsperspektiv på Sverige och Ryssland ser man att de båda ländernas historia kan uppfattas och skildras som en enda historia, som ett flätverk av ekonomiska, kulturella, politiska och sociala relationer alltifrån inkallandet av den mytiske rospiggen Rurik till landet mellan Finska viken och Ladoga på 800-talet fram till IKEAs och Volvo lastvagnars

etablering i Ryssland i våra dagar. Två sammanbindande länkar mellan de vitt skilda epokerna är den ryske tsaren – från år 1721 kejsaren – Peter I:s moderniseringsprojekt, vilket som en förebild hade den svenska förvaltningen på 1600-talet, och den svenska kolonins verksamhet i Rysslands huvudstad S:t Petersburg under 1800-talet. Det stora hacket, brottet i den svensk-ryska historiska gemenskapen är den sovjetiska perioden, då Rysslands ledare valde att ha framtiden och inte grannländerna som vän och i stor utsträckning isolerade sig från Sverige.

Av de fyra böcker som anmäls här är två skrivna av svenskar, ekonomhistorikern Martin Kragh respektive diplomaten Örjan Berner. Båda författarna är goda representanter för den svensk-ryska symbiosen. De har erfarenheter av att leva i och gedigna kunskaper om båda länderna, de behärskar de två ländernas huvudspråk svenska respektive ryska, och de förmår ge uttryck för den ambivalens inför Ryssland som måste sägas vara ett konstituerande drag hos de svenskar som kan uppfatta historien och den sociala verkligheten ur både ett svenskt och ett ryskt perspektiv. Förvisso kan man på goda grunder hävda att dagens Sverige eller Ryssland inte är entydiga historiska subjekt i den tusenåriga samexistensen. Finland är en del av den svenska historien, och de nutida staterna Vitryssland och Ukraina är en del av den ryska historien. Allt detta kan skrivas in i den gemensamma svensk-ryska historien.

De två övriga här aktuella böckerna om sovjetisk och rysk politisk och social historia är skrivna av en ukrainamerikan, Serhii Plochy, respektive av en författare som föddes i Ukraina men växte upp i Vitryssland, Svetlana Aleksijevitj. Båda författarna har förmågan att i likhet med Kragh och Berner betrakta Ryssland och Sovjetunionen ur ett dubbelt perspektiv, inifrån och utifrån.

Samtliga fyra böcker levererar gedigna analyser av olika dimensioner av rysk och sovjetisk historia. De har olika karaktär. Martin Kraghs ryska historia sträcker sig över ethundrafemtio år och har den ekonomiska utvecklingen i centrum. Örjan Berners diplomatiska memoarer fokuserar på de fem åren 1989–1994, då författaren var Sveriges ambassadör i Moskva. De förmedlar en bild av livet i stormens öga. Serhii Plochys historia om det sovjetiska imperiets upplösning täcker det dramatiska året 1991 och lyfter fram de inre faktorernas och särskilt Ukrainas roll under imperiets undergång. Svetlana Aleksijevitjs socialreportage täcker det sovjetiska kriget i Afghanistan och dess verkningar på och i det sovjetiska samhället.

De fyra böckerna har även utgivningstekniskt något olika karaktär. Berners

och Plokhys verk är originalutgåvor. Aleksijevitjs bok är en år 2013 utvidgad version av ett verk som först gavs ut år 1989. Den nya upplagan innehåller material från den rättegång som föranleddes av ett åtal mot författaren på grund av de informationer om de svåra följderna av kriget i Afghanistan för de sovjetiska soldaterna och deras familjer, som författaren redovisade i den ursprungliga utgåvan.

Den här aktuella boken av Martin Kragh är den första upplagan, men det här anmälda verket är andra tryckningen. Den första tryckningen underkastades en mycket grundlig, kritisk detaljgranskning av slavisten och journalisten Staffan Skott. Denne pekade på en rad språkliga oegentligheter, russismer, anglicismer och missvisande termer i texten. Han polemiserade även mot Kraghs ordval i beskrivningen av vissa förhållanden och händelser under den sovjetiska perioden i Rysslands historia. I den andra tryckningen har författaren infört de korrigeringar av Skott som han har funnit vara relevanta. Han har dock inte sett sig föranledd att ändra bokens titel, som Skott fann pretentiös. Titeln signalerar att det handlar om ett helhetsgrepp på den ryska historien under de senaste hundrasextio åren, men Kragh skriver framförallt om Rysslands ekonomiska historia.

Martin Kragh undersöker maktelitens handlande och politik och de politiska motsättningarna under den tsartida och den sovjetiska perioden. Den röda tråden är skildringen av den ekonomiska utvecklingen. Framställningen har sin teoretiska grund i ekonomisk historisk institutionell analys. Berättelsen interfolieras fortlöpande med hänvisningar till och diskussioner av klassisk och samtida historisk och ekonomisk forskning om de två epokerna. Granskningen av historien från Alexander II:s reformer på 1860-talet fram till första världskriget bygger på primärforskning i ryska arkiv och bibliotek. Kapitlet "Rysslands industriella revolution" skildrar inte bara den ekonomiska utvecklingen under 1800-talets sista årtionden utan även den ryska ekonomiska vetenskapen och dess nära relation till den samtida internationella forskningen. Tidsatmosfären återges fint tack vare att källorna anförs i original, inte i form av referat ur sekundärlitteraturen.

Ryssland integrerades under senare hälften av 1800-talet i den internationella finansmarknaden. Landet blev en tillväxtekonomi under samma tid som den svenska industrin expanderade på världsmarknaden. Hur nära de två ländernas näringsliv hörde samman visar Kraghs uppräknade av de svenska företag som hade etablerat sig i Ryssland och som exproprierades av bolsjevikregimen efter maktövertagandet 1917:

Listan över företag vars fabriker konfiskerades är en exposé över några av Sveriges mest kända industrinamn i början av 1900-talet: ASEA, Husqvarna Vapenfabrik, Separator, Gasaccumulator (AGA), Scania, L M Ericsson, Alfa-Laval och Bröderna Nobels Naftablag. Men det fanns även mindre riks-bekanta verksamheter, som Christenssons sågverk i Tobolsk, Emil Hamrins Kvarn & Oljeslageri, Betongbolaget Tre Kronor, Bolinders Mekaniska Verkstad, Graham Brothers, Vulcans Tändsticksfabrik, Odhners Maskinfabrik, Gentele AB, John Murmans Kritfabrik och Svenska Diamantbergborrningsbolaget. Till denna lista kan fogas flera dussin exportörer som under kriget levererat varor för miljontals kronor. (87)

Kragh nämner bland svenska företag som var verksamma i Ryssland före revolutionen även SKF, juvelerarfirman Bolin, Wicanders kork- och linoleumfabrik samt NK, som hade varuhus i både S:t Petersburg och Moskva. Författaren berör också det faktum att det i den kosmopolitiska huvudstaden S:t Petersburg fanns ett svenskt befolkningsinslag med framträdande roller i näringslivet och inom arkitekturen (Fredrik/Fjodor Lidvall ritade bland annat lyxhotellet Astoria).

Martin Kraghs skildring av den sena tsartidens utveckling och den problemhorisont som då fanns, leder tankarna till problembilden i det nutida Ryssland. Om situationen strax före utbrottet av första världskriget skriver Kragh: "[...] regimens oförståelse för demokratiska krav och dess oförmåga att generera förändringar inom ståndssamhälle, skattepolitik och byråkrati undergrävde dess legitimitet" (65). Det är tankeväckande att jämföra denna iakttagelse med vad författaren skriver på bokens sista textsida, som avslutning på sin epilog: "Efter en postsovjetisk fas av ökad öppenhet och demokratisering, präglas den ryska politiken sedan 2012 alltmer av nationalism, oförsonlighet och självisolering" (218).

I det avslutande kapitlet om det postsovjetiska epoken, kallat "Ryssland återuppstår", sammanfattar Kragh under rubriken "institutioner, marknader och oligarki" de senaste tjugofem årens ryska ekonomiska historia med en skräckinjagande uppräknade av begrepp som hade saknats i den sovjetmarxistiska föreställningsvärlden och som efter några trevande försök till aktualisering under Gorbatsjovs perestrojka och Jeltsins chockterapi har försvunnit under Putins styre:

Ryssland hade inte haft några lagliga marknader på över sju årtionden, och inte heller någon adekvat lagstiftning, regelverk eller organisatorisk struktur som skattesystem, konkursförvaltning och rättsväsen. Ett tidigt antagande var

att de nya ägargrupperna, som var måna om att skydda sina företag på lång sikt, av egenintresse skulle stödja framväxten av sådana marknadsfrämjande institutioner. I verkligheten infriades enbart en del av dess förhoppningar, medan utvecklingen i andra hänseenden stod stilla eller gick bakåt. (197–198)

Man bör jämföra detta med författarens distinkta karaktärisering av sovjetekonomin som en inympning av modern västerländsk industriteknik: ”sovjetiska ingenjörer kunde skickligt anamma och vidareutveckla utländska innovationer” (100).

Författarens skildring av den sovjetiska perioden i Rysslands ekonomiska historia omfattar hälften av de drygt 200 sidorna. Han beskriver utvecklingen från krigskommunismens tid via NEP, Stalinperioden, Chrusjtjovs tövädersperiod, Brezjnevers år av stagnation och omvälvningen under Gorbatjov fram till det postsovjetiska Rysslands konsolidering som statligt kontrollerad ekonomi under Putin, med vederbörlig diskussion av säkerhetstjänstens, utrensningarnas och Gulags roll i den sovjetiska ekonomin. Som helhet betraktad måste Martin Kraghs ryska historia karaktäriseras som en mycket god lärobok om Rysslands ekonomiska historia 1855–2014.

Örjan Berners bok anlägger mera utpräglat ett svenskt perspektiv på Ryssland, men till skillnad från Kragh menar Berner att Ryssland inte hör riktigt hemma i den allmänna europeiska civilisationen. Med hänvisning till sina erfarenheter av livet i Moskva under sjuttioalet och åren kring 1990 driver han tesen att ”Ryssland är annorlunda” (Berner kursiverar verbet) och förkunnar:

Tron att landet blir som Västeuropa och att ryssar kommer att tänka på samma sätt som svenskar är nog en illusion. Detta konglomerat av individer och folkslag, utspridda över världens största landmassa, måste påverkas av sin historia där kommunismens diktatur inte var en parentes, utan en brutal och blodig fortsättning av århundradens autokratiska system. (46)

Sitt omdöme grundar Berner på iakttagelser och samtal i samvaro med ryssar privat. Där ”dominerar det öppna, passionerade, spontana, det plötsligt oväntade, det ’breda’ sinnelaget”. Han modifierar emellertid sitt påstående om det annorlunda Ryssland med hänvisning till att ”det ryska folket och särskilt dess intellektuella grupper vänder sig till Europa” (47).

Berners memoarbetonade bok är en skildring av det sovjetiska samhällssystemets sönderfall och upplösning och etableringen av den postsovjetiska ryska staten under presidenterna Jeltsin och Putin. Infallsvinkeln är personlig enligt maximen ”därom kan jag ge besked, ty jag var med”. Författaren var sekreterare vid Sveriges ambassad i Moskva under det tidiga 1970-talet, och

1989–1994 var han tillbaka som Sveriges ambassadör. Under den förra perioden umgicks han med jämnåriga i den sovjetiska härskande klassen, nomenklaturan. Under den senare perioden umgicks han sin position likmätigt med personer ur härskarkretsen.

Örjan Berner använde sina tidiga år i Moskva till att utforska staden och invånarnas levnadsvanor. Han fogar sig till den oändliga raden av svenskar som vill ge en bild av vardagens Ryssland, av ett land som författaren utgår från är exotiskt och okänt för flertalet svenskar. Han fokuserar på historien om det sovjetiska imperiets fall och tillkomsten av de postsovjetiska staterna Ryssland, Ukraina, Georgien, Estland, Lettland och Litauen. Skildringen av Berners tid som ambassadör börjar med en redogörelse för maktkampen mellan Michail Gorbatjov och Boris Jeltsin, som utspelades rakt framför ögonen på Sveriges ambassadör i Moskva. Den avslutande dryga tredjedelen av boken handlar om Vladimir Putins Ryssland och kriget med Georgien och Ukraina.

Härskarna i Kreml är en berättelse om de politiska förändringarna i Ryssland under det senaste kvartssekle med tonvikt på författarens personliga intryck och erfarenheter. Texten innehåller på valda ställen referat av och reproduktion av rapporter som Örjan Berner sände till UD i Stockholm under händelsernas gång. Detta stilgrepp ger läsaren möjlighet att uppleva stämningsslagen, förhoppningar och farhågor när det begav sig. Redovisningen av omedelbara intryck och samtida analyser av den politiska händelseutvecklingen skapar bilden av en historia som är öppen mot framtiden. Författaren visar i skrivelser till Stockholm som han anför in extenso att han insåg allvaret i utvecklingen och att det i kritiska skeden var särskilt viktigt för Sverige att intressera sig för de olika arenorna i Sovjetunionen, det vill säga att exempelvis inte satsa på demonstrativa förbindelser med balterna så att säga bakom ryggen på Moskva. Vintern 1991 skriver Berner till UD: ”Ondsinta tungor frågar varför vi bara intresserar oss för balter och inte för slaver” (215).

Örjan Berner informerar läsaren om att den svenska ambassaden bland de övriga diplomaterna i Moskva ansågs vara ”bland de bäst informerade”. Författaren framhåller att hans insikter i Rysslands inre politiska liv inte bara var ett resultat av hans egna kontakter utan även av vad han kunde inhämta från ”en rad skickliga journalister” i svenskolonin i Moskva. Han betonar att företrädare för Sveriges regering inte alls engagerade sig i den sovjetiska politiken lika mycket som representanter för USA, Västtyskland, Frankrike och England. Berner ger samma intryck om svenskarnas relation till Ryssland som den bild Kragh förmedlar av situationen hundra år tidigare. Det finns ett

organiskt historiskt samband mellan Sverige och Ryssland som medför att det i det svenska samhället finns en självklar närhet till Ryssland, mycket mera än beträffande USA och västmakterna. Ryssland angår svenskar – inte bara diplomater, företagare, affärsmän och journalister utan även de svenskar som inte har något att göra med landet. Ryssland är nära.

Örjan Berners skildring av maktkamperna i Kreml gör faktiskt anspråk på att vara en analys inifrån. Läsaren bjuds in att med Berner som ciceron umgås med de människor som länkade Sovjetunionens och Rysslands öden från Gorbatsjov till Putin. Berner ger bilden att medan Gorbatsjov inte begrep vad han satte igång med utan in i det sista ville bevara Sovjetunionen stod Jeltsin för en mer radikal politik och tog chansen att förverkliga den när Gorbatsjovs makt försvagades kraftigt genom kuppöversöket i augusti 1991.

Berner utnyttjade väl ambassadörens möjligheter till kontakt med prominenta personer och samtal om rysk politik med dem. Boken refererar möten och samtal inte bara med makthavarna Gorbatsjov och Jeltsin utan även med den framstående medborgarrättsaktivisten Andrej Sacharov, som Berner gör till ”symbolen för frihet och demokrati”, med den ”konsekvente kommunisten” Jegor Ligatjov, med ”omvandlingens ideolog” Alexander Jakovlev, med den ”koleriske försvarsministern” Dmitrij Jazov, med den ”storryske patrioten och aggressiva kuppledaren” Valerij Varennikov samt med Galina Starovojtova.

Galina Starovojtova presenteras inte med något slagkraftigt epitet. Det är emellertid tydligt att hon representerade en helt annan sida av Ryssland än de makthavande männen. Starovojtova kan knappast brukas som stereotypen för att illustrera tesen att Ryssland är annorlunda, det vill säga ociviliserat. Hon var professor i etnologi med särskild inriktning på etniska förhållanden och valdes år 1989 till ledamot av Folkdeputerades kongress som representant för Armenien. Hon stödde Jeltsin i presidentkampanjen 1991. Efter en privat middag hos Berner bad hon denne ringa upp Jeltsins närmaste man Burbulis för att föreslå att hon, Starovojtova, skulle komma med i regeringen.

Starovojtova kom inte med i regeringen. Senare kom hon att vända sig mot Jeltsins krig i Tjetjenien. Hon ställde upp som kandidat i presidentvalet 1996 och fick några procent av rösterna. Hon valdes därefter in i S:t Petersburgs stadsparlament, där hon gick in för att kämpa mot korruptionen. Hon sköts den 20 november 1998 vid ingången till det hus hon bodde i. Berner förmodar att mordet var ett beställningsarbete av den lokala maffian. Han framhåller med ett mycket berättigat genusperspektiv att Starovojtova representerade det Ryssland som inte är annorlunda utan civiliserat: ”Med sin personlighet

och kompetens bekräftade hon tesen att om kvinnorna hade fått styra så hade landet säkert varit i bättre skick” (101).

I likhet med Martin Kragh uppehåller sig Örjan Berner också vid Sveriges och Rysslands ekonomiska förbindelser. Han meddelar att vid tiden för bokens publicering år 2014 omkring 400 svenska företag var verksamma i Ryssland och att värdet av den svensk-ryska handeln ökade mer än tiofalt mellan 1998 och 2011. IKEA hade vid periodens slut tolv varuhus i Ryssland. Författaren redovisar också de problem som finns med brist på transparens och endemisk korruption i förbindelserna med ryska företag. Han fick personlig erfarenhet av sådant som ordförande för det svensk-ryska oljebolaget Vostok Oil/West Siberian Resources – Alliance Oil.

Örjan Berner har inte som svensk ambassadör på ort och ställe upplevt Vladimir Putins styre. Hans bok avslutas med några mycket korta kapitel om denna period. Ett bär rubriken ”Putin i Kreml – sönderfallet hejdas, ekonomin växer, västvärlden kurtiseras”. Berner visar att det de första åren fanns en viss tillförsikt om en dräglig framtid för folket i Ryssland. Men kapitlet slutar med ett ackord i moll. Putin svek Berners förväntningar: ”Pragmatikern har blivit en predikare av Rysslands storhet och öde” (402).

Medan Kraghs bok är en historik över etthundrafemtio års ekonomiska förändringar i Ryssland och Berners ett personligt vittnesmål från tiden för Sovjetunionens upplösning och det postsovetiska Rysslands födelse, är Serhii Plokhys bok en historievetenskaplig analys av hur det gick till när det sovjetiska politiska systemet krackelerade och imperiet gick under. Med tanke på de två senaste årens händelser är det intressant att Plokhys lyfter fram Ukrainas roll i upplösningsprocessen. Han framhåller särskilt att det var de nationella motsättningarna inom Sovjetunionen, vilka kunde utvecklas för fullt tack vare Gorbatsjovs glasnost- och perestrojkapolitik, som var de viktigaste orsakerna till sprängningen av imperiet. Han vänder sig med eftertryck mot vad han kallar den ”triumfatoriska” hållningen bland politiker och allmänhet i USA, nämligen att det handlade om en ”seger” för USA i det kalla kriget.

På grundval av analys av memoranda från USA:s president George H.W. Bushs medarbetare och av nedteckningar av presidentens telefonsamtal med Gorbatsjov och med ledarna i andra stater under hösten 1991, visar Plokhys att Bush i det längsta satsade på Gorbatsjov och Sovjetunionens fortvaro och inte alls arbetade på motpartens Sovjetunionen försvinnande. Inför fullbordat faktum, det vill säga samma dag som Gorbatsjov förkunnade sin avgång, framträdde Bush emellertid i TV inför det amerikanska folket och förkun-

nade att det som inträffade innebar seger för USA i det kalla kriget och för de amerikanska folket. Bush upprepade ordet ”seger” tre gånger i tre på varandra följande sats.

Serhii Ploky koncentrerar sin analys till det sista halvåret år 1991. Han visar att den utlösande faktorn bakom vicepresidenten Janajevs, KGB-chefen Krjutjkovs, försvarsministern Dmitrij Jazovs och fem andra sovjetiska regeringsmedlemmars försök att avsätta Gorbatsjov när denne var på semester på Krim i augusti var Gorbatsjovs överenskommelse i juli 1991 med den ryske presidenten Boris Jeltsin att utforma ett nytt unionsfördrag som skulle ge republikerna långtgående autonomi. Kuppmakarna fruktade att detta skulle leda till Sovjetunionens undergång.

När det illa genomförda kuppförsöket misslyckades och Boris Jeltsin framträdde som den faktiske makthavaren inleddes en helt annan process än vad Gorbatsjov hade föreställt sig. När Jeltsin lät ”suspendera” kommunistpartiet förlorade Gorbatsjov sin maktbas. När Sovjetrepubliken Ukraina, som i likhet med den ryska republiken leddes av en beprövad kommunist, talmannen i Ukrainas Högsta sovjet Leonid Kravtjuk, framträdde som en politisk aktör vid sidan av Ryssland ändrades spelreglerna helt. Den 21 augusti, när det stod klart att Jeltsin hade oskadliggjort kuppmakarna och Gorbatsjov förvandlats till ”a lame duck”, såg Kravtjuk sin chans att genom att sluta upp bakom Jeltsin bli ledare för ett självständigt Ukraina. Poängen är att Kravtjuk inte alls ville vara ledare för ett Ukraina i Rysslands ledband. Han tog chansen att så att säga spela ut Jeltsin mot Gorbatsjov.

Serhii Ploky klargör att det inte fanns någon färdig plan för den process som resulterade först i överenskommelsen i Belovezj den 8 december mellan Jeltsin, Kravtjuk och Vitrysslands ledare Sjusjkevitj om att skapa ett postsovjetiskt samvälde och sedan i Gorbatsjovs avgång på juldagen 1991.

Genom att fokusera på Leonid Kravtjuk och Ukraina ger Ploky ett nytt perspektiv på den sovjetiska upplösningsprocessen. Han visar att det inte handlade om någon långsiktig, på förhand uttänkt plan från den ukrainske ledarens sida. Det var fråga om en maktmedveten lokal ledare som i den uppkomna situationen definierade en ny roll för sig och Ukraina. När detta väl skedde, aktiverades bland politiker och medvetna nationalister i Ukraina stämningar för att göra Ukraina till en självständig stat, vilket skulle bekräftas i en folkomröstning som man snart kom överens om. Den ägde rum den 1 december. 90 procent röstade för självständighet. Därmed var Sovjetunionens öde i själva verket befast redan en vecka innan överenskommelsen i Belovezj.

Allt detta kom som en överraskning för Gorbatsjov. Bara en månad tidigare hade han för president Bush under ett toppmöte i Madrid förkunnat att Ryssland och Ukraina var två grenar på samma träd och att inget kunde skilja dem åt. Jeltsin å sin sida såg resultatet av folkomröstningen i Ukraina som ett lägligt tillfälle att med ett självständigt Ukraina som resurs slutligen detronisera Gorbatsjov – om Sovjetunionen försvann skulle Gorbatsjov bli utan stol.

Serhii Ploky gör klart att förhållandet mellan sovjetrepublikerna Ryssland och Ukraina efter augustikuppen 1991 beseglade Gorbatsjovs och hela Sovjetunionens öde. Kravtjuk och Jeltsin kunde samverka när det gällde att få bort Gorbatsjov. Men den hastigt improviserade upplösningen genom överenskommelsen i Belovezj sådde fröet till de framtida konflikterna mellan de två självständiga staterna Ryssland och Ukraina, först 2003–2004 – den orangea revolutionen – och sedan 2014–2015 – den ryska annekteringen av Krim och krigföringen i östra Ukraina.

Ukrainas omröstning om självständigheten den 1 december 1991 hade ställt Jeltsin inför ett fait accompli som han valde att tillsvida acceptera. När han en vecka senare i Belovezj slöt sin överenskommelse med ledarna för Vitryssland och Ukraina var premissen att det var sovjetrepublikerna som blev självständiga och oberoende stater inom de gamla gränserna.

Den 29 augusti 1991 hade emellertid en journalist i den Jeltsinvänliga tidningen *Nezavisimaja Gazeta* skrivit att om Ukraina lämnade Sovjetunionen, gällde inte längre automatiskt gränsfördraget från 1954 mellan de två sovjetrepublikerna beträffande Krim. Ploky hävdar att medan Jeltsin och kretsen kring honom hösten 1991 var helt införstådda med de baltiska republikernas utträde och hoppades att Ryssland skulle befrias från bördan att ge ekonomiskt stöd till de centralasiatiska republikerna, var tanken att mista den slaviska nationen Ukraina ”ett mardrömsscenario”. Enligt vad dennes pressekreterare Pavel Volsjtjanov skrev i tidningen *Novaja Gazeta* den 23 oktober 1991 förbehöll sig Jeltsin rätten att förhandla med andra republiker om områden, ”vilka tidigare hade tillhört Ryssland”. Jeltsins talesman nämnde särskilt Krim och Donetskområdet i Ukraina, Abchasien i Georgien och norra Kazakstan.

Med stöd i sin genomgång av den samtida tidningsdebatten i Sovjetunionen och intervjuer med ryska och ukrainska politiker tjugo år senare kan Ploky visa att den ryska politiken mot de postsovjetiska grannstaterna i OSS (Oberoende Staters Samvälde) under president Putin fanns i korten redan hösten 1991 som ett långsiktigt mål, även om medlen för att återskapa det sovjetiska imperiet i ny form kunde vara fredliga:

Many of Jeltsin's advisers regarded the Commonwealth not as an instrument of divorce but rather as a means of control over the post-Soviet space. They believed that Russia needed to free itself from the burden of supporting a traditional empire, but in twenty years, once it recovered from its economic and political problems, the republics would come back to Russia of their own free will. (406–407)

Serhii Plokyh hävdar att utan ett Ukraina i union med Ryssland saknades den absolut viktigaste delen i det nya riket. Ett Ryssland utan Ukraina var en historisk anomali för många ryssar. I ett telefonsamtal med President Bush den 30 november 1991, dagen före Ukrainas folkomröstning, underströk Gorbatsjov – då ännu president av Sovjetunionen – att om Ukraina separerade från Ryssland skulle tolv miljoner ryssar bli medborgare i ett främmande land. Gorbatsjov tillade att den ryske presidenten Jeltsins anspråk på att det ukrainska gränsområdet i öster borde tillhöra Ryssland liksom situationen för de ryska minoriteterna på Krim och i Donbass var ”potentiellt explosiva frågor”.

Serhii Plokyh menar mycket bestämt att de två amerikanska presidenterna far och son Bush båda felbedömde situationen, det vill säga de drog fel slutsatser beträffande både orsakerna till och konsekvenserna av det sovjetiska imperiets upplösning. Bush den äldre nöjde sig inte med att juldagen 1991 notera att det kalla kriget tagit slut utan hävdade att USA hade vunnit det och därför hade en särskild världsfrälsarmission som den enda supermakten i världen. Bush den yngre hävdade under inledningen av invasionen av Irak i november 2003 att USA skulle skänka Mellanöstern demokrati och förvandla den muslimska världen på samma sätt som man hade förvandlat Sovjetunionen.

USA segrade inte i det kalla kriget, hävdar Plokyh. Det sista imperiet på den europeiska kontinenten, ett imperium som förvisso sträckte sig över hela norra Asien, sprängdes inifrån när sovjetrepubliken Ukrainas ledare Leonid Kravtjuk grep den chans som uppenbarades efter augustikuppen i Moskva år 1991 och gick in för att med folkets mandat åstadkomma en självständig ukrainsk stat med sig själv som president.

Om man anlägger ett längre historiskt perspektiv på det sovjetiska imperiets fall kan man se att nedgången började julen 1979 med det sovjetiska militära ingripandet i maktkampen i Afghanistan. Invasionen blev inte någon snabb affär utan ett utdraget blodigt krig. Kostnaderna i ekonomiska termer blev stora. Den ljusa kommunistiska framtiden, som medborgarna väntat förväntades på i sextio år, försvann ännu en gång bortom horisonten. Effekten på samhällsmoralen blev ödesdiger då de värnpliktiga soldaterna kom hem an-

tingen som mänskliga vrak, vilka berättade för sina familjer om korrruptionen och inkompetensen i sovjetarmén, eller som lik i zinkkistor.

Titeln på Svetlana Aleksijevitjs bok *Zinkpojkar* syftar på de sovjetiska soldaternas död i Afghanistan. De kom tillbaka massakrerade till hemlandet i förseglade zinkkistor. Detta att inte få öppna kistan och betrakta den döde traumatiserade ytterligare soldaternas efterlevande anhöriga. Den ryskordodoxa begravningsseden hade överlevt in i sovjetperioden. Kriget varade i tio år, 1979–1989. Totalt deltog mer än en halv miljon sovjetiska soldater i kriget. På försättsbladet till sin bok citerar Aleksijevitj en summering av förlusterna i en rysk källa från år 2003: 15 051 dog, 417 försvann eller tillfångatogs. 287 personer angavs år 2000 vara i fångenskap eller saknade.

Aleksijevitjs berättelse bygger på anteckningar från samtal åren 1986–1988 med kvinnor och män som varit soldater, läkare eller sjuksystrar under det sovjetiska kriget i Afghanistan, och med efterlevande anhöriga till de fallna. Texten är en mycket tung läsning om krigets blodiga vardag, om fullständigt hänsynslös krigföring mot människorna i Afghanistan, om övergrepp mot varandra av de ryska soldaterna – och också om sorgen, smärtan och vreden hos överlevande soldater och efterlevande till de fallna, om sönderslagna livsprojekt, om korrupcion, cynism och offentliga lögner.

Det skulle inte göra författarens stilkonst rättvisa om man refererade Alik-sijevitjs skakande intervjuer. Jag väljer istället att citera ett avsnitt ur en monolog inför Svetlana Aleksijevitj av en menig stridsvagnssoldat som var arton år då han skickades ut i kriget. Texten illustrerar också att Aleksijevitjs insats inte bara var reporterns eller registratorns. Hon tog också på sig rollen att försöka förlösa de sovjetiska landsmännen ur deras trauman genom att låta dem tala ut om sina upplevelser, om sin smärta. Först berättade stridsvagnssoldaten för Svetlana Aleksijevitj om sina upplevelser i Afganistan. Och därefter (kursiv och interpunktion i texten):

(Jag reser mig för att gå. Öväntat öppnar han kylskåpsdörren, tar fram en vodkafaska och håller upp ett halvt glas som han sveper.)

Jävla skitliv! Jävla krig! Min fru sade: ”Du är ju en fascist!” – och gick sin väg. Hon tog med sig vår dotter. Allt det här som jag har hasplat ur mig är bara strunt! Sagor! Jag är ingen expert på fruntimmer och hur världen är funtad... I kriget tänkte jag: ”När jag kommer hem ska jag gifta mig.” Så kom jag hem och gifte mig. *(Håller på mer vodka.)* Vodka ... böcker och lite vodka ... där döljer sig den ryska folksjärens hemlighet, där kan ni söka efter den ryska patriotismens grundval. Vi tror på orden, dessa snirklar på papper ... ”Du är

ju en fascist!” – och så gick hon sin väg. Fan ta mumierna i Kreml! De ville ha en världsrevolution --- Men jag har ju bara ett liv ... ett enda. (216–217)

På liknande sätt gestaltas samtal efter samtal. Hemska scener, äckel, förtvivlan, uppgivenhet och vodka. Inte några hjältesagor. När boken kom ut i den första upplagan år 1989 i Sovjetunionen togs den inte odelat väl emot. Sommaren 1992, efter Sovjetunionens upplösning, inlämnade i Minsk i Vitryssland, Aleksijevitjs hemland, några mödrar till stupade ”internationalistsoldater” (”internationalister” var honnörordet bland dem som ville se kriget som en fråga om patriotism och hjältemod) en stämningansökan mot författaren till *Zinkpojkar*. Bokens sista åttio sidor skildrar denna och ytterligare stämningar mot Aleksijevij och den följande rättegången. Avsnittet återger även presskommentarer till rättegångarna och vitryska och ryska intellektuellas försvar av författaren. Hon dömdes i december 1993 att be en afghanveteran om ursäkt emedan hon ”delvis hade kränkt” dennes heder och värdighet.

Trots det fruktansvärda temat, trots alla hemska heder som Svetlana Aleksijevits låter sina samtalspartner redogöra för är hennes bok inte endast en litanian över den ryska kulturens mörka sida, traditionen av övergrepp och krig i nationens namn. Hon skriver i inledningen att ”det finns något omoraliskt att rota i andra människors mod och rikstagande” (24) När hon reflekterar över det som skedde i Afghanistan och det ryska ödet sätter hon in sitt eget ”rotande” i ett större perspektiv. Hon mobiliserar hon i sin text, inte som en ursäkt eller ett försvar, men ändå som inspiration och påminnelse om ett kulturellt arv som hon för vidare en plejad av ryska romanförfattare, poeter och trubadurer, och även sovjetiska: Alexander Pusjkin, Michail Lermontov, Fjodor Dostojevskij, Nikolaj Ostrovskij, Aleksander Galitj, Ivan Bunin, Osip Mandelstam, Marina Tsvetajeva, Ivan Turgenjev, Lev Tolstoj, Vladimir Vysotskij.

För den ryskspråkiga publik som Svetlana Aleksijevitj i första hand skrev *Zinkpojkar* för men också för många andra som läser hennes bok i översättning, manar hon fram ett andra, ett bättre Ryssland som också har funnits och som finns bortom eländet.

Kristian Gerner

Gemena eller geniala generaler?

Recension av Peter R Mansoor, *Surge: My Journey with General Petraeus and the Remaking of the Iraqi War*, Yale University Press, New Haven 2013, 347 s. ill. samt Daniel P Bolger, *Why We Lost – A General’s Inside Account of the Iraq and Afghanistan Wars*, Houghton Mifflin-Harcourt, New York 2014, 502 s. ill.

Det finns en god tradition bland samtida seniora amerikanska officerare att skriva självbiografier efter avslutad karriär. Även om syftet och objektiviteten kan underkastats tvivel så har dessa minnen ett otvetydigt värde, inte minst ur ett konstruktivistiskt perspektiv. Inte sällan omfattar narrativet en idealiserad skildring av en ung pojkes uppväxt under enkla förhållanden på landsbygden. Han lyckas sedan ta sig i genom officersutbildningen och genom strävsamt arbete, såväl intellektuellt som fysiskt, avancera framgångsrikt i det militära gradsystemet, och vars gärningar kulminerar i någon krigsskådeplats. Med relativt få avvikelser kan en lång rad samtida armégeneralers biografier sorteras in i denna amerikanska genre, några av de mest namnkunniga inkluderar Colin Powell, Norman Schwarzkopf, David Petraeus, Stanley McCrystal och Tommy Franks. Ett av de mest intressanta och balanserade bidragen står Wesley Clark för som självutlämnande beskriver sina mot- och medgångar som Nato-befälhavare och samtidigt chef för de amerikanska styrkorna under Balkan-krigen.¹ De flesta skildringar i denna genre omfattar en begränsad portion självkritiskt material, istället ligger fokus på att förklara egna utmaningar och prestationer. Denna ambition är inte att förakta. Daniel P Bolgers *Why We Lost* avviker distinkt från den litterära traditionen inom denna genre. Hans hypotes är att han själv och övriga generaler bär skulden för misslyckandena i Iraq och Afghanistan. Det är en djärv och självkritisk utgångspunkt som gör bidraget både kontroversiellt och intressant.

1. Wesley Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat* (New York 2001).

Peter R Mansoors *Surge* baseras på författarens tjänstgöring i Irak där han ingick i David Petraeus innersta krets. Dessa självbiografier och andra böcker om amerikanska generaler ingår i en homogen tradition, där det framgångsrika ledarskapet står i fokus. Ibland är genren nära en okritisk glorifiering. Inom den sistnämnda kategorin återfinns också Edgar Puryears bok om Douglas McArthur som inte berör huvudpersonens personliga brister och problematiska ledarskap, företeelser som annars är väl dokumenterade.² Det finns även verk som har ett kritiskt förhållningssätt till generaler. Bland de viktigaste bidragen är *Derelection of Duty* av Herbert R McMaster, som när han skrev boken var nydisputerad överstelöjtnant och numera är generallöjtnant, och Tom Ricks *The Generals*.³ Den förstnämnda behandlar personlig integritet bland högre officerare under Vietnamkriget. En liknande bok om den så kallade strategiska timeouten i Sverige väntar ännu på att bli skriven. Den andra boken konstaterar efter en omfattande genomlysning av armégeneraler från andra världskriget och framåt, att mycket få besitter en individuell strategisk kompetens. Generaler tänker ofta antingen taktiskt eller alltför lyhört inför den politiska agendan. Båda dessa böcker är värdefulla bidrag i diskussioner kring generalers roll och förmåga för att omsätta politiska ambitioner i militära operationer.

Böckerna *Surge* och *Why We Lost* har gemensamma utgångspunkter. Båda är skriva av seniora officerare med akademisk skolning. Såväl Mansoor som Bolger har disputerat i historia. Medan den förstnämnda pensionerades som överste, nådde Bolger generallöjtnants grad innan karriären avslutades. Verken behandlar dessutom samma skeende, dock på olika sätt. Bolger tar ett makroperspektiv på amerikansk krigföring efter terroristattackerna 9/11 2001 medan Mansoor fokuserar på en fas i kriget i Irak.

I *Why We Lost* tar författaren inte, som brukligt är, utgångspunkt i sina egna praktiska erfarenheter från operationerna i Irak och Afghanistan. Bolger har högre ambitioner både som författare och strateg. Han berättar en historia som väver ihop helhet med detaljer, militärteori med praktiskt genomförande, historia med nutid samt strategi med stridsteknik. För läsare med tillräckliga förkunskaper blir detta en upplevelse som går utöver det vanliga. Känslan av läsarnärvaro förstärks av de dialoger som återges. Berättartekniken påminner

2. Edgar Puryear, *Nineteen Stars: A Study in Military Character and Leadership* (New York 1971 och senare utgåvor).

3. Herbert R McMaster, *Derelection of Duty: Lyndon Johnson, Robert McNamara, The Joint Chiefs of Staff and the Lies that Led to Vietnam* (Chapel Hill 1997); Tom Ricks, *The Generals: American Military Command from World War II to Today* (London 2012).

om Bob Woodwards och Mark Bowdens, två av de främsta non-fiction författarna inom denna genre.

Som strateg ansluter sig Bolger till Powelldoktrinen i den meningen att han anser att strikta kriterier ska tillgodoses innan man inleder ett fälttåg. Om man engagerar sig militärt ska man säkerställa överväldigande styrkeförhållanden till egen fördel. Hans huvudtes är att USA skulle ha begränsat sina ambitioner till den konventionella krigföringen, något som USA behärskar och där ingen egentligen kan konkurrera. Att fortsätta militära fälttåg med konventionella förband under det konceptuella paraplyet av upprorsbekämpande (*counterinsurgency*) var däremot dömt att misslyckas. Kritik riktas även mot att de politiska ambitionerna var alltför ambitiösa, till exempel att eliminera islamistisk radikalism kort och gott. Fienden kom följaktligen att bli än mer amorf än ett nätverk av al-Quaidaceller. Denna politiska överambition var i stor utsträckning resultatet av dåliga råd från höga militära företrädare. Domen faller hårt på seniora generalers förmåga till kritiskt tänkande, i synnerhet David Petraeus som utformat den amerikanska doktrinen för upprorsbekämpande. Bolger menar att det snarare var en marknadsföringskampanj för en elegant teori än en manual som vägledde förbanden i operationaliseringen. I ett försök att falsifiera teorins relevans menar Bolger att den endast är tillämpbar inom egna territorier och i kolonier där man har som ambition att stanna så länge det krävs. Men med ett slutdatum endast något år bort finns inga förutsättningar att lyckas. Med beaktande av den senaste tidens utveckling i både Irak och Afghanistan förefaller Bolgers slutsats stå på solid grund. Det som saknas är oftast uthålligheten i det långa perspektivet.⁴ Den stundom onyanserade kritik som Bolger avfyrrar mot sina generalskollegor kastar emellertid långa skuggor över slutsatserna. Det är svårt att frigöra sig från tanken att personlig bitterhet grumlat analysen. Det är synd då berättelsen i övrigt är vedertäckt och ambitionen överstiger många bidrag av denna karaktär. En mer nyanserad kritik hade sannolikt varit mer effektiv. Med författarens hypotes, att generalerna bär skulden för misslyckandet, framstår bristen på en utförlig redogörelse för dynamiken mellan den politiska och den högsta militära nivån som besvärande. Den politiska ledningen går emellertid inte skadeslös ur analysen. Enligt Bolgers förmenande hade generalerna avrått från beslut som presidenterna tagit och som visat sig felaktiga, dock hade man inte sagt ifrån tillräckligt tydligt. Samtidigt konstaterar Bolger att utrymmet för att uttrycka sin mening inte fanns om man ville behålla jobbet. Dessa resonemang lämnar

4. Se även Ivan Arreguin-Toft, "How the West Wins Wars: A Theory of Asymmetric Conflict", *International Security* 26.1 (2001) s. 93–128.

en känsla att boken trots sina förtjänster inte riktigt lyckats bevisa hypotesens bärlighet. Trots författarens skarpa intellekt så förefaller hans önskan om att återgå till expeditionär högintensiv krigföring med snabba förlopp närmast som utopisk. Han tycks förbise det faktum att krigföringens utveckling i stor utsträckning drivs av antagonister som till varje pris vill undgå att drabbas av den bedövande amerikanska militära och tekniska överlägsenheten. Bolgers hypotes om gemena generaler, i meningen bristfälliga och undermåliga, blir trots allt den sammanfattande konklusionen.

Innan man tar sig an *Surge* bör man beakta David Petraeus ikoniska roll och status under 2000-talets första årtionde. Han jämfördes med de mest namnkunniga generalerna i amerikansk historia. Episoden som beskrivs i Mansoors bok var då en betydande framgång, rentav vad som uppfattades som en vändpunkt i kriget och där Petraeus roll var odiskutabel. I efterhand har denna bild falnat något, såväl gällande hans egna bidrag som gällande den varaktiga effekten. Likheten med Douglas MacArthurs eftermäle och den vändpunkt han skapade i Inchon under Koreakriget är slående. Mansoors bidrag är publicerat efter Petraeus avsked från CIA och i en tid när anklagelserna om att ha läckt sekretessbelagda uppgifter fanns. Till skillnad från Bolger har Mansoor inga ambitioner att värdera amerikansk säkerhetspolitisk eller fälttågen. Istället läggs fokus på att förklara och beskriva den militära kraftsamling (*Surge*) som genomfördes i Irak 2007–2008 under general Petraeus ledning.

I *Surge* beskriver Mansoor beskriver startläget i Irak 2007, att kriget enligt de flesta analytiker var på väg att förloras är en väletablerad bild. Den dysfunktionella strategin för att återuppbygga landet hade varit kostsam. Mod och vilja, såväl politiskt som militärt, möjliggjorde en vändning underbyggd av ny plan. Han beskriver utförligt hur kraftsamlingen förbereddes och utfördes. Den militära delen förkroppsligas av Petraeus vars fysiska och intellektuella attribut endast kan återges med superlativ. Tyvärr risker denna oförblommerade geniförklaring bli svår att ta till sig. Om författaren tagit med sig läsaren bakom fasaden hade sannolikt flera intressanta nyanser framkommit. Mansoor uppmärksammar ett viktigt inslag i Petraeus ledarskap, och som även behandlats i *Tell Me How This Ends* av Linda Robinson.⁵ Petraeus handplockade team med rådgivare och experter bestod till övervägande del av stridserfarna chefer som också hade disputerat. Det var i skärningspunkten mellan analytisk briljans och gedigen praktiskt förståelse för konflikten som

han ville hämta inspiration och råd. Möjligen inspirerades han av Norman Schwarzkopf och dennes planeringsteam, de så kallade *Jedi Knights*, som fick stort erkännande för det framgångsrika strategiarbetet under kriget i Gulfkriget 1990. På motsvarande sätt synes Petraeus team ha varit instrumentellt för att den militära innovation som innebar att en ny strategi kunde realiserars från ax till limpa. Här blir kontrasten till Bolgers strategisyn uppenbar. Petraeus tog enligt Mansoor sin utgångspunkt i strategiutvecklingen i öppet system där yttre faktorer och komplex interaktion utgör centrala faktorer för såväl problemanalys som lösning. Detta ställer höga krav på kreativitet och mod. I Bolgers deterministiska tankefigur förefaller egna resurser och metoder vara det centrala för strategiutvecklingen. I ett sådant slutet system finns utrymme för ett normativt förhållningssätt.

Mansoors berättarteknik är av hög klass, dock når den inte samma nivåer som Bolgers. Boken behandlar en av de viktigaste samtida militära operationerna. Ingen annan beskrivning av detta historiska skede har det djup som Mansoor skapat. Boken bör ses som obligatorisk läsning för den militärhistoriskt intresserade såväl som andra som gör anspråk på att vara militärt allmänbildade. Här finns dessutom många faktorer att reflektera över. Vikten av strategisk kommunikation och att ”marknadsföra” planen hemma är några exempel på detta. Framförallt är det emellertid modet, viljan och kreativiteten att hitta en lösning på ett akut problem och att snabbt lyckas vända en negativ trend som fascinerar.

Att kritiskt utvärdera och ställa frågor om individuella chefsprestationer, karaktärsdrag och kravställningar för våra högsta militära befattningar är centralt för att internt inom de militära systemen utveckla officersprofessionen. Det har även en uppenbar extern relevans gentemot medborgare och politiska beslutfattare som har att utse framtida befälhavare. Det finns ett gryende intresse i Sverige kring dessa frågor. I avvaktan på svenska böcker kan dessa två stimulera till ytterligare diskussion. *Surge* och *Why We Lost* representerar två ändpunkter i ett kontinuum för att beskriva generaler i krig. Genom att läsa båda böcker erhåller man bonuseffekten att dialektiskt närma sig en syntes kring framförallt David Petraeus prestationer. Är generaler gemena eller geniala? Något entydigt och enkelt svar på frågan finns naturligtvis inte. Låt oss trots allt hoppas att generaler uppfattas vara mer geniala än gemena.

Dennis Gyllensporre

Docent i statsvetenskap, generallöjtnant och chef för Högkvarteret

5. Linda Robinson, *Tell Me How This Ends: General Petraeus and a Search for a Way Out of Iraq* (New York 2009).

Kortare recensioner

Förenklat om bronsåldersimperiernas fall

Recension av Eric H Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, Princeton 2014, 264 s.

Under 1200-talet f. Kr. inträffade en omvälvande förändring med epicentrum i östra Medelhavsområdet, nämligen det som brukar benämnas som bronsåldersimperiernas kollaps. Efter denna händelse skulle världen se väsentligen annorlunda ut. Det är denna värld på kollapsens rand som Eric H Cline behandlar i *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*. Verket är den första delen i en serie – *Turning Points in Ancient History* – författad av forskare och riktad till en bredare publik. Författaren är professor i det som vi i Sverige skulle benämna som antikens kultur- och samhällsliv samt i antropologi och har själv deltagit i en rad utgrävningar i medelhavsområdet.

Den sena bronsåldern präglades av samhällen med förhållandevis hög social stratifiering. I allt väsentligt har dessa beskrivits som palatsekonomier. Denna samhällsformation kom till tydligast uttryck i det östra medelhavsområdet, där det egyptiska riket kanske är det som är mest bekant för den breda allmänheten. Men det fanns flera; Hittiterriket med bas i nuvarande Turkiet, Mitanniriket, beläget mellan Eufrat och Tigris och det babyloniska riket beläget söder om det. Till denna skara civilisationer hörde även den minoisk-mykenska civilisationen i nuvarande Grekland och på Kreta, samt olika stater i nuvarande Israel, Syrien och på Cypern. Efter kollapsen försvann ett flertal riken ur historien och andra försvagades kraftigt, till den senare skaran hörde Egypten. Skriftspråket gick tillbaka och mindre statsbildningar etablerades istället. Förändringen brukar också markera järnålderns intåg i området. Boken är indelad i fem kapitel, i allt väsentligt kronologiskt orienterade. Kapitel ett behandlar således situationen så som den såg ut 1500 f. Kr, kapitel två 1400 f. Kr och så vidare. Kapitel fem behandlar sedan olika förklaringsförsök

till den politiska, ekonomiska och militära omvälvningen. Framställningens fokus ligger inte i första hand på de enskilda rikena utan på interaktionen staterna emellan. Det är lätt att hålla med författaren om att århundradena fram till 1200-talet f. Kr. framstår som den första eran av "globalisering" i mänsklighetens historia, åtminstone när den omfattning och kvalitativa form den sena bronsålderns internationella relationer skärskådas. De olika interaktionsmönstren som Cline belyser rör bland annat gåvor mellan olika kungahus och de därmed nära sammanlänkande handelsmönstren. Ett mycket bra exempel på det senare är Uluburun-vraket, ett fartyg som förläste i Medelhavet vid den (nuvarande) turkiska kusten. Fartyget förläste under 1300-talet f. Kr. och var rikt lastat med olika varor från inte mindre än sju olika stater. Det var dessutom långt ifrån enbart koppar och tenn som ingick i lasten som annars brukar beskrivas som den primära drivkraften bakom handelsmönstren under bronsåldern. Andra exempel på interaktion lämnas i form av brev ur olika arkiv, vanligen nedtecknade på lertavlor som bränts, där regenter, handelsmän och diplomater korresponderade med varandra i olika frågor. Giftermål mellan olika kungahus och regenter är ett annat sådant exempel på internationell politisk interaktion samt, givetvis, krig när olika staters intressen kolliderade med varandra. Här ges också exempel på hur kulturella influenser spreds. Precis som den hellenistiska kulturen närmare 1 000 år senare brukar beskrivas som ett slags blandkultur mellan grekiska element och andra lokala komponenter, växte även här kulturella blandformer fram. I vissa fall existerade även ett slags utbyte av hantverkare och konstnärer, exempelvis var periodvis hantverkare från Mykene verksamma i Egypten. I korthet växte ett rikt och internationaliserat statssystem fram som sedan gick under och bildade startpunkten för en ny era.

Årtalet 1177 f. Kr. skall, dess förment precisa datering till trots, mer betraktas som en generell orienteringspunkt. Det var detta år som det egyptiska riket under Ramses III kämpade för sin överlevnad i Nildalen mot en invasionsväg vars upphov var de än idag rätt okända så kallade sjöfolken. Flera riket hade då redan gått under. 1177 f. Kr har därför som kronologisk utgångspunkt ungefärligen samma status som det Västromerska rikets kollaps 476 e. Kr. Angivelsen fungerar med andra ord som en mental krok att hänga upp en händelse i ett större förlopp på.

Vad är det då för saker som Cline diskuterar i kapitel fem? På den lista av tänkbara förklaringar som han anför finns jordbävningar, klimatförändringar och därmed sammanhörande svältkatastrofer, uppror, invasioner, samman-

brott av betydelsefull handel och framväxten av decentraliserade handelssystem som kan ha underminerat palatsekonomierna. Utöver detta presenteras en förklaringsmodell som bygger på en komplex systemkollaps, där en liten förändring i en central sektor får hävstångseffekter som får betydligt större återverkningar på helheten. Den sista förklaringsmodellen har likheter med tankegången om en fjärils vingslag vid ekvatorn som en vecka senare leder till en orkan på en helt annan plats. Cline diskuterar för- och motargument till olika tänkbara scenarior, men konstaterar att ingen av dem egentligen tycks hålla streck, åtminstone inte som enskild förklaring. Jordbävningar har exempelvis drabbat området tidigare utan att få sådana effekter, något som för övrigt också gäller effekterna av perioder av torka och hungerkatastrofer. Orsaksförklaringen som pekar ut invasioner av en eller flera folkgrupper är lika oklara. Var de en orsak till att dessa riket gick under eller snarare en konsekvens av att de redan befann sig på fallrepet? Belägg för att städer eller delar av städer förstörts genom bränder och militär verksamhet saknas förvisso inte. Förklaringen kring en mer komplex systemkollaps låter i detta sammanhang tilltalande, men presenteras här tyvärr ganska vagt. Cline tar stöd i såväl arkeologiska belägg som vetenskapliga diskussioner för att lyfta fram såväl brister och förtjänster kring respektive förklaring, vilket är givande läsning. Detta kapitel som måste betraktas som framställningens kulmen hade däremot gärna fått ta mer plats i anspråk.

Finns det då några invändningar mot detta verk? Tre saker framstår enligt mig som antingen problematiska eller borde ha utvecklats mer. Till de mer problematiska elementen hör arbetets inledande delar och hur dessa kan länkas samman med olika förklaringar till kollapsen. Bokens huvudfokus är framförallt interaktionen mellan de olika staterna och samhällena. Här finns en obalans. Om exempelvis hypotesen kring svält och klimatförändringar skulle ha tagits mer på allvar, borde rimligen tidigare jordbrukets förutsättningar i exempelvis tvåflodsländet, Hittiterriket och Nildalen närmare ha utretts. De fyra första kapitlens innehåll matchar därmed inte alltid de förklaringar som sedan anförs, något som gör det svårt för läsaren att själv bilda sig en uppfattning när orsakerna diskuteras.

Vad gäller perspektiv som borde ha utvecklats mer kan för det första nämnas att de östra delarna av Medelhavet står i fokus. Detta är i sig inte förvånande eftersom de flesta riket och statsbildningar som boken avhandlar fanns här. Det som däremot borde ha lyfts fram mer är de större följdverkningar kollapsen hade för resten av de västra delarna av Euroasien. Det var inte enbart

Medelhavsområdet som påverkades av skeendet. Även i så avlägset liggande områden som Skandinavien innebar 1200- och 1100-talen f. Kr. början på en ny epok med mindre hierarkiskt ordnade samhällen. I dagens Sverige finns fortfarande spår av den sena bronsålderns statsbildningar med denna struktur, även om de knappast är lika i ögonen fallande som Egyptens fornlämningar. Ett sådant exempel är Hågahögen utanför Uppsala som krävde omkring 7 500 mandagars arbetsinsats för att färdigställa. Även på våra breddgrader innebar sedan övergången från brons- till järnålder mindre samhällen som förefaller ha verkat under mer påvra förhållanden. Här hade det varit bra om Cline något höjt blicken, om inte annat för att driva tesen om den första ”globaliserade” tidsålderns slut hela vägen hem.

Ytterligare något som hade förtjänat att utvecklas vore att arbeta mer med parallellerna till andra sådana omvälvande förändringar. Att vi troligen inte kommer att finna något definitivt svar på medelhavsimperiers slut (åtminstone inte som läget ser ut nu) är nog tämligen klart. Men genom att studera paralleller till liknande händelser skulle man ändå kanske komma en bit på vägen. Författaren nämner här det västromerska imperiets fall och också att denna historia är betydligt mer komplicerad än vad år 476 e. Kr. som årtal antyder. Man frågar sig då om Västroms fall egentligen var en snabbare eller långsammare process än bronsåldersimperiernas och hur likheterna och skillnaderna mellan de båda händelserna ser ut. Bortsett från jordbävningar, delar nämligen det romerska rikets fall och bronsåldersrikenas undergång i hög utsträckning förklaringsbatteri med varandra. Rimligen måste man ändå kunna presentera något mer precist än säg, fem tänkbara orsaker, varav en del eller alla händelsevis råkade sammanfalla i tid och rum? Västroms fall berörs annars närmast i förbigående – möjligen för att det kommer att hanteras i en senare del i serien. På samma sätt hänvisas i förbigående till Jared Diamonds *Undergång*, utan att på allvar diskutera Diamonds hypoteser och integrera dem i arbetet.¹ I korthet kunde man här ha gått mer på djupet i ett mer ambitiöst försök till orsaksanalys.

Sammanfattningsvis kan sägas att verket är en intressant skildring av en betydligt mer internationaliserad värld än vad lekmannen kanske i förstone anar och otvetydigt en brytpunkt i stora delar av mänsklighetens historia. Boken får sägas rikta sig till en intresserad allmänhet och skulle även kunna lämpa sig väl som kurslitteratur på en grundkurs i historia. Jag tror emellertid att den intresserade allmänheten hade kunnat utmanas något mer, exempelvis genom

ett mer tesdrivande framställningssätt eller genom ett inledande teoretiserande kring staters och statssystemers sammanbrott. Den som vill veta något mer ingående om diskussionen kring orsakerna och konsekvenserna bakom bronsåldersimperiernas kollaps måste vända sig till andra författare. Som aptitretare är *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed* däremot utmärkt.

Fredrik Thisner

1. Jared Diamond, *Undergång: Civilisationernas uppgång och fall* (Norstedts 2006).

Västeuropas längsta krig

Recension av David Green, *The Hundred Years War: A People's History*. Yale University Press, New Haven och London 2014, 339 s.

Få militära konflikter i den europeiska historien är omvälvd av så många myter och schabloner som hundraårskriget mellan England och Frankrike, konflikten som faktiskt rasade i hela 116 år, mellan 1337 och 1453. Visserligen var det först år 1855 som kriget började betecknas som just hundraårskriget, så kom det redan i samtiden att lägga grunden för föreställningen om en närmast naturbunden motsättning mellan England och Frankrike. Först allianserna innan och under det första världskriget kom (delvis) att ändra på det.

Det är inte att förvåna sig att hundraårskriget har tilldragit sig sådan uppmärksamhet, och då inte bara i de närmast berörda krigförande länderna. Berömda individer som Jeanne d'Arc och den Svarte prinsen Edward gjorde minnet av kriget närmast odödligt. Halvt mytologiska slag som de vid Crécy 1346 och Agincourt 1415, eller sjöslaget vid Sluys 1340 markerar alla viktiga skiften i krigföringens historia, där adelsrytteriets dominans på slagfältet fick vika för fotsoldaternas, bågskyttarnas och pikenerarnas. Detta fick konsekvenser långt bortom för den rena taktiken, feodalväsendets adelsrytteri började långsamt ersättas av kungliga yrkesarméer med legosoldater finansierade av skatter. Ju längre kriget led desto vanligare blev det med belägringar, vilket var en konsekvens av eldvapnets och främst då belägringsartilleriets utveckling.

Om detta långa krig har den brittiske historikern David Green skrivit en tjock och innehållsrik volym, som är habilt byggd på stora mängder medeltida källor. Green har inte försökt skriva en ny historik över kriget, utan hans fokus är mer syntetiserande och ligger på hur detta långa krig påverkade olika samhällsgrupper. Men inledningsvis gör han en genomgång av konfliktens rötter, och dess utveckling i stora drag. Det är en mycket pedagogisk beskrivning och

analys där Green visar på komplexiteten i de engelsk-franska motsättningarna, liksom i de inomfranska (Burgunds öppna krig mot den franska kungamakten men också Gascognes långa lojalitet mot England) och de engelsk-skotska motsättningarna. Å ena sida är det inte svårt att följa konfliktens rötter tillbaka till åtminstone 1066, då Englands och Frankrikes (Normandies) öden började sammanflätas. Blandningen av dynastiska, ekonomiska och säkerhetspolitiska motsättningar finns där hela tiden, om än i olika proportioner. Mitt uppe i allt detta drabbas också de krigförande länderna, precis som resten av kontinenten, av den stora pesten, digerdöden. Den tvingar fram en lågintensiv period i krigföringen i början av 1350-talet, men snart tar denna fart igen med full kraft. Denna kombination av krig och farsoter skapade naturligtvis en häxbrygd som drabbade människor i byar och städer.

Samtida beskrivningar framhåller hur den stora sociala klyftan i samhället gick mellan de som för att försörja sig måste utföra en bondes arbete, att så, skörda och gräva, och dem som på ett eller annat sätt kunde försörja sig ändå. Det gällde adelsmän på olika nivåer, präster inom den katolska kyrkans olika förgreningar eller hantverkare och köpmän i städerna. Föga förvånande var det bönderna som drabbades hårdast av kriget. Hundraårskriget kännetecknades bland annat av så kallade *chevauchées*, eller främst engelska massiva plundringståg som syftade till att förstöra och härja, för att försvåra den franske kungens skatteuppbörd, men också för att för hans undersåtar göra övertydligt klart att deras herre inte kunde skydda dem. Resultatet blev en ström av flyktingar in till städernas relativa säkerhet, men också en rad bonderevolter riktade mot angriparna, liksom mot den egna furstens försök till skatteuppbörd. La Jacquerie-upproret i Frankrike 1358 och Wat Tylers resning i England 1381 är bara två i raden av revolter. Samtidigt gjorde pestens härjningar att bristen på arbetskraft gjorde bondens insats allt värdefullare både för adelsgodsens ägare och för kronan. Bönderna blev därmed också alltmer medvetna om sin styrka, såväl ekonomiskt som politiskt, samtidigt som krigskonstens utveckling försvagade adelns militära makt och prestige. De ungefär 150 åren efter digerdöden medförde en enorm social omvälvning som fick ytterligare skjuts av det långa kriget.

Prästerskapet slets mellan sin lojalitet till påven (eller de två påvarna från 1378) och till någon av de världsliga furstarna. Både kungen av England och kungen av Frankrike var fortfarande till betydande del beroende av präster för att sköta sin förvaltning, samtidigt som andra präster tog aktiv politisk ställning i konflikten. År 1383 ägde "det flamländska korståget" rum då en flam-

ländsk-fransk styrka trogna påven Clemens VII i Avignon slogs mot engelska trupper trogna Urban VI i Rom. Den stora schismen splittrade kyrkan på alla nivåer, och ledde till dess allmänna försvagning. Den splittringen gjorde också att kyrkans företrädare inte kunde spela den fredsmäklande roll som de annars hade kunnat göra när ropen på fred och förhoppningarna om ett slut på kriget var som störst på 1390-talet.

De många åren av krig ledde till alltmer professionaliserade arméer, där soldaterna tjänstgjorde länge eller återkom i perioder. Osteologiska undersökningar av exempelvis slagfältet vid Towton (1461) och Henry VIII:s flaggskepp *Mary Rose* (1545) visar att många av männen var påtagligt äldre än dagens soldater (upp emot 30-årsåldern) och hade skador de fått i tidigare drabbningar.

Här kan man göra reflektionen att standardbilden av soldaten som en ung man kanske inte alls passar, i synnerhet i ett krig och vid en tid när disciplin och självkontroll i stunder av en akut, annalkande fara var viktiga förutsättningar för att kunna vinna en strid. Då kanske en 28-åring var mer lämplig än en 18-åring?

Ockupation av en främmande krigsmakt skilde sig sannolikt inte så mycket från att vara kuvad av "egna" adelsmän eller av kungliga trupper, alla soldater krävde pengar (inte minst olika former av brandskatter), leveranser av olika slag och alla kunde våldföra sig på civila. Istället var det nog så att fred värderades högst oavsett vem som garanterade den. Intensivt krig innebar ett sönderfall för lag och ordning och att de civila var utlämnade till soldatesken.

Kriget och pesten förändrade också kvinnornas situation genom att båda lade flera män än kvinnor i graven, vilket ökade värdet på kvinnornas arbete och också deras möjligheter att ta över jordbruk och hantverk sedan männen dött.

Tillhörde man Europas militära elit så innebar fångenskap oftast någon form av försäkran om att man skulle behandlas hyfsat väl i väntan på att en lösensumma skulle betalas. Men någon garanti fanns självfallet inte och väntan kunde bli lång. Värst blev det för Charles av Orléans som blev engelsmännens fånge vid Agincourt 1415 och kom att stanna där i 25 år, ända till 1440. Föga bättre var det för den vanlige fotsoldaten som ofta blev offer i något av de frekventa massmorden på fångar redan på slagfältet.

Trots allt elände som staplas på hög i en sådan här bok måste man konstatera en viktig sak: för att kriget skulle kunna vara i 116 år så är det närmast självklart att det gjorde långa pauser eller periodvis var lågintensivt. Annars

hade varken människor eller länder kunnat orka, kriget hade tagit slut långt innan det ens matematiskt kunnat kalla ett hundraårskrig. Det innebär också att under långa perioder var stora områden i Frankrike mer eller mindre oberoende av kriget, det är också en viktig del av bilden av hundraårskriget.

David Green har åstadkommit en välskriven bok om männen som utkämpade hundraårskriget, liksom om männen som ledde dem och männen och kvinnorna som drabbades av dem, som ockuperade eller offer för plundringar.

Lars Ericson Wolke

Olika utgåvor om slagfält – en fråga om urval

Recension av Kelly Devries, Martin Dougherty, Iain Dickie, Phyllis Jestice och Christer Jörgensen, *Slagfält under medeltiden: Från Hastings 1066 till Brunkeberg 1471*, Fischer och Co, Stockholm 2014, 224 s. ill.

Under senare år har bokmarknaden översvämmats av en myckenhet militär litteratur, inte minst om andra världskriget. Ett annat gångbart och populärt tema har varit litteratur om fältslag, som tycks vilja ta upp tävlan med enskilt mördande i form av deckarlitteratur, en genre som dock mestadels helt saknar både bilder och skisser.

Vad som tilldrar sig intresse är givetvis utgången av ett fältslag och vad det kommit att få för konsekvenser vapentekniskt och politiskt – och i hög grad vilka orsakerna varit till segrarens framgång. Det är en mängd variabler som därvidlag spelar in, både objektiva och subjektiva omständigheter: kvantitet (numerär), kvalitet (vapenteknisk nivå, soldatens tekniska och personliga utbildning och motivation), terrängen och kännedomen om densamma, taktisk tillämpning liksom ledaregenskaper i övrigt.

Valet av slagfält har alltid haft stor betydelse, inte minst under medeltiden. Det kunde vara medvetet eller mera tillkommet av en slump. I den mån det var medvetet kunde det vara endera partens eller båda parter val (till exempel på en öppen slätt för att fullt ut kunna använda sina styrkor). Vanligare var emellertid att det var den ena parten som valde en mer gynnsam position i terrängen. I vissa fall valdes terräng som gynnade försvararen att bjuda motstånd (som vid Bannockburn 1314, Crécy 1346 eller Azincourt 1415) eller så valdes terräng där angriparen gynnades genom överraskning eller låtsad reträtt. Det senare excellerade mongolerna i, men det praktiserades även vid Hastings 1066 och Muret 1213 under albigenserkrigen.

I *Slagfält under medeltiden* (nedan refererad till som Devries med flera) ges

exempel på flera sådana typer av val, men det är här inte själva valet av slagfält som står i centrum, utan författarna tycks med sitt urval av tjugo olika slagfält snarast vilja belysa själva krigskonstens utveckling i stort genom val av vad de betraktar som ”typiska” slag för sin tid. För att inte en sådan här publikation ska framstå enbart som en blädderbok på en tandläkarmottagning kunde den i övrigt ambitiösa inledningen givetvis ha innehållit en programförklaring angående urvalet och författarens intentioner liksom kanske också en antydan om vilken eller vilka målgrupper den riktar sig till.

Skildringarna i ord och bild av ett antal slagfält under medeltiden har utförts till ungefär lika delar av flera etablerade militärhistoriker, två amerikanska professorer i medeltidshistoria, Kelly Devries och Phyllis Jestice, samt tre andra väl etablerade och produktiva författare på sina respektive specialområden, engelsmännen Martin Dougherty och Iain Dickie samt svensken Christer Jörgensen.

Det europeiska perspektivet är tydligt, även om några av korstågstens konflikter i Främre Orienten har tagits med. Vad man däremot saknar är bland annat slaget i närheten av Tours 732, mera känt som slaget vid Poitiers, där Karl Martels fotfolk lyckades hejda den moriska ryttarans stormningen och expansionen norrut. Källorna må vara mindre talföra i det fallet, men så var det inte med slaget vid Aljubarrota 1385 i Europas sydvästligaste hörn, tidigare känt som Det Kungliga Slaget (Batalha Real). Det ägde rum mellan de portugisiska och spanska kungarna på en ort som nu rätt och kallas Batalha (Bataljen). Här slog portugiserna under sin skicklige ”konstapel” (befälhavare) Nuño Alvares Pereira med huvudsakligen fotfolk samt med hjälp av engelska bågskyttar en tre-fyra gånger starkare spansk armé med ett starkt riddarrytteri. Detta slag fick stor betydelse för den nationella identiteten och lade grunden för den stabilitet i riket som kom att utgöra en förutsättning för det århundrade av världsomspännande upptäcktsfärder som sedan följde.

I bokens inledning kunde också ha noterats något om slagfältets globala historia. Flera av författarna har i andra liknande publikationer skildrat slagfält från olika perspektiv, något som inbjuder till vissa jämförelser. I boken, med den snarlika titeln *Slagfältet under medeltiden*, upptar också Devries, Jestice och Dickie som författare jämte Matthew Bennett och Jim Bradbury (nedan benämnd Bennett med flera).¹

Synen på vad som ska betraktas som medeltid varierar i de båda publika-

1. Matthew Bennett, Jim Bradbury, Kelly DeVries, Iain Dickie och Phyllis Jestice, *Slagfältet under medeltiden*. (Lund 2005).

tionerna. Medan Devries med flera inleder med Hastings 1066 börjar Bennett med flera med slaget vid Casilinum år 554 där germaner och bysantiner möttes.

Bennett med flera behandlar tretton av de 20 slag som redovisas i den här recenserade boken, men den skiljer sig på ett fördelaktigt sätt från den genom att den är uppdelad i tematiska kapitel (infanteri, kavalleri, ledning, belägring samt sjöslag). Ett närmare studium av slagen visar att de till stora delar är identiska i båda publikationerna, naturligtvis på grund av att det delvis är samma författare till båda böckerna. I det senare verket saknas dock angivelser om vem som har författat vad.

Ett enda fältslag på svensk botten har beretts plats i Devries med flera, nämligen Jörgensens skildring av slaget vid Brunkeberg 1471. Ett mer vetenskapligt förhållningssätt till detta slag med diskussion av källor och historiska tolkningar återfinns dock i Åselius motsvarande skildring i *Svenska slagfält*.² I *Devries med flera* noteras exempelvis att kung Kristian ”träffades av en kanonkula” (som bekant saknade svenskarna artilleri). Skottet som gick in i munnen måste snarast ha varit en mindre projektil från en så kallad hakebössa, eller som uppges i *Svenska slagfält*, ”ett bösslod”.³

Som en klassiker inom slagfältsgenren måste man alltjämt räkna J F C Fullers omfångsrika *De avgörande slagen*, där underrubriken nogsamt deklarerar att framställningen gäller västvärlden och slagens inflytande på historien. Här berörs – närmast i artikelform – flertalet kända slag i historien.⁴

När man sedan vidgar tidsperspektivet, exempel vis till Jeremy Blacks *Världshistoriens största slag*⁵ så är det bara sex av de 20 slagen som platsar och i Jörgensens *De stora slagen, avgörande strider som format världshistorien*,⁶ är det bara fem av de 20 medeltida slagen som beretts utrymme där. Slag som emellertid återkommer i alla publikationerna är Hastings, Azincourt och Konstantinopel 1453, medan Hattin 1187 och Bannockburn 1314 förekommer i tre av dem.

Samtliga dessa slagfältsböcker kan betecknas som planschverk i större eller mindre skala, som väl kan stimulera intresset för saken för en vidare målgrupp,

2. Lars Ericson (Wolke), Martin Hårdstedt, Per Iko, Ingvar Sjöblom och Gunnar Åselius, *Svenska slagfält*, (Stockholm 2003) s 26–32.

3. Devries med flera, s 214 respektive Ericson med flera, s 29.

4. Denna publikation från mitten av 1950-talet finns i en obetydligt förkortad pocketversion i fyra delar med klargörande förord av Lars Ericson Wolke och sammanfattningar av redaktören John Terraine (Lund 2003).

5. Jeremy Black, *Världshistoriens största slag*, (Lund 2007).

6. Christer Jörgensen, *De stora slagen: Avgörande strider som format världshistorien* (Bath 2008).

men Devries med flera skiljer sig fördelaktigt från de övriga genom att åtminstone ha en litteraturförteckning, om än kortfattad sådan samt ett användbart person-och ortsregister, även om flera av de mindre detaljskisserna i boken är alltför schematiska och saknar ortsnamn som refereras till i den löpande texten.

Börje Ekenvall

Banbrytande forskning om den brittiska flottans rekryteringsmönster

Recension av J Ross Dancy, *The Myth of the Press Gang: Volunteers, Impressment and the Naval Manpower Problem in the Late Eighteenth Century*. Boydell and Brewer, Martlesham 2015, 224 s.

Det finns knappast någon annan flotta som är så uppmärksammas som The Royal Navy. På sätt och vis har den brittiska flottan gjorts till mer än en militär organisation, den har blivit en synonym till Storbritanniens framväxande som handelsnation, militär supermakt och imperiebyggare under 1700- och 1800-talen. Som sådan har den varit föremål för nationalromantiskt svärmeri så väl som för högljudd kritik och ifrågasättande. Detta tillsammans med att Royal Navy efterlämnat ett stort, rikt och förhållandevis lättillgängligt arkiv har bidragit till både livaktig forskning och livaktigt skildrande i största allmänhet. Trots det, eller kanske just därför, har den marinhistoriska forskningen i Storbritannien tidvis dragits med en del problem. Lösa antaganden har ibland accepterats som sanningar och politiskt värderande källmaterial har använts som neutrala verklighetsbeskrivningar. Det finns förstås undantag från denna historieskrivning, som till exempel N A M Rodgers i många stycken banbrytande studier.¹ Men den enorma tillgången på arkivmaterial har gjort det svårt bearbeta källor systematiskt, även för ambitiösa och noggranna historiker.

Modern teknik öppnar nu för nya möjligheter att gå igenom material i en helt annan omfattning än tidigare. Med hjälp av databaser och kvantitativa

metoder går det för första gången att slå hål på några av de myter som cirkulerat både inom och utanför den akademiska forskningen. En sådan myt är till exempel att merparten av besättningarna i brittiska flottan under det sena 1700-talet rekryterades genom våldsamma tvångsutskrivningar utförda av så kallade "press gangs". Dessa press gangs bestod av beväpnade män som under befäl av en löjtnant gjorde råder i engelska städer där de plockade upp varje olycklig själ som kom i deras väg och skickade dem till en brutal och främmande värld där de dukade under i krig, sjukdomar, svält och bestraffningar. Fram till nu har det dock inte funnits några egentliga studier av hur bemanningen av brittiska flottan faktiskt gick till. J Ross Dancy har i sin bok *The Myth of the Press Gang* undersökt precis detta. Genom ett urval av skepp från de tre örlogsstäderna Portsmouth, Plymouth och Chatham under åren 1793–1801 har Dancy skapat en databas bestående av strax över 27 000 män, i princip 10 procent av flottans totala storlek. De bemanningslistor han arbetat med ger information om sjömännens ålder, deras födelseort, huvudvida de hade tidigare erfarenheter i flottan samt om de var nyrekryterade volontärer, överflyttade från ett annat skepp eller föremål för tvångsutskrivning. En stor del av boken ägnas åt att göra reda för databasen och den information som kan hämtas ur den.

Men Dancy diskuterar också omsorgsfullt bemanningsproblematiken i sin helhet och sätter på så sätt in resultaten i ett större sammanhang. Bemanning var ett svårslutligt problem för alla seglande örlogsflottor. Segelfartyg kan i viss utsträckning bemannas med män utan tidigare erfarenhet av sjön men en viss andel av besättningen måste vara skickliga och erfarna sjömän. Till skillnad från armén hade flottan civil konkurrens om arbetskraften eftersom erfarna sjömän var eftertraktade i 1700-talets expanderande handelssjöfart. På grund av detta fick krigstider stora konsekvenser för den maritima arbetsmarknaden. När krigsflottorna rustade för krig drevs lönerna på handelsfartygen upp och gjorde det därmed ännu svårare för krigsflottorna att rekrytera önskat manskap. Olika europeiska nationer hade olika lösningar på problemet. I Storbritannien bestod lösningen av två delar: att uppmuntra sjömän att frivilligt ta värvning samt tvångsutskrivning. Eftersom betoningen historiografiskt legat på det senare har det lett till ett spritt antagande att villkoren ombord på brittiska flottans skepp var så usla att ingen ville arbeta där. Varför skulle flottan annars behövt tvinga folk att ta värvning? I själva verket bemannades flottan enligt Dancys undersökning till fyra femtedelar med frivilliga volontärer och bara till en femtedel av tvångsutskrivna män. Av volontärerna var 60 procent

1. Exempelvis N A M Rodgers, *The Wooden World: Anatomy of the Georgian Navy* (London 1998); N A M Rodgers, *The Safeguard of the Sea: A Naval History of Britain 660–1649* (London 2004); N A M Rodgers, *Command of the Ocean: A Naval History of Britain 1649–1815* (London 2006); Rodgers har även gett ut flera sammanställningar av arkivmaterial och varit involverad i mastodontprojektet *A History of the Royal Navy*.

sjömän sedan tidigare medan 40 procent var så kallade ”landsmen”, alltså män utan erfarenhet av att arbeta till sjöss. Som jämförelse bestod den femtedel som tvångsutskrevs till 84 procent av erfarna sjömän. Det blir med dessa siffror tydligt att tvångsutskrivningar alltså inte användes för att plocka upp kreti och pleti från gatan utan var omsorgsfullt riktade för att bättra på kvoten av skickliga och erfarna sjömän. Med dessa resultat som stöd kan Dancy ifrågasätta föreställningen om en omfattande tvångsutskrivning och även argumentera för att bilden av den brittiska flottan som ett flytande fängelse är felaktig. Om villkoren verkligen hade varit så bedrövliga hade det knappast varit möjligt att förlita sig på volontärer i den utsträckning som flottan gjorde. Dancy menar i stället att tjänstgöringen i flottan tvärtom var ganska fördelaktig med mindre arbetsbörd, pålitligare löneutbetalningar och mer omfattande förmåner som till exempel gratis medicinsk vård. Bristen på manskap hade kort sagt ingenting att göra med dåliga förhållanden ombord utan med att tillgången på erfarna sjömän helt enkelt var begränsad.

Boken har många förtjänster. En av dem är den historiografiska genomgången där Dancy reder ut de metodiska och källkritiska problem som har lett fram till att åsikten om en omfattande och brutal tvångsutskrivning fått så stort genomslag. Själv bidrar Dancy med sin egen noggranna källhantering till att välbehövligt höja standarden i marinhistorisk forskning. Samtidigt är boken på sina håll övervägande deskriptiv. Redovisningen av databasen, som på sina håll blir lite monotont upprepande, hade gärna fått kompletteras av mer kvalitativ analys. Till exempel hade frivilligheten hos volontärerna kunnat problematiseras ordentligt. I de försiktiga resonemang som förs i boken kring vad som eventuellt lockade män att ta värvning i flottan ryms flera forskningsfrågor som skulle kunna gjuta nytt liv i en brittisk slumrande socialhistorisk medvetenhet om villkoren för ”the lower deck”. En del information om flottans stora expansion under 1700-talet upprepas lite onödigt ofta samtidigt som jag saknar en ordentlig genomgång av hur 1700-talets brittiska flotta praktiskt fungerade. Det senare gör man i för sig nästan alltid när det gäller brittisk marinhistoria där Royal Navy regelmässigt behandlas som en självförklarande storhet. Hursomhelst är *The Myth of the Press Gang* ett viktigt bidrag till en ny, mer metodisk, noggrann och empiriskt grundlig marinhistoria och bevisar att världens mest utforskade flotta ännu rymmer många fler forskningsmöjligheter.

AnnaSara Hammar

Att disciplinera svenska flottan

Recension av AnnaSara Hammar, *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716*, Nordic Academic Press, Lund 2014, 352 s.

AnnaSara Hammar disputerade 2014 vid Institutet för idé- och lärdomsstudier vid Umeå universitet med avhandlingen *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670–1716*. Avhandlingens huvudundersökning har fokus inställt på den svenska flottans förmåga till disciplinering och kontroll, men även vilka reaktioner som det väckte hos manskapet. Den bild av den rättsliga arenan som Hammar tecknar har sin utgångspunkt i tanken om att det militära och civila samhället inte hade några tydliga gränser under tidig modern tid; att de olika sfärerna inkorporerades med varandra men med tydlig militär jurisdiktion.

Hammar studerar, genom den så kallade mikrohistoriska metoden, den enskilde soldatens eller båtsmannens inordnande i den militära ordningen. Hon frilägger hur olika metoder och strategier användes för att kontrollera och disciplinera manskapet. Hennes huvudsakliga syfte är att ge en bild av hur den militära organisationen påverkade och formade människors beteende, relationer och handlingsutrymme, men syftet är även att studera hur den militära organisationen påverkades av synen på ordning, makt och hierarkier som utvecklades i det tidigmoderna samhället.

De teoretiska utgångspunkterna i avhandlingen kommer från Michel Foucault och hans maktbegrepp. Författaren har dock inte använt Foucaults egna texter i någon större utsträckning, utan denne anges endast vara inspiratör till det generella teoretiska ramverket. I stället sällar sig Hammar i avhandlingen till kriminologen Magnus Hörnqvists tanke att produktiv och repressiv makt existerar parallellt. Genom Hörnqvist presenterar Hammar tre tematiska ut-

gångspunkter: maktrelationer, maktstrategier och motståndsstrategier, som i sin tur utgör grunden för avhandlingens tre empiriska kapitel.

Med stöd i de bevarade rättsprotokollen från amiralitetsrätten åren 1673–1703 undersöker Hammar de disciplinbrott som avgjordes inom flottan. Rättsprotokollen har kompletterats med juridiskt material från, generalauditören, justitierevisionen och den rannsokande kommissionen – kommissorialrätten. Därtill har officersrullor, skepplistor, lagtexter och brev utgjort underlag för undersökningen. De olika disciplinfallen redovisas i tabellform utifrån brottstyp, antal kändande respektive svarande utifrån grad, antal dömda och friade samt antalet adliga i officerskåren och hur många som hade löjtnants bakgrund för att åskådliggöra skillnaden mellan vilka brott som manskap och officerare dömdes för.

Begreppet maktrelationer används i avhandlingen för att blottlägga hur flottans hierarki styrdes utifrån normer och ideal genom de olika kollektiven – officerare, underofficerare och manskap. År 1685 förnyades flottans sjöartiklar och all flottans personal kom att omfattas av edsformulär. Hammar visar dock – genom att studera olika rättsfall – att samma ideal inte gällde för hela flottan, utan visar att olika grupper som manskap, underofficerare och officerare hade sina egna, mer specificerade ideal. Differentieringen av kollektiven framställs inte bara utifrån hur de själva formulerade sina ideal, utan även med utgångspunkt i hur amiralitetsrätten skiljde mellan grupper utifrån sagda ideal. Detta är något som exemplifieras genom hur samtiden såg på våld och konflikter. Den inom manskapet utbredda våldskulturen ledde till att det bara var extremt våldsamma fall som gick vidare till amiralitetsrätten, medan konflikter bland officerare inte ens behövde inbegripa våldshandlingar för att de skulle tas upp av där. Detta visar på att officerarnas konflikter ofta var ett uttryck för den hederskultur som var signifikativ för den sociala ordningen inom officerskåren medan manskapets konflikter i regel inte förklarades med sådana implikationer. Denna differentieringen kan enligt Hammar ses som ett exempel på en maktstrategi, där amiralitetet genom att behandla grupperna olika upprätthöll maktrelationerna inom flottans organisation.

Maktstrategier är vidare något som Hammar menar var själva ”hjärtat i flottans disciplinering”, och beskrivs som handlingar som understödjer maktrelationer och förklaras genom begreppen *produktiv* respektive *repressiv* maktutövning, vilka presenteras som två sidor av samma mynt. Den produktiva maktutövningen i flottan byggde på uppmuntran av önskvärt beteende som exempelvis tapperhet. Genom belöningar av olika slag leddes individen in på

en väg som mynnade ut i en framgångsrik karriär med högre social status. Den som avvek från den ”rätta” vägen möttes istället av en repressiv maktutövning med böter, degradering, suspendering, olika former av kroppsstraff och i extrema fall dödstraff.

Hammar beskriver och analyserar olika former av motstånd mot flottans makt- och disciplineringsapparat, genom begreppet *motståndstrategier*, vilket inbegriper olika former av motstånd utifrån hur synligt och tydligt det var. Som exempel på en subtil form av motstånd kan nämnas att i samband med förhör framställa sig själv som ovetande eller oförstående. En annan form av motstånd var att tänja på regler och gränser, som att exempelvis röka under vaken eller dricka sig berusad. Därutöver fanns det även mer tydliga former av motstånd som att öppet klaga på orättvisa förhållanden, vilket ibland kom till uttryck i enskilda konflikter mellan manskap och officerare. I sällsynta fall förekom även öppna revolter, då exempelvis besättningar vägrade lyda order för att slippa hamna i strid, något som hände i samband med slaget utanför Ölands södra udde år 1676.

Hammars avhandling *Mellan kaos och kontroll* är ett väldisponerat och stringent arbete, något som gör det lätt för läsaren att följa resonemangen. Boken visar hur flottans verksamhet, genom dess jurisdiktion, inte var att se som något fristående i det tidigmoderna samhället, utan att dess maktapparat spände både över de militära och de civila delarna av samhället.

Den teoretiska modellen för studien av flottans disciplineringsapparat, genom maktrelationer, maktstrategier och motståndsstrategier är relevant och används på ett övertygande sätt. Dock skulle avhandlingen gynnas av en tydligare teoretisk diskussion rörande maktbegreppet. Att låta Foucaults teori tjänstgöra som inspiration och främst används Hörnqvists begreppsapparat är något tunt och detta är avhandlingens största svaghet. Helhetsintrycket är dock att det är en välgenomtänkt studie, byggd på gediget arkivarbete. Med avhandlingen bidrar Hammar inte bara till vår kunskap om den svenska flottans brott och straff-diskurs under slutet av 1600-talet, utan vidgar även vår förståelse av det tidigmoderna samhället, där militärt och civilt flöt samman.

Germund Larsson

Habsburgs militärhistoria som populärhistoriskt experiment

Recension av Richard Bassett, *For God and Kaiser: The Imperial Austrian Army*. Yale University Press, New Haven och London 2015, 591 s. ill.

Det är en tegelsten man har i sin hand när man läser Richard Bassetts bok om den habsburgska armén. Bassett är journalist och har varit *The Times* korrespondent i Wien, Prag och Warszawa, med en gedigen erfarenhet av Central-europa – denna del av kontinenten som egentligen återkom först med murens fall. Varför behövs det då en bok om den habsburgska armén? Bassett motiverar i inledningen att Österrike i anglosaxisk historieskrivning setts som en naturlig del av Tyskland, och att den österrikiska historien därför hamnar i skymundan. Ännu mer har då den habsburgska arméns historia glömts bort. Bassett menar att dess långa och intressanta historia, där den mött de flesta motståndarna i närområdet – turkar, bayrare, preussare, fransmän, italienare, ryssar och svenskar förtjänar att återberättas. Det är en armé som varit involverad i nästan samtliga storkrig på kontinenten under de senaste 400 åren. Samtidigt har den habsburgska armén ofta betecknats som ineffektiv, inkompetent och opålitlig. Detta är något som Bassett ämnar studera huruvida det stämmer.

Att författaren har fångats av just den kejsarliga österrikiska armén är ingen slump, eftersom den inte har sin like någonstans. Under århundraden har den varit något av en övernationell paradox där ortodoxa serber, muslimska bosniaker, katolska italienare, österrikare, tjecker, slovakar, rutener och polacker samsats tillsammans med motsträviga ungrare, protestanter och inte minst judar. På så sätt är den en anomali, och en förnationell skapelse där lojaliteten mot kejsaren var det centrala. Bassett beskriver denna armé, men brister ibland i förståelse och kontextualisering. Exempelvis återkommer Bassett till flera gånger att den österrikiska staten var mer tolerant mot judar

än någon annan europeisk stat, och drar därför slutsatsen att Habsburg inte präglades av antisemitism. Detta är en grov förenkling, eftersom förklaringen till Habsburgs ”tolerans” inte är altruistisk, som Bassett verkar antyda. Det är snarare en faktor som spelar in i de multietniska imperierna. Eftersom dessa består av många folkgrupper, religioner och språk finns ingen ”nationell” tillhörighet att använda för att hålla samman staten. Då blir övernationella mål som *kaisertreue* det viktiga, men samtidigt måste det finnas en lagstiftning som hanterar majoritets- och minoritetsfrågor. Detta innebär inte att antisemitism inte fanns utan att kejsarens administration inte tillät den att blomstra, eftersom judarna behövdes i den statliga administrationen. Judarna dominerade också de bildade grupperna i städerna och blev under 1800-talet således ofta ianspråktaga som reservofficerare. Bassett visar på denna punkt att han fallit för sin romantiska kärlek till Habsburg och därmed glorifierar imperiet. Boken hade tjänat på ett mer tydligt förhållningssätt till forskningsläget om multietniska imperier för att bättre förstå Habsburg och dess armé. Ytterligare exempel på bristande förståelse är när Bassett skriver om den polska kronarmén under Johan Sobieski som undsätter Wien 1683. Författaren menar att Sobieski, *liksom alla* polska stormän var hängivna katoliker. Sobieski var katolik, men det polska valkungadömet hade ingen statsreligion och bland adelsmännen fanns alla olika kristna inriktningar från ortodoxa till kalvinister representerade. Bassett har missat detta och offerar den historiska redogörelsen för stilens skull. På ett annat ställe skriver han att Napoleon bland en mängd faktorer också hade tur. Men författaren nämner samtidigt inte att det franska resurshanteringssystemet var mer effektivt än motståndarnas. Detta är historieskrivning där aktörerna betyder allt och strukturerna intet. Aktörerna benämns därför i närmast humoralpatologiska termer, och även om det är troget tidens förståelse, så ökar det inte vår förståelse. Han skriver exempelvis om ärkehertig Karl ”An epileptic, Charles was vigorous, handsome and courageous; his sensual features, strong nose, generous lips all pointed to a vivid personality.” (s. 193). Huruvida ärkehertig Karls näsa skvallrar om en livlig personlighet eller ej, låter jag vara osagt, men forskningsmässigt sett är det under all kritik.

Bassetts bok är ett storverk med brister. Förförståelsen och förhållandet till tidigare forskning är ett problem. Litteraturen om Habsburg faller okommenterad in i en berättarström, utan kritiska inslag. Mitt intryck är att Bassett inte är intresserad av att kritiskt granska historien. Att det ändå handlar om ett storverk är det faktum att han lyckas sammanställa och hålla ihop en

fungerande berättelse. Boken är på omkring 600 sidor uppdelad i tre delar: *The Habsburg Connection*, *Revolution and Reaction* och *Imperial and Royal*. Bassetts bok koncentrerar sin historieskrivning på perioden mellan 1619 och 1919. Framställningen handlar väsentligen om alla krigen och de olika fältslagen under perioden. Det finns lite diskussion om politiska förvecklingar men inte tillnärmelsevis tillräckligt, och därför blir förklaringarna till varför krigen bryter ut hängande i luften. De delar som är mest intressanta är de som berör militära förändringar och omorganisationer, men dessa avsnitt är på tok för korta. Huvudintresset riktas mot fältslagen och fälttågen. Rent militärhistoriskt handlar det om en äldre typ av historieskrivning ur ett fågelperspektiv, med många pilar på kartor (även om kartorna är ganska få!) Denna historieskrivning kan fylla en funktion, men det hade varit mer nyskapande om frågor som hur ett multietniskt imperium skapar militär förmåga kunnat besvaras. Som det är nu märker läsaren att frågeställningar finns i bakgrunden men att de aldrig lyfts fram och besvaras. Detta är nämligen mer en populärhistorisk skildring av den habsburgska armén, utan avancerade analyser. Han redogör enkelt för taktiska förändringar och militär organisation, men det är utan djup.

Som recensent och läsare är jag delad. Recensenten är skeptisk till de många förenklingarna, svepande beskrivningarna och bristen på fokus. Recensenten är dock delad eftersom denne vill att populärhistorien ska vara kvalitativ till sin karaktär. Läsaren är däremot mer positiv till den svepande stilen och de stora penseldragen. Men både recensenten och läsaren blir ibland undrande över källanvändningen. Det finns passager som är mycket detaljerade och där det beskrivs hur de exakta orden föll i dispyter, exempelvis rörande mordet på Wallenstein. Det är *alltid* problematiskt med redogörelser för vem som sade vad i exakta ordalag för 300 år sedan. Detta är när dramatiserandet tar överhanden och *storyn* blir viktigare än historien. I detta avseende kunde boken lika gärna ha skrivits under 1800-talet.

Slutomdömet blir tyvärr att det är en populärhistorisk bok med goda intentioner, som skulle ha tjänat på mer stringens. Att Bassett är förälskad i Habsburg är förståeligt, eftersom Centraleuropa inte är detsamma utan ett multietniskt kejsardöme under kejsar Frans Josef. Men förälskelsen och nostalgin får inte grumla blicken för ett ordentligt historievetenskapligt hantverk.

Fredrik Eriksson

Heder eller en kombination av orsaker?

Recension av Andreas Danielsen, *Hederskriget: Hur Österrike-Ungern startade det första världskriget*, Atlantis, Stockholm 2014, 288 s.

Andreas Danielsen kliver med sin bok rakt in i diskussionen om första världskrigets utbrott, något som diskuterats i många artiklar och böcker i och med hundraårsminnet av krigets utbrott. Första världskriget är en grundbult i den moderna världens utveckling och många av dagens konflikter har sina rottrådar i kriget 1914–1918. Utan första världskriget skulle heller inte det andra ha utspelat sig. Danielsens bok bidrar således till debatten om och vår förståelse av världskriget och i synnerhet av Europas historia. Författaren pekar på Österrike-Ungerns och särskilt kejsaren Frans Josefs II skuld genom att betona hedern som den främsta drivkraften bakom krigets utbrott.

I inledningen ställer Danielsen växlarna och menar att skulden låg hos Österrike-Ungers eliter, bland annat i motsats till Christopher Clark som i boken *Sleepwalkers*, och Clive Ponting i *Tretton dagar* lägger skulden hos Serbiens. Danielsen menar också att forskningen överbetonat alliansernas betydelse för krigsutbrottet och väljer att se dessa som efterhandskonstruktioner. Istället menar han att allianserna fram till 1914 hade avskräckt från krig (Danielsen, sid. 12). Allianserna spelade sannolikt in i bevarandet av freden, men var samtidigt ett symptom på att Wienkongressen maktbalans hade rubbats med Tysklands enande. Kejsarrikets tillkomst innebar att spänningsfälten ändrat karaktär. Danielsen tar därmed redan i inledningen ståndpunkt och menar att den vetenskapliga diskussionen överbetonat Tysklands, Rysslands och Frankrikes roll på bekostnad av primus motor Österrike-Ungern, och lägger skulden helt hos dubbelmonarkin.

På det teoretiska planet anknyter Danielsen till en postmodern tolkning så till vida att han understryker betydelsen av ”mentala kartor” och särskilt

hedersbegreppet med en diskursanalytisk ton. Positivt är dock att författaren tydligt tar ställning, något som inte alltid är vanligt i den postmodernistiska kökkenmöddingen. Danielsen är dock i mitt tycke alltför kulturhistoriskt inriktad och redogör inte för de bakomliggande perspektiven i tillräckligt hög grad. Ett begrepp som inte nämns som sådant men ändå avfärdas är begreppet ”belägrad elit” från bland andra den tyske historikern Fritz Fischer.¹ Enligt denna tanke var eliterna i Tyskland, dubbelmonarkin och Ryssland utmanade av vänsterkrafter med krav på sociala förändringar. För att avleda från de inrikespolitiska svårigheterna valde dessa makter krig. Detta ligger nära Danielsens egen tanke, nämligen att den dynastiska hedern hos Habsburgkejsaren var den avgörande faktorn. Författaren avfärdar dock de ”belägrade eliterna”. Anledningen till ställningstagandet är att Danielsen inte anser att Tyskland bär skulden för krigets utbrott utan faktiskt försökte lugna Österrike-Ungern. Detta är något svårsmält då heder var minst lika viktigt för Wilhelm II. Tysklands lugnande effekt var däremot inte särskilt ärligt menad, utan landet hade också skuld i krigets utbrott.

Författaren skriver också på flera ställen att dubbelmonarkin absolut inte hotades att bli söndersliten av inre motsättningar med nationalistiska rörelser, som är den vanliga tolkningen i forskningen. Jag har svårt att se att Danielsens resonemang stämmer. I och för sig höll faktiskt den österrikisk-ungerska armén ut ända till hösten 1918 och bröt inte samman i nationalistiska befrielsearméer. Men det fanns stora svårigheter med lojaliteten i förbanden, särskilt bland slaviska och tjeckiska förband. Mindre så bland de bosniska förbanden.² Följden blev ju att tyska förband liksom de tysk-österrikiska enheterna spreds ut för att ”ge ryggrad” åt de andra. Den österrikisk-ungerska armén var inte heller enligt Danielsen rustad för krig. Anledningen var dock inte ekonomisk, som han menar, utan berodde snarare på den ineffektiva administrativa uppdelningen och det omfattande stabsarbetet med att se till att ingen nationell grupp kränktes alltför mycket. Armén blev således en administrativ tummelplats där status quo mellan etniska grupper skulle bibehållas.

Danielsen påpekar att de nationella gruppernas lojalitet varierade mellan olika nationer inom imperiet i deras relation till makten. Exempelvis var den polska eliten (och minoriteten) i Galizien ytterligt lojal mot kejsaren, medan

den rutenska majoritetsbefolkningen i området var nationalistisk med självständighet på programmet. Den italienska gruppen i Bozen-området var politiskt gynnad i parlamentet men ändå präglad av nationella tankegångar. Poängen är dock att inget av detta var givet, och Danielsen pekar på att det inte var självklart att dubbelmonarkin skulle falla samman. Men detta innebär inte att de olika nationella grupperna inte hotade kejsardömet, där den serbiska mordkomplotten, med ursprung i generalstaben, faktiskt är ett exempel. Det finns underligheter i det postmoderna anslaget eftersom författaren ofta redogör för den etniska sammansättningen i olika delar av dubbelmonarkin med procenttal (Danielsen, sid. 63–86). Detta torde dock vara helt oviktigt om förklaringsgrunden är kejsarens personliga och dynastiska heder. Danielsen missar här att den mest avgörande sammanhållande kraften i kejsardömet, var Frans Josef själv. *Kaisertreue* var den stora motvikten till de nationella rörelserna, men detta faller bort eftersom författaren främst vill sätta dit Frans Josef som upphovsmakaren till kriget.

Det är dock källanvändningen som är problemet. Danielsen skriver i inledningen att historiker alltid har försökt att rationalisera krigets utbrott inte minst genom att lägga för stor vikt vid alliansernas betydelse i kombination med andra strukturella orsaker. Han skriver att tolkningarna ofta varit efterhandskonstruktioner och beroende på vad bedömare tror sig förekom i aktörernas undermedvetna. Danielsen menar att detta är kreativa tolkningar (Danielsen, sid. 14). Kritiken är något underlig eftersom all historisk forskning handlar om efterhandskonstruktioner, något alla historiker också är medvetna om. Författaren fortsätter resonemanget med att påpeka att en medeltida dynastisk hedersuppfattning är nyckeln till att förstå krigsutbrottet. Så långt allt väl, men Danielsen skriver också att aktörerna sällan skrev om sin hedersuppfattning (Danielsen, sid. 17). Vad skiljer då författarens analys från andra historikers? Det är väl egentligen samma typ av efterhandskonstruktion och tro på vad som rörde sig inom aktörerna? Det enda som skiljer är att Danielsen markerar hederns betydelse för dåtidens aktörer. Hedern spelade en helt avgörande roll för krigsutbrottet, men lika lite som det bara var strukturella orsaker, handlade det *uteslutande* om heder. Denna var en komponent i tänkandet som kanske har underskattats, men fortfarande är det bara en del.

I skuldfrågan finns också glidningar i Danielsens ställningstaganden. Österrike-Ungern bär huvudansvaret, medan Tyskland beskrivs som en närmast godartad kraft i Europa. Wilhelm II:s Tyskland liknas här närmast vid en fredlig och lugn makt utan några ambitioner. Detta blir underligt och resone-

1. Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (London 1967), publicerades i original 1961.

2. István Deák, *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (Oxford 1990); se även Richard Barrett, *For God and Kaiser: The Imperial Austrian Army 1619–1918* (New Haven 2015).

manget riskerar att hamna nära Niall Fergusons syn på kejsartyskland – kort att om det brittiska imperiet inte gett sig in i kriget så skulle Tyskland ha besekrat Frankrike och Ryssland. Storbritannien skulle då ha kunnat balansera Tyskland och tvinga det till en återhållsam fred och sedan skulle nazismen och andra världskriget aldrig ha kommit.³ Det Ferguson och Danielsen missar är att Tyskland inte ville ha en återhållsam fred! Kejsartyskland var näst Ryssland den mest autokratiska, antiliberala och socialdarwinistiskt anstrukna makt som fanns i Europa. Dubbelmonarkin ter sig närmast idyllisk i detta sammanhang. Men trots denna glidning har författaren rätt i att Habsburg var en utlösande faktor och att hedern var en komponent. Men han missar då att även Serbien och särskilt den serbiska generalstaben närmast är att betrakta som en terrorkolportör i sammanhanget.

Boken är generellt mycket välskriven och Danielsen argumenterar väl för sina ställningstaganden, även om han inte i alla delar övertygar. Det kulturhistoriska draget är dock störande och leder till att det finns långa, närmast skönlitterära passager. Danielsen använder 38 sidor till att beskriva sekelskiftets Wien, men utan att tydligt visa vilken betydelse denna passage har för hedersbegreppet. Detta kommer istället med redogörelsen för aktörerna, som är ungefär lika omfattande. Denna del är dock avgjort bättre och fyller en verklig funktion för framställningen. Danielsen ligger här väl i linje med delar av den sentida forskningen, särskilt Christopher Clark, där de enskilda aktörernas roll uppgraderas. I allt väsentligt är detta en brytpunkt i den moderna historieforskningen, då individerna nu har återkommit på bekostnad av strukturella orsaker. Hedern spelar nämligen roll för krigets utbrott och för samtidens människor, men att liksom Danielsen säga att allianser, maktförhållanden, antagonism, ideologier, nationalism, kapprustning och kolonial kapplöpning, parat med ett tyskt mindervärdeskomplex, *inte* spelar roll är att gå för långt. Hedern är bara en del men den var inte den enda anledningen till krigets utbrott.

Fredrik Eriksson

3. Niall Ferguson, *The Pity of War: Explaining World War I* (London 1998).

Monokrom bild av skyttegravskriget

Recension av Jacques Tardi, *Skyttegravskriget 1914–1918*, Placebo Press, Stockholm 2014, 124 s. ill.

”Om alla franska krigsoffer skulle paradera fyra i bredd den 14 juli, skulle det ta sex dagar och fem nätter innan den siste av dem visade sitt blygrå ansikte...” (s. 110). Försöket att levandegöra första världskrigets förfärande statistik återfinns mot slutet av Jacques Tardis seriealbum *Skyttegravskriget 1914–1918*, ett verk som vill ge bild och röst åt några av männen bakom dessa ogripbara siffror. Jacques Tardi är född 1946 och räknas som en av världens främsta serieskapare. *Skyttegravskriget (C'était la guerre des tranchées)* utkom på franska redan 1994 och är ett av flera verk där han behandlat kriget. Lagom till 2014 översattes den till svenska.

Tecknade serier på temat första världskriget har på senare år blivit en egen genre och fick en extra boom vid hundraårsminnet av krigsutbrottet härom året. Serieskapare som Joe Sacco, Max Books, Baroux och Ivan Petrus har kommit med nya verk, klassiker som *Charlie's War* och Tardis album återlanteras och dessutom har det utgivits flera nya antologier som *Above the Dreamless Dead* och *To End All Wars*.¹ Den sistnämnda, där flera av Storbritanniens ledande seriekonstnärer medverkar, är en del av motoffensiven mot utbildningsminister Michael Goves attack på vad han kallade ”vänsterakademikernas” vilseledande myt om kriget som ”en serie katastrofala misstag”. I stället ville Gove – uppbackad av premiärminister David Cameron – framställa konflikten som en nationell uppoffring och ett ”rättfärdigt krig”. Baserad på 27 verk-

1. Chris Duffy (red.), *Above the Dreamless Dead: World War I in Poetry and Comics* (London 2014); John Clarl och Jonathan Clode, *To End All Wars: The Graphic Anthology of the First World War* (London 2014).

liga fall är antologins antikrigsperspektiv det motsatta. Ett typiskt exempel är ”The Coward’s War” om Thomas Highgate, den förste brittiske soldat som avrättades som desertör under kriget och som mottog en postum ursäkt först år 2006. Förhoppningen är att antologin ska användas i skolundervisningen. Nu när inga överlevare finns kvar är det enligt redaktörerna viktigare än någonsin att motarbeta krigsförhärlikande ”jubileeer”.²

Tardis perspektiv och motiv är i mycket detsamma som antologins. Men som för nästan alla fransmän är första världskrigets historia för den banbrytande serieskaparen också en familjehistoria. Boken tillägnas hans farfar som gasskadades vid Verdun och bar på sitt krigstrauma resten av livet, oförmögen att tala om det han upplevt (och som kanske är den sängliggande, ögonförbundne berättaren i episoden om Bouvreuril). Samtidigt spelar det privata motivet nog en underordnad roll. Tardis poäng är snarare att farfadern delade sitt öde med en hel fördömd generation. Det är likformigheten och anonymiteten som är det centrala i Tardis tecknade berättelser, inte det unika och personliga.

Precis som i Peter Englund’s pågående mastodontprojekt *Stridens skönhet och sorg* handlar det här om ett mikroperspektiv på kriget.³ Fokus är inställt på den lilla människans fragmentariska pusselbit av kriget, om man bortser från att här inte finns något pussel att lägga, bara ett virrvarr av omaka, farsansfulla och intill förväxling likadana bitar. Precis som den exakta platsen för varje berättelse inte är meningsfull eller möjlig att ange är inte heller den inre kronologin viktig eftersom tiden har upphört att existera. Krigets tid, menar Tardi, är ett ändlöst antal likadana grå dagar av dödande utan slut. Lästa efter varandra formar sig så bokens episoder till ett slags kollektivroman över krigets vansinne, ett äreminne över den menige soldaten. Binet, Fauchaux, Dufour, Carpentier, Lafont, Gaspard, Desbois, Soufflot, Akermann, Mazure... Alla saknar de förnamn och alla ser de likadana ut: fula, grova, orakade, smutsiga, dödströtta, med ögon som antingen stirrar tomt eller vansinnigt av ångest och rädsla. Läsaren får följa deras historier genom ett antal sidor som alltid slutar med att soldaten dör en lika meningslös som brutal död.

Färgskalan och tonen i Tardis krigsvärld är monokromt grå. Det regnar

2. Nicole Marie Burton, ”Above the Dreamless Dead: A review and listing of WW1 in comics”, 27/7 2014, <http://adastracomix.com/2014/07/27/above-the-dreamless-dead-a-review-and-listing-of-wwi-in-comics/>, nedladdad 2015-09-21. Se även ”No glory in war 1914–1918”, noglory.org, nedladdad 2015-09-21; ”First World War centenary”, <https://www.gov.uk/government/topical-events/first-world-war-centenary>, nedladdad 2015-09-21.
3. Peter Englund, *Stridens skönhet och sorg 1914* (Stockholm 2014); Peter Englund, *Stridens skönhet och sorg 1915* (Stockholm 2015); Peter Englund, *Stridens skönhet och sorg 1916* (kommande november 2016).

eller snöar oavbrutet över ruiner, trädstumpar, granathål och taggtrådstrassel. Rutorna kryllar av råttor och löss. Grinande skelett i uniform eller lik i olika stadier av förruttnelse övervakar i stort sett varje sida. Närheten till andra animerade genrer som skräckgenren är uppenbar. Det sparas inte på några detaljer: uppsprättade tarmar, råttor som tar skydd i likens magar, söndersprängda huvuden och halva hästar. Allt är bokstavligen och bildligt talat skitigt, smutsigt och genomruttet. Tardis perspektiv är konsekvent underifrånperspektivet: både i valet av huvudpersoner och av synvinkel. Som läsare befinner man sig nästan hela tiden i skyttegravens, nersjunkens i leran med de halvdöda, dödsdömda, döende eller döda – oavsett vilket så är vi redan i helvetet.

Tardi drivs av en väldig indignation och ett hat mot kriget som han inte döljer: ”Det enda som intresserar mig är människan och hennes lidanden, och min indignation är enorm. Detta är vår Historia, Europas historia, och det är i Sarajevo det tjugonde århundradet börjar, dödsindustrins århundrade.” (Tardis förord) För den som läst det minsta om västfronten är historien inte ny (därmed inte sagt att den inte kan berättas igen). Soldaterna är manipulerade och vilseförda får, så desperata att komma bort från kriget att de medvetet smittar sig med kallbrand eller begår självmord. Att få benen söndertrasade och hamna på sjukhus är en vinstlott. Ingen av de meniga begriper varför de strider. För dem är fosterlandet bara en absurd konstruktion och inte ens inom den lilla enheten i skyttegravens finns det någon sammanhållning och lojalitet. Alla avskyr och nöter på varandra. Tyskarna på andra sidan ingenmansland är inte de verkliga fienderna; de är lika lurade. Befälen däremot är genomgående empatilösa och fega antisemiter som aldrig deltar i de meningslösa striderna men arkebuserar sina egna utmattade kompanier för att statuera exempel. De ger order om att skjuta civila, även barn. Civilbefolkningen å sin sida utmålas som en mordisk massa av bigotta patrioter som lynchar krigsmotståndare och hemsöker döende soldater. Autentiska samtida citat om det gudomliga kriget och döden på ärans fält illustreras av groteska scener från den brutala slakten på slagfältet.

Även om Tardi vill berätta ”vår Historia” om kriget friskriver han sig som konstnär från att syssla med historieskrivning. Kanske beskriver han sitt projekt bäst själv:

Skyttegravskriget är inte ett ”historiskt verk”... Det är inte historien om första världskriget berättat i serieform, utan en följd av situationer utan kronologisk ordning, upplevda av män som manipulerats och vilseförts, som uppenbarligen inte är nöjda med att befinna sig där de är, män vars enda förhoppning är att leva en timme till, och som

framför allt önskar att få återvända hem till sig... med ett ord, önskar att kriget ska vara över! Det finns ingen "hjälte", ingen "huvudperson" i det bedrövliga kollektiva "äventyr" som kriget är. Bara ett gigantiskt och anonymt ångestskri. (Tardis förord).

Samtidigt har de fiktiva verk som uppenbart inspirerat Tardi (Remarque, Barbusse, Chevalier, Céline, Hemingway, Jünger med flera – en filmografi/bibliografi finns långt bak i boken) så länge uppfattats som, och använts som, dokumentära att det är svårt att se *Skyttegravskriget* som enbart "fiktio". En del av tecknarens bilder har också autentiska förlagor – jag känner igen flera tablåer och scener från samtida pressfotografier. Även händelser och öden är välbekanta, både från fiktionen och "verkligheten".

Slutintrycket blir för mig dubbelt. Som ett konstnärligt verk jämte Remarques och Hemingways om krigets vanvett och fasor och den lilla människans lidande är det en drabbande berättelse. Inte minst de suggestiva grå månlandskapen som Tardis penna fångat bättre än de flesta. Tardis intryck att "vi allihop fortfarande är kvar där, i skyttegravarna... öst, väst... mer exakt i ingenmanslandet, ute på slagfältet... mellan linjerna..." (s. 28) har heller knappast blivit mindre aktuell sedan 1994. Den ovannämnda debatten om hur vi bör minnas och undervisa om första världskriget visar att det här alltjämt också är en viktig historia om vilken man må berätta; särskilt för dem som inget eller litet vet om konflikten. *Detta* var skyttegravskriget, som den franska titeln antyder. Ja – också, eller delvis, vill historikern invända.

För precis som vissa av oss andra som liksom Tardi aldrig lyckas ta oss upp ur skyttegravarna hävdar tecknaren att han "hemsökts av en önskan att förstå": "Jag har ofta ställt mig frågan: Hur kunde man stanna kvar i gevärselden? (...) Var hittade man det lilla hopp ur vilket man kunde hämta energi? Regnet, leran, håglösheten, kylan, granaterna... Jag förstår självstympningarna, myteriet, deserteringarna..." (Tardis förord). Problemet är väl att Tardis förståelse tar slut där. Jag håller med honom om att ett försök att berätta "hela historien" om kriget vore ett omänskligt företag. Jag menar givetvis inte heller att hans krigsbild är falsk eller felaktig. Däremot är den just monokrom.

Diskussionen om första världskriget och dess mening(slöshet) har nu pågått i hundra år. Tardis berättelse kan hänföras till den (åtminstone i Sverige) helt dominerande krigsversionen, den som fäster blicken på den vanlige soldaten i västfrontens leriga skyttegravar, på meningslösheten, anonymiteten, viktimiseringen och tragiken, där de enda acceptabla och möjliga hjältarna är desertörerna, vägrarna, de arkebuserade. Men om man vill försöka göra något

mer av vår historiska förståelse av detta krig, eller för den delen försöka förstå de historiska aktörernas motiv och motivation, fungerar *Skyttegravskriget 1914–1918* sämre. Om vi verkligen vill ha svar på de där frågorna om hur, var och varför och om de alls ska vara meningsfulla att ställa kan inte det enda svaret vara att de alla var lättleda får och hjälplösa offer.

Lina Sturfelt

Ytliga anspelningar om blixtkrigets utveckling

Recension av Michael B Barrett, *Prelude to Blitzkrieg: The 1916 Austro-German Campaign in Romania*, Indiana University Press, Bloomington och Indianapolis 2013, 400 s.

Michael B Barrett är pensionerad amerikansk brigadgeneral och disputerad i historia med specialinriktning mot tysk historia. Med boken *Prelude to Blitzkrieg* försöker Barrett visa hur den tyska armén i det korta och framgångsrika fälttåget mot Rumänien 1916 förberedde blixtkriget under andra världskriget. I inledningen pekar Barrett på att första världskriget ofta har studerats endimensionellt, med blicken fast riktad mot västfronten och det orörliga skyttegravskriget. Detta har enligt författaren påverkat hur vi sett på kriget, som trots allt var mycket rörligt särskilt om blicken riktas mot östfronten och kriget utanför Europa. Barret pekar, i likhet med forskningen i gemen, på att intrycken från östfronten var legio hos de officerare som skulle bli ledande längre fram. Inte minst mellankrigstidens tyska överbefälhavare von Seeckt var en av dessa som tog intryck av rörligheten på östfronten. Han har getts huvudansvaret för att utvecklat de första tankarna om blixtkriget och den rörliga krigsföringen i Reichswehr, med intryck just från östfronten. Barrett använder Seeckt som ett exempel på att det finns en direkt linje mellan kriget i Rumänien och blixtkrigskonceptet under andra världskriget. Detta kan möjligen stämma, men det man måste hålla i minnet är att Reichswehr ingalunda var en endimensionell organisation som var antingen offensiv eller defensiv. Reichswehr ägnade sig givetvis åt både och. Inte minst lades stor vikt vid den defensiva krigsföringen.¹

Rumänienfälttåget är dock intressant att studera, liksom första världskri-

1. Se exempelvis Matthias Strohn, *The German Army and the Defence of the Reich: Military Doctrine and the Conduct of the Defensive Battle* (Cambridge 2010).

gets östfront överhuvudtaget. Just Rumänien är intressant eftersom det är den tidigare generalstabschefen von Falkenhayns operation, som tvingades avgå efter misslyckandet vid Verdun. En annan aspekt är terrängen, som gör fälttåget till en studie i geografiska svårigheter och logistiska omöjligheter. De österrikisk-ungerska förbanden i Transsylvanien var få och svaga. Den rumänska planen att bryta in i Transsylvanien genom bergspassen är imponerande som plan, men svår genomförbar. Den rumänska armén var, enligt Barrett inte mogen uppgiften med bristfälligt utbildade soldater och officerare. Ett otillräckligt antal stabsofficerare ledde till långsamt stabsarbete med ibland oklara prioriteringar. Ytterligare en faktor som berörs är den bristfälliga infrastrukturen där järnvägarna på den rumänska sidan endast gick fram till bergspassen. Därefter var all materiel tvungen att omlastas till mulor. I det Habsburgska Transsylvanien var järnvägsnätet utbyggt. Detta innebar stora logistiska problem, samt att de rumänska förbanden var tvungna att rycka fram på många tåter genom bergspassens kanaliserande terräng. Försvarena var dock senfärdiga och ingrep inte förrän efter rumänerna tagit sig genom bergspassen. Terrängen är en återkommande faktor i Barretts analys, och floden Donau utgjorde ytterligare ett slagfält mineringar, flytande minor, flodmonitorer och spärrar under fälttåget.

Det finns dock flera problem med Barretts studie, och den mest allvarliga är att det saknas tydligt syfte och frågeställning. Barretts bok är i hög grad en deskriptiv berättelse. Analysen handlar mest om att försöka visa på att blixtkrigskonceptet fanns färdigt redan i fälttåget mot Rumänien 1916. Barrett försöker dock inte falsifiera sin hypotes utan söker efter faktorer som bekräftar det som författaren redan antar stämmer. En verklig brist är att det saknas en tydlig definition av hur blixtkrig ska tolkas, eftersom definitionen presenteras först i slutsatserna. Det är överlag ett stort glapp mellan vad boken inledningsvis utges för att vara, och sedan vad studien de facto är. Det deskriptiva är inget problem, om författaren hade sagt att narrativet är det väsentliga. Eftersom syfte, frågeställning och definitioner är så pass vaga i inledningen, blir glappet enormt till de slutsatser som Barrett menar sig kunna dra. Enligt författaren har tidigare forskning nedvärderat fälttåget mot Rumänien (Barrett, s. 296) och menar istället att det måste ses i sin egen rätt. Så långt allt väl, men sedan hoppar författaren i galen tunna och menar att anledningen till att det var ett viktigt fälttåg var att trippelalliansen var tvungen att använda stora styrkor för att besegra Rumänien. Men detta är en underlig bevisföring eftersom intresset för ett fälttåg inte avgörs av dess numerärer, utan av skeendet och

krigsmakternas respektive agerande. Men det är inte fälttåget som det är fel på utan Barretts perspektiv.

Först på sidan 307 kommer en definition av blixtkrig som gör att vi faktiskt kan försöka börja analysera detta som ett vetenskapligt problem. Men det finns ingen relation mellan den berättande delen om fälttåget mot Rumänien, och diskussionen om blixtkrigets komponenter. Nya faktorer kommer in och presenteras för första gången i slutsatserna. Andra fältslag som exempelvis Caporetto och Gorlice-Tarnów tas här också in, men dessa har lite att göra med Rumänien.² En av slutsatserna som presenteras är att om Tyskland tidigare och mer allmänt tillämpat samma tekniker som i Rumänien, så hade hela kriget kanske fått ett annat förlopp. För det första är det ingenting i studien som visar på att det tyska agerandet skiljde sig mellan Rumänien och andra fronter. För det andra, kejsaroffensiverna under våren 1918 visar att, trots nydanande offensiva metoder, kunde Tyskland inte segra på västfronten heller. Svårigheterna med dessa kontrafaktiska utsägelser om att om Tyskland agerat på ett visst sätt så hade kriget sett annorlunda ut, är spekulatören. Här ligger kärnan i problemet, nämligen att Barrett vill visa att blixtkriget härrör från Rumänien 1916, och att blixtkrigstaktiken är en allsaliggörande räddare. Svårigheterna med Barrett är att hans historieskrivning är teleologisk, klassiskt deskriptiv, idealistisk och personorienterad. Med de perspektiven är det svårt att visa på att fälttåget var nyskapande och stilbildande. De faktorer som Barrett för fram för att förklara utgången är sju till antalet: timing, organisation, strategi, geografi, plats, erfarenhet och ledarskap (Barrett, s. 302). Dessa omfattar i stort sett allt! Med alla dessa faktorer torde det vara svårt att urskilja vilken som är viktigast. Noteras bör även att doktrin saknas bland faktorerna. Jag är inte övertygad.

Barrett missar också att i tillräckligt hög grad betona den andra faktorn, nämligen den tyska arméns organisation. Fälttåget visar att krig inte handlar om numerär utan om kvalitet. Tyska och österrikisk-ungerska arméerna besegrade konstant numerärt starkare rumänska förband. Särskilt den tyska armén visade sig konsekvent vara av bättre kvalitet, trots att förbanden utgjordes av ett sammanrafsat hopkok av diverse enheter. Här finns möjligen en av de viktiga slutsatserna, nämligen att den tyska armén kunde agera snabbt och effektivt med till buds stående resurser och snabbt besegra numerärt starkare

2. Gällande just Gorlice-Tarnów 1915 har detta studerats många gånger som ett exempel på genombrott med hjälp av samverkan mellan infanteri och artilleri. Se exempelvis Generalstabens krigshistoriska avdelning, *Från slaget vid Gorlice-Tarnów den 2–6 maj 1915: Studie beträffande samverkan mellan infanteriet och artilleriet* (Stockholm 1926).

fiender – sannolikt en fråga om överlägset stabsarbete på operativ nivå och ett tänkande på taktisk nivå som premierade aktivitet.

Barretts bok är tyvärr inte särskilt intressant eller nyskapande. Det är en typ av militärhistoria som inte tillför särskilt mycket. Vi vet nämligen inte mer om det rumänska fälttåget nu än innan boken publicerades, avseende relationen till blixtkriget. Det är dock en berättelse baserad på riktiga empiriska studier, och om författaren hållit sig till detta hade det varit utmärkt. Det är de övergripande perspektiven och bevisföringen som är problemet.

Fredrik Eriksson

Inte bara västfronten

Recension av Coates Ulrichsen, Kristian: *The First World War in the Middle East* (Hurst, London, 2014; 320 s)

Historikern Kristian Coates Ulrichsen som tidigare publicerat ett flertal böcker om både samtid och historia i Mellanöstern inleder sin syntes över första världskriget med att konstatera att kriget kastar en lång skugga över Mellanöstern. Händelserna 1914–1918 påverkar fortfarande den politiska utvecklingen i regionen. Den arabiska våren har liknats vid den arabiska revolten 1916–1918 och att den av vissa anses ha varit början till slutet på uppdelningen av regionen som byggde på Sykes-Picot-avtalet. Följderna och minnet av händelserna under kriget har förblivit en källa till bitterhet och konflikter än i dag. Krigsåren representerade en övergång för regionen, från en smältdegel av konkurrerande imperier till det moderna statssystemet som innebar i vissa fall förverkligandet, och i andra fall krossandet, av nationella drömmar. Processen, skapade enligt författaren, både de lojalitetsband och fiendskaper som har haft och fortfarande har enorm symbolisk och politisk sprängkraft i regionen.

Boken utforskar inte bara krigshändelserna utan också dess orsaker och konsekvenser. Även om huvuddelen av boken fokuserar på de stora militära operationerna i regionen under krigsåren är det dess inledande kapitel, där författaren tecknar de ekonomiska och politiska bakgrunderna till krigshändelserna, och den avslutande analysen som är bokens största bidrag. Den militärhistoriska redogörelsen breddas och väver in regionens sociala och politiska historia liksom krigets konsekvenser för utvecklingen i regionen.

Med utgångspunkt i imperierna som internationella politiska ekonomier visar Coates Ulrichsen att det brittiska imperiets expansion skapade villkoren för krigföringen långt före krigsutbrottet. 1903 åstadkom britterna en slags motsvarighet till den amerikanska så kallade Monroe-doktrinen i regionen

och oljefälten i området var viktiga strategiska tillgångar för den brittiska flottan redan före 1914. En annan förklaring till krigsutvecklingen var den pågående försvagningen av Europas sjuke man, det Osmanska riket. Coates Ulrichsen förklarar att den osmanska infrastrukturen var vidsträckt men ihållig. Administrationen var fragmenterad och ofta bara nominell. De sista åren före krigsutbrottet var en katastrof för Osmanska riket som såg område efter område gå förlorade. 1911 förlorade Osmanska riket Libyen till Italien och i Balkan-krigen 1912–1913 nästan alla sina territorier i Europa. Detta ledde till att tyngdpunkten i riket alltmer förflyttades till Anatolien, där ”Ungturkarna” i Kommittén för enhet och framsteg drev riket mot modernisering och en ”turkifiering” av samhället och befolkningen. Coates Ulrichsen diskuterar även de logistiska, administrativa och ”ekologiska” problemen med att föra krig i Mellanösterns svårtillgängliga terränger samt de lokala resursernas betydelse för krigföringen. En del av kapitlet ägnas också Indiens betydelse som en resurs för det brittiska imperiet. Därifrån hämtades både soldater och materiella tillgångar som behövdes för krigföringen.

Det första av bokens fyra huvudkapitel ägnar Coates Ulrichsen åt striderna mellan Ryssland och Osmanska riket i Kaukasus, trots att området i strikt mening ligger utanför Mellanöstern. Han menar dock att krigshändelserna där är omöjliga att separera från de i Mellanöstern och att de bidrog till utmattningen av det Osmanska imperiet och därmed försvagade dess insatser i Mesopotamien och Palestina. De etniska aspekterna Kaukasus-striderna var bland de viktigaste förklaringarna till skärpningen av identitetspolitiken både i Ryssland och i Osmanska riket. Konsekvenserna av politiserandet av identiteterna blev katastrofala, med deportationerna och massmorden på armenier och andra minoriteter som följd.

I de återstående huvudkapitlen behandlas de brittiska militära operationerna varav den första är det brittiska försöket att forcera sundet vid Dardanellerna och inta Gallipoli-halvön. Förutom en beskrivning av själva stridsförloppet och orsakerna till det brittiska misslyckandet skildras här också hur striderna bidrog till att forma nationella identiteter, både i det Osmanska riket och i Anzac-länderna (Australien och Nya Zeeland).

Det följande kapitlet avhandlar striderna i Egypten, Sinai och Palestina. Här betonas särskilt Suezkanalens strategiska betydelse för försörjningen av de brittiska styrkorna – vilken ledde till att britterna formellt ockuperade Egypten, som de i praktiken redan styrde. Indiska och brittiska styrkor slog tillbaka de följande osmanska anfällen längs kanalen innan de avancerade både mot

Libyen och på Sinai. Boken beskriver hur de brittiska styrkorna led två svåra bakslag i Gaza 1917 innan de lyckades bryta sig igenom och inta Jerusalem i december. Intåget i Jerusalem följde bara veckor efter Balfourdeklarationen och ledde till utbredd besvikelse bland många araber som tolkade den brittiska invasionen som ett led i att implementera deklarationen. Kapitlet avslutas med den brittiska ockupationen av Syrien i slutet av kriget vilket i sin tur sådde fröna för den långvariga triangulära kampen mellan Storbritannien, Frankrike och arabiska företrädare om makten i området. Det sista av bokens huvudkapitel beskriver striderna mellan ett stort antal brittiska och indiska soldater och osmanska styrkor i Mesopotamien. I november 1916 led de brittiska och indiska styrkorna ett ödesdigert nederlag då de tvingades kapitulera sin fästning i Kut. Förlusten ledde till omorganiseringar och stridigheterna slutade först i och med att britternas intog Mosul i november 1918.

I bokens analysdel återvänder Coates Ulrichsen till hur det gamla politiska systemet i regionen bröt samman och hur de komplicerade och inte sällan motsägelsefulla lojaliteter och överenskommelser som skapades under kriget fortsatt att leda till konflikter efter kriget. Det var främst Storbritannien och Frankrike som avgjorde Mellanösterns framtid genom de avtal som slöts efter kriget. De lokala aktörerna hade oftast inte mycket inflytande över villkoren. Efter att kriget var slut och fredsavtalen undertecknade var regionen på många sätt en helt annan än innan 1914. Han avslutar sin syntes med konstaterandet att då regionen nu åter står inför, eller kanske mitt i en, omvandlingsprocess, är det mer angeläget än någonsin att förstå de processer som lett fram till dagens situation.

Pontus Rudberg

Mangefacetteret om første verdenskrig i arkiverne

Recension av Anette Sarnäs, Bo Lundström, Göran Nilzén med flera, *Första världskriget i svenska arkiv*, Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2014, Stockholm 2014, 336 s

Mine bemærkninger knytter sig kun til antologidelen af bogen. Den er set samlet meget vellykket både i sit indhold og i den måde, den umiddelbart fremstår.

De forskellige bidrag er ikke valgt, udformet og redigeret, så de direkte understøtter formålet, hvis dette ud over demonstrere eksempler også er eksplicit forklare, hvad der ligger i svenske arkiver vedrørende det underemne, artiklen behandler.

Dette finder kun sted fuldt ud i Lars Hallbergs velskrevne ”Første verdenskriget og den svenske udlänningskontrollen: Regelverk och arkivmaterial”, og ville nok have virket trættende for læseren, hvis repeteret i alle artiklerne. Direkte til Hallbergs artikel knytter sig Carl Henrik Carlssons ligeledes vellykkede og dybt sympatiske behandling af fire skæbner i periodens stadig mere restriktive udlændingepolitik og markante antisemitisme i ”Judiska invandrare i Sverige under första världskriget: Fyra fallstudier.” Carlssons artikel beskriver også, hvor tæt sammenknyttet de jødiske befolkninger i de Nordiske Lande var.

Udlændingekontrollen var, som Ann Hörsell beskriver i sin ”Militärattachéer, kypare och guvernanter: Spionage och svensk underrättelsestjänst”, i betydelig grad affødt af tidens voksende frygt for spioner, og den derigennem knyttet til landets sikkerhedspolitik og indledningsvis administreret af generalstabens. Artiklen er bredere end sin titel. Hörsell giver en særdeles anvendelig forskningsstatus for et historisk område, der udvikles hurtigt i disse år. I øvrigt behandles forsvarspolitikken under 1. Verdenskrig elegant, balanceret og

klart tilfredsstillende i Lars Ericson Wolkes ”Fartygskonvojer och landstormsgubbar. Svensk militär beredskab under första världskriget.” Artiklen nyder godt af Erickson Wolkes livslange brede studier af 20. århundredes svenske forsvarspolitik. Han understreger, hvordan udviklingen i løbet af krigen blev fundamentalt anderledes end i 1940–1945, fordi Sverige ikke følte sig direkte truet efter starten af den første krig. Dette betød at specielt arméen forfaldt professionelt på grund af manglende krævende aktiviteter, medens flåden var fuldt beskæftiget med at holde søruterne åbne og hævde af neutraliteten. Et andet element af sikkerhedspolitikken – statens indsats for at hindre fast personels krigsdeltagelse – dækkes af Göran Nilzéns vel tynde ”En desillusionerad subaltern.:Axel Gyllenkroks försök att bli tysk soldat”. Björn Gäfverts ”Flandern, Polen och Mesopotamien genom kamerans lins: Sven Hedin som fotograf under första världskriget” viser, hvorledes den højrepolitisk aktive opdagelsesrejsende fandt en vgej til at støtte den tyske krigsindsats.

To artikler behandler på udmærket måde, hvordan Sverige administrerede det humanitære ansvar, som landet igennem svensk Røde Kors påtog sig for de meget store mængder krigsfanger på Østfronten. I sin artikel ”Det var en pina att se’: Hamiltons resa till krigsfängeläger 1917” følger Lena Ånimmer kaptajn Carl-Gustaf Hamiltons rejse til Østrig-Ungarn i foråret 1917 med besøg hos det trætte kejserriges elite samt inspektioner af et antal af landets krigsfangelejre for de hundredetusinder af russiske krigsfanger. En anden del af Røde Kors-indsatsen for Østfronten dækkes ligeledes udmærket af Christine Sundbys ”Från Haparanda till Trelleborg. Röda Korset och krigsfängeutväxlingen” om togtransporterne på langs af Sverige af invaliderede tyske og østrig-ungarske krigsfanger fra nord og russiske fra syd. I betragtning af, at også Danmark officielt og dansk Røde Kors var dybt involveret i forskellige støtte til krigsfanger på Østfronten stiller man sig som dansk anmelder det spørgsmål, om det ikke var på tide at samle ressursene om et fælles, sammenlignede historisk projekt, som indirekte kan give et nødvendigt bidrag til at afhjælpe den indtil meget begrænsede historieskrivning om Østfronten.

Efter Jyllandslaget mellem den tyske Højsøflåde og den britiske Grand Fleet fra 31. maj til 1. juni blev mange af de dræbte og druknede ført med strømmen mod øst gennem Skagerrak og endte på den svenske Kattgatokyst. Hvordan dette forhold blev set, håndteret og administreret i Sverige beskrives af Christine Hiller i ”Slaget vid Skagerrak våren 1916: Arkivspor i Göteborg”. Det ville have været en klar forbedring af artiklen, hvis forfatteren havde fulgt skæbnen på et par af de identificerede, og ikke kun Johann Kinau/

Gorch Fock, som jo netop ikke er sikkert identificeret. Det er netop styrken ved flere af de andre artikler, at de styrker fortællingen ved at sætte ansigter på repræsentative personer.

Dette sker således i Anette Sarnäs ”Han lämnade allt och drog ut i krig’: Svensker i Kanadas armé under första världskriget”, som dog desværre ikke følger et par udvalgte frivillige til fronten, men prioriterer det generelle billede, nok fordi det valgte kildegrundlag kun gør dette muligt. Det samme karakteriserer Bo Lundströms ”Om morbror Axel: Första världskriget och västfronten 95 år senere”, selvom dette skulle være lettere at grave dybt, når der kun er tale om en person. Men det kan ikke ske uden at anvende enhedshistorier, der endnu ikke er digitaliseret.

Bogens kolofonside angiver, at Carl Henrik Carlsson har stået for ”Text- og billedredigering”, og som allerede gjort klart fremstår værket attraktivt i lay-out. Men redigering er andet end lay-out, selv om man vælger en meget lav grad af standardisering af bidrageres formål, format og struktur. Selv ved anmelderens kun generelle læsning er der fundet unødvendige fejl af forskellig karakter, hvor nogle er decideret pinlige. Både Anette Sarnäs og Bo Lundströms artikler opfatter Newfoundland som en del af Canada under 1. Verdenskrig, på trods af at, at øen da var en selvstændig britisk koloni. Integrationen i Canada først skete i 1949 efter folkeafstemningen året før. De voldsomme tab for det Royal Newfoundland Regiment ved Sommeslagets første dag var netop så markant en begivenhed, fordi langt hoveddelen af denne mininations armés soldater blev slaget samtidigt i et enkelt angreb: næsten 700 dræbte og sårede ud af en befolkning på omkring en kvart million, dvs. næste 1/3 procent.

På side 45 vises et foto fra Vestfronten. Billedet er med næsten med sikkerhed fra Flandern og giver derfor ikke et korrekt indtryk af det mere bakkede terræn ved Arras-fronten, som morbror Axel oplevede ved sin korte tjeneste, før han blev dræbt. Billedet forstærker det lidt upræcise indtryk, som artiklens generelle tekst giver.

På side 74 vises et propagandapostkort fra Wien fra 1916, hvor Centralmagtgeneraler erklærer deres Ententemagtskolleger skakmat. Tyskeren i billedteksten angives at være Kejser Wilhelm II og østrigeren Kejser Frans Josef. Redaktøren kunne have undret sig over, hvorfor monarker skulle spille skak med andre end modpartens statsoverhoveder. Faktisk er den stående østriger generalstabschefen Conrad von Hötzendorf. Den siddende kraftige tysker, der vinder partiet, er den tyske generalstabschef fra eftersommeren 1916, Paul von Hindenburg. Man kunne også have anført, at der netop i denne periode

var meget lidt virkelighed bag tegningen. Den tyske hær var i en desperat personelsituation efter tabene ved Verdun og Somme samt på grund af, at den måtte forstærke og reelt afløse den østrig-ungarske hær, der næsten var blevet nedkæmpet ved den russiske "Brusilov"-sommeroffensiv på sydøstfronten.

Et problem og en krævende opgave for enhver akademisk artikelforfatter er at formulere en indledende indføring, så den ligger nogenlunde på linje med den aktuelle generelle opfattelse blandt deres fagfæller. Ved et emne som 1. Verdenskrig, hvor ny forskning i de seneste tre årtier har anfægtet næsten alle tidligere opfattelser, er dette ret arbejdskrævende, og hvis man ikke føler sig i stand til at resumere den nu udbredte opfattelse, er det klogest at gå direkte til historien ud fra en forudsætning af, at en læser ved nok om udgangspunktet og rammen.

I et par af artiklerne, går dette ikke så godt som ønskeligt. På side 44 over for Flandernbilledet giver Bo Lundström en beskrivelse af den front, som hans morbror Axel møder ved ankomsten til Arras-fronten. Det dramatiske og frygtindgydende billede ville nok have passet nogenlunde, hvis han var ankommet til sin bataljon, medens den stadig var indsat på Ancre-fronten sammen med resten af 3. canadiske division efter slaget her. Men han ankom efter flytningen til et relativt stille og intakt frontafsnit, hvor enheden kunne genopbygge kampkraften til forårets storoffensiv.

Også Christine Hiller giver et lidt ukorrekt eller forenklet billede af den sømilitære situation i Nordsøen før Jyllandsslaget. Den britiske flåde havde ikke blokeret den tyske slagflåde siden krigens start. England gennemførte en fjern handelsblokade, og havde siden 1912 helt opgivet enhver form for blokade af den tyske slagflåde. Tværtimod håbede man på, at handelsblokaden ville tvinge tyskerne til slag, så man kunne nedkæmpe tyskerne slagflåde og derefter få frihed til offensive operationer, herunder ikke mindst indtrængen i Østersøen. At begrunde Alfred von Tirpitz' afgang i foråret 1916 til kampagnen for en genoptagelse af den uindskrænkede ubådskrig er en wikipedia-forenkling. Storadmiralens problem var det generelle, at han ikke kunne acceptere, at han som flådeminister med krigsudbruddet ikke længere havde væsentlig magt over flåden, og at han stadig intrigerede for at genetablere sin indflydelse.

Selv indledningen til Ann Hörsells som nævnt meget vellykkede efterrettingsartikel har formuleringsproblemer. Det er ikke præcist at skrive, at roden til 1904-ententen mellem England og Frankrig var det nye britiske modsætningsforhold til Tyskland, og at benævne forholdet en "alliance". At det var en alliance blev på godt grundlag afvist af ledende britiske kabinetsmedlem-

mer på sent som i begyndelsen af august 1914. Noget tilsvarende gælder det britiske forsøg fra 1907 på at nærme sig Rusland. Det var Italiens fjendtlige forhold til alliancepartneren Østrig-Ungarn, der, sammen med udsigten til at ligge udsat for en fjendtlig britisk flådes blokade, 1914 snarere end fransk diplomati sikrede landets valg af neutralitet i sommeren. De diplomatiske salgskampagner fulgte, da først Italien i foråret 1915 og så Rumænien i sommeren 1916 skulle bringes om bord som allierede.

Anmelderen må konkludere, at en stærk akademisk redaktion er ønskelig under arbejdet med en akademisk antologi, specielt hvis artiklerne ikke gennemgår formelle fagfællebedømmelser under anonymitet.

Michael H. Clemmesen

Sammanhängande om sjökriget under första världskriget

Recension av Lawrence Sondhaus, *The Great War at Sea: A Naval History of the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge 2014, 407 s. ill.

Lagom till hundraårsminnet av det första världskrigets utbrott, sällade sig ytterligare ett nyförfattat översiktsverk till en redan omfattande utgivning. Det saknas förvisso inte översiktsverk om det första världskriget, inte ens om sjökrigföringen och framför allt inte författade av anglosaxiska akademiker och utgivna på engelska. På goda grunder kan därför frågan ställas – Behövs det verkligen ytterligare ett sådant verk, har inte allt redan skrivits?

Mot denna bakgrund har Lawrence Sondhaus redan från början en svår uppgift om ambitionen är att författa något av högre värde. För detta är han emellertid väl rustad.

Lawrence Sondhaus erövrade doktorsgraden 1986 och är för närvarande professor i historia, institutionen för statsvetenskap och historia vid universitetet i Indianapolis. Han förestår även därvarande Institutet för krigsstudier och diplomati. Sondhaus inriktning är militärhistoria och framför allt perioden fram till och omfattar även det första världskriget. Han är specialiserad på marina förhållanden och särskilt det habsburgska Österrike-Ungern och dess marin, men även på Tyskland. Detta avspeglas i hans omfattande författarskap.¹ Mot denna bakgrund ägnar det kanske mindre att förvåna att Sondhaus i *The Great War at Sea* i första hand har valt att beskriva konflikten från ett perspektiv som ligger nära centralmakternas. Med undantag för mellankrigs-

1. *The Habsburg Empire and the Sea: Austrian Naval Policy 1797–1866* (West Lafayette 1989); *Naval Policy of Austria-Hungary 1867–1918: Navalism, Industrial Development and the Politics of Dualism* (West Lafayette 1994); *Preparing for Weltpolitik: German Sea Power before the Tirpitz Era* (Annapolis 1997); *Naval Warfare 1815–1914* (London 2000); Franz Conrad von Hötzendorf: *Architect of the Apocalypse* (London 2000); *Strategic Culture and Ways of War* (London 2006); *World War One: The Global Revolution* (Cambridge 2011).

tiden, så är det annars ett anglosaxiskt perspektiv som kommit att helt dominera beskrivningen av sjökriget. I modern tid har emellertid ansatser att lyfta fram också centralmaktsperspektivet gjorts till exempel av Paul G Halpern och V E Tarrant, men ingen av dem sträcker sig lika långt som Sondhaus.²

Sondhaus slår redan i inledningen fast att sjökriget är en förbisedd och underskattad aspekt av första världskriget. Han betonar att det första världskriget var en global konflikt präglad av utnyttjandet och säkrandet av globala resursflöden. Konflikten och dess utgång blev därigenom med automatik beroende av marina förhållanden.

Ententen kom i kraft av sin överlägsna sjömaktt att fritt kunna utnyttja världens sjötransportleder för att transportera trupper, förnödenheter, råvaror och industriprodukter. Detta visade sig bli den helt avgörande faktorn i ett krig som avgjordes av resurser. På så viss menar Sondhaus var alltså sjömakten av helt avgörande betydelse för utgången av det första världskriget.

Konfliktens globala dimensioner och kampen om sjövägarna går sedan som en röd tråd genom hela boken.

Sondhaus fortsätter med att teckna en bakgrundsbeskrivning av den marina utvecklingen runt 1800-talets slut fram till det första världskrigets utbrott. Beskrivningen följer i stort den allmänt etablerade, men Sondhaus redogör till exempel också utförligt för orsakerna till och framväxten av de tyska beslut som kom att leda fram till den gigantiska marina kapprustningen mellan stormakterna. En kapprustning som i omfattning faktiskt var oöverträffad före det första världskriget insågs allmänt betydelsen av en stark, modern flotta då en sådan ansågs kunna avgöra utgången av ett storkrig.

Sondhaus fortsätter med att redogöra för hur den snabba teknologiska utvecklingen medförde tvingande förändringar inom olika områden, med allt större och mer avancerade slagfartyg. Nya eldledningssystem för sjöartilleriet, nya torpeder och nya framdrivningssystem revolutionerade sjökrigföringen. Viktigast av allt, menar Sondhaus, var kanske utvecklingen av trådlös telegrafi med globala räckvidder, då förbättrad kommunikation innebar förbättrade ledningsmöjligheter av flottorna.

Sondhaus redovisar sedan fartygsbyggnadsprogrammen som bedrevs före kriget med fartygstyper och antal för varje flotta. Han fortsätter metodiskt med att beskriva varje avgörande slag och operation, dess utfall och konse-

2. Paul G Halpern, *A Naval History of World War One* (Annapolis 1994); V E Tarrant, *Jutland: The German Perspective* (London 1992).

kvenser, förluster och ersättningsbyggnation. Bokens fokus ligger på att redovisa den marina utvecklingen och marina förmågor på högsta nivå, men täcker såväl de allmänna övergripande krigsstrategierna översiktligt, som de viktigaste marina operationer i detalj.

Sondhaus poängterar särskilt den avgörande roll vissa uppfinningar faktisk fick avseende prestanda hos fartyg och för operationerna. Han uppvisar god förståelse för teknologi och taktik, går ner i detalj när så behövs, men försäkras sig om att detta inte överväldigar den ovane läsaren. Viktigast av allt, så redovisar han hur de olika flottorna påverkade varandra även under de långa perioder då de var inaktiva och inte möttes.

Sondhaus påvisar hur den allierade överlägsenheten tidigt tvingade centralmakterna till att försöka revolutionera sjökrigföringen genom det oinskränkta ubåtskriget. I ingående detalj redovisas effekterna av de två perioderna av ubåtskrigföring och hur de påverkade såväl de neutrala som de krigförande staters ekonomier.

Sondhaus redovisar också utvecklingen av kombinerande operationer genom amfibieoperationerna i Östersjön, Svarta Havet och mot Turkiet. Han belyser effekterna av den brittiska blockaden och betydelsen av myterierna i centralmakternas flottor för dessas slutgiltiga nederlag. Han ägnar dessutom ett helt kapitel åt den ryska flottan under revolutionen.

Sondhaus slutar inte vid vapenstilleståndet, utan redovisar hur rustningsbegränsningar kom att växa fram inför hotet av en ny kapprustning mellan segrarmakterna och vilka följder och konsekvenser Washingtonavtalet 1922 sedermera fick. Något märkligt utelämnar han dock i allt väsentligt utvecklandet av marinflyg och hangarfartyg.

Sondhaus kombinerar en kronologisk med en tematisk ansats. Narrativet är i stort kronologiskt indelat i kapitel, men huvudteman behandlas utförligt direkt när de tidsmässigt hamnar i fokus. Denna metod fungerar utmärkt. Sondhaus växlar också mellan enstaka händelser och tidsförhållanden för att belysa orsak och verkan av olika beslut och ger därigenom en djup och heläckande bild.

Sondhaus skriver i den moderna amerikanska akademiska traditionen det vill säga effektivt, pedagogiskt upplagt, korfattat och ”to the point”, med sammanfattningar i slutet av varje kapitel. Språket är luftigt och ordvalet okonstlat, boken upplevs därför som läst utan att verka simpel. Boken är försedd med utmärkta kartor och ett väl utvalt bildmateriel, vilket till stor del omfattar

bilder vilka sällan eller aldrig förekommer i moderna verk. Den avslutas med ett utmärkt index

Sondhaus bok bygger i allt väsentligt på moderna bearbetningar av etablerade marinhistoriker. Även äldre bearbetningar har använts, inte minst tyska. Totalt har över 160 bearbetningar utnyttjats. Endast i mindre omfattning har Sondhaus använt arkivmaterial. Denna avvägning är förstäligen givet ämnets översiktliga karaktär, men bokens främsta svaghet är ändå att beskrivningar och slutsatser oftast bygger på endast två till tre, i och för sig bra, bearbetningar, men sällan på primärkällor.

Sondhaus styrka är att han så väl lyckas täcka och på djupet beskriva så många centrala aspekter av konflikten och ämnet som sådant. Särskilt positivt är att perspektivet inte är det gängse anglosaxiska, utan att det närmast utgår från centralmakterna, vilket något paradoxalt förstärker intrycket av balans och objektivitet.

Inget enskilt verk kan hoppas på att täcka hela det första världskrigets sjökrig på djupet, men Sondhaus verk utgör kanske för nuvarande en av de absolut bästa sammanhängande redogörelserna för användningen och betydelsen av sjömakt under första världskriget. Förutom som referensverk för akademiker eller fördjupning för sjökrigsintresserade, så skulle det också fungera väl som lärobok på universitetsnivå.

Sammantaget utgör boken och dess slutsatser ytterligare en kraftfull påminnelse om felaktigheten i den vitt spridda uppfattningen, att segern i det första världskriget vanns i leran på västfronten allena.

Bengt Larsson

Etableringen av den finska värnplikten

Recension av Anders Ahlbäck, *Manhood and the Making of the Military: Conscription, Military Service and Masculinity in Finland, 1917–39*, Ashgate, Farnham 2014, 268 s.

Om man skulle ta utgångspunkt i den svenska allmänhetens schablonmässiga föreställningar kring såväl finsk manlighet som finsk militär kan det måhända framstå som smått tautologiskt att studera manlighet inom den finska militären. Det vetenskapliga studiet av den finska värnpliktens etablering ger dock vid handen att detta är en i högsta grad relevant fråga. Till skillnad från många andra europeiska länder hade Finland ingen egen levande militär tradition att falla tillbaka på när landet förklarade sig självständigt 1917, eftersom det då var nästan 20 år sedan det fanns några finska militära förband. Detta gjorde att den finska värnplikten var något som fick byggas upp helt från grunden, även om det skedde med tydliga influenser från andra länder.

Vidare innebar av allt att döma införandet av en allmän värnplikt för män också en stor omställning i ett land vars befolkning till stor del bodde på landsbygden och där allmän skolgång ännu inte var etablerad överallt. Delvis på grund av detta kom värnpliktstjänstgöringen också att för många unga finska män under 1920-talet bli ett tämligen brutalt möte med en modern institution präglad av disciplinära makttekniker.

Boken *Manhood and the Making of the Military* – vilken förövrigt till stora delar bygger på Ahlbäck's avhandling *Soldiering and the Making of Finnish Manhood*¹ – är i likhet med avhandlingen uppdelad i sex kapitel och fyra empiriska studier, vilka behandlar den finska värnplikten från den politiska nivån ner till den enskilde soldatens upplevelser. Som titeln signalerar fungerar

1. Anders Ahlbäck, *Soldiering and the Making of Finnish Manhood: Conscription and Masculinity in Interwar Finland 1918–1939* (Åbo 2011).

teorier om manlighet som det övergripande analytiska redskapet i Ahlbäck's studie, även om också andra kategorier som etnicitet och klass bidragit till att forma studien samtidigt som det även finns hänvisningar till exempelvis teorier om disciplinering och totala institutioner.

I bokens andra kapitel, som behandlar den finska värnpliktens reglering och den parlamentariska debatten kring densamma ligger fokus på värnpliktens införande. Som Ahlbäck visar fanns det något förenklat ett par olika konfliktlinjer som präglade debatten. Exempelvis fanns det hos socialdemokraterna ett starkt motstånd mot uppbyggnaden av en stående kaderarmé, vilken de befarade skulle kunna komma att användas mot arbetarklassen. Tillsammans med agrarförbundet argumenterade socialdemokraterna tidvis istället för en milisarmé med tydlig lokal förankring. I detta sammanhang använde sig agrarförbundet av en argumentation som tydligt spelade an på föreställningar om en nationell finsk manlighet, vilken utgick från tanken om att den finske mannens närmast instinktiva försvarsvilja snarast riskerade att förstöras av en allt för långt driven disciplin i kaserner. Som det skulle visa sig spelade den parlamentariska debatten emellertid inte någon avgörande roll för frågans utgång. Istället infördes allmän värnplikt under inbördeskriget på den vita sidans områden redan i februari 1918. Detta gjorde att parlamentet i praktiken stod inför fullbordat faktum när man återsamlades i maj samma år.

I bokens tredje kapitel studeras de män i jägarrörelsen som kan sägas ha skapat den finska armén och som var en tongivande del i den finska officerskåren under mellankrigstiden. Den hjältestatus som jägarna tillskrevs såsom både stridande för Tyskland mot Ryssland under första världskriget och som kärnan i den vita armén under inbördeskriget var av allt att döma avgörande för den roll de fick i uppbyggnaden av den finska militären. Som Ahlbäck visar passar den hjältemyt som omgärdade jägarna väl in i det krigarideal som blev ett närmast universellt manlighetsideal i flera europeiska länder under slutet av 1800- och början av 1900-talen. Jägarna personifierade en manlighet byggd på pliktökänsla, självdisciplin, viljestyrka och offervilja, trots att de som grupp var långt mer heterogen än vad schablonbilderna gav uttryck för.

Den finska värnpliktens pedagogiska ambitioner är vidare vad som står i fokus i bokens fjärde kapitel som särskilt fokuserar på den medborgarfostran som bedrevs inom värnpliktsutbildningens ram. Studien, som framförallt bygger på analyser av soldattidningen *Suomen Sotilas [Finlands soldat]*, visar på stora likheter med hur man i Tyskland försökte fostra soldater in i en nationell manlighet redan före första världskriget. Orsaken till dessa likheter var av allt

att döma de nära banden mellan den finska och den tyska militären, där den sistnämnda fungerade som förebild. Utöver de nationalistiska tongångarna fanns det även ett mer moraliskt tilltal i *Suomen Sotilas*, vilket syftade till att inskräpa vikten av självdisciplin och skötsamhet inom ramen för en kristen moral.

Den sista och mest omfattande av Ahlbäcks studier presenteras i bokens femte kapitel. Till skillnad från de tidigare kapitlen, vilka till stora delar handlar om att analysera den officiella bilden av den finska militären eller debatten om densamma, tar detta kapitel utgångspunkt i de värnpliktigas egna upplevelser. Detta sker med utgångspunkt i två samtida litterära beskrivningar av den finska värnplikten, vilka sedan kompletteras med 56 av närmare 300 berättelser om värnplikten under mellankrigstiden som samlades in i samband med en etnologisk kartläggning i början av 1970-talet. Med stöd i framförallt de litterära skildringarna visar Ahlbäck att upplevelsen av värnpliktstiden tydligt präglades av klass. Arbetarförfattaren Pentti Haanpää ger å sin sida en mycket mörk beskrivning av värnpliktstiden såsom en meningslös upplevelse präglad av våld och kränkande behandling från befälens sida. Denna skildring står i bjärt kontrast till den mer positiva bild som ges i den universitetsutbildade författaren Mika Waltaris bok, som i och för sig beskriver värnplikten som ansträngande men samtidigt en i grunden positiv upplevelse vilken präglades av kamratskap och bidrog till att göra pojkar av män.² I Ahlbäcks tolkning av dessa diametralt skilda bilder av 1920-talets finska värnpliktstjänstgöring är det i första rummet författarnas klassposition som ges förklaringsvärde genom att den manlighet som värnplikten syftade till att stärka stämde bättre överens med den moderna medelklassmanlighet som frodades under perioden än den lantliga manlighet som fortfarande präglade den finska arbetarklassen vid denna tid.

De minnesberättelser som Ahlbäck ställer mot de litterära beskrivningarna bekräftar i och för sig Haanpääs beskrivningar av tiden som värnpliktig under 1920-talet som fylld av vad som idag skulle betecknas som ren misshandel. Trots detta är den bild som förmedlas i dessa berättelser långt mindre mörk än i Haanpääs skildring, vilket Ahlbäck förklarar med det faktum att värnplikten vid tiden för berättelsernas insamlande var en allmänt accepterad del av det finska samhället, inte minst på grund av värnpliktens betydelse för landets försvar under andra världskriget. Vidare menar Ahlbäck även att det i berätt-

2. Se Pentti Haanpää, *Kenttä ja kasarmi: Kertomuksia tasavallan armeijasta* [ungefär *Fält och kasern: Rapporten från republikens armé*] (Helsingfors 1928); Mika Waltari, *Siellä missä miehiä tehdään* [ungefär *Där män görs*] (Borgå 1931).

telserna går att se att den omilda behandlingen av nyinryckta mildrades under mellankrigstiden, vilket med fördel kan ställas mot faktiska förändringar inom militären under perioden.

Med tanke på att *Manhood and the Making of the Military* så tydligt signalerar att detta är en studie av manlighet slås man som läsare av det faktum att stora delar av boken faktiskt behandlar också andra aspekter av den finska värnpliktens tillkomst än de som specifikt rör synen på manlighet. Detta har delvis sin förklaring i att Ahlbäck ansluter sig till det idag gängse sättet att betrakta manlighet som också beroende av andra sociala kategorier, vilket öppnar upp för tanken om konkurrerande manligheter. Därigenom kan Ahlbäck utan problem även låta andra kategorier, såsom exempelvis klass och etnicitet, få en framträdande plats i studien. Vidare är Ahlbäck också generös när det gäller att kontextualisera sin studie, vilket framstår som särskilt viktigt i kapitel två, där det snarare var den realpolitiska utvecklingen i och med inbördeskriget, än bruket av olika manlighetskonstruktioner i riksdagsdebatten, som framstår som avgjorde för hur värnplikten kom att utformas. Med en strikt renodlad studie av konstruktionen av manlighet hade denna viktiga aspekt riskerat att gå förlorad.

Det faktum att studien också hämtar stöd i andra teoretiska perspektiv gör att man som läsare även blir intresserad av möjligheten att utveckla studien på olika sätt. Ett exempel på detta är diskussioner kring de makttekniker som i Foucaults anda förknippas med disciplinen. Det faktum att man under 1920-talet, som Ahlbäck visar, strävade efter att skapa soldater som inte bara lydde mekaniskt utan kunde verka mer självständigt i linje med de krav som modern krigföring ställde, skulle mycket väl kunna studeras utifrån teorier om modernitetens olika makttekniker. Samma sak gäller även för Erving Goffmans begrepp totala institutioner – som i Ahlbäcks studie bara nämns i förbigående – men som också skulle kunna fungera som utgångspunkt för en egen studie av värnpliktens implementering.

Sammanfattningsvis kan därmed framhållas att Ahlbäcks bok utgör ett viktigt och i högsta grad läsvärt bidrag till vår förståelse av värnpliktstjänstgöringens tillkomst. Det faktum att boken på ett föredömligt sätt tar utgångspunkt i också tidigare forskning om Finland och finsk militär under mellankrigstiden mer generellt bidrar även till att sprida nationell kunskap till en bredare internationell publik.

Esbjörn Larsson

Det episka luftslaget om Storbritannien med nya perspektiv

Recension av Christer Bergström, *Slaget om England*, Vaktel förlag, Eskilstuna 2014, 329 s.

Så har vi fått ännu en bok om luftslaget om Storbritannien och man frågar sig först om det är alldeles nödvändigt – vet vi inte tillräckligt med den rika litteratur som redan finns? Christer Bergström är känd som militärhistoriker med det andra världskriget som specialitet. Redan 1983 kom *Luftstrid över Kanalen* som kom ut i reviderad upplaga 2006,¹ som inte nämns i förordet. Utgåvan 2006 var avsevärt omarbetad och utvecklad och nu finns ytterligare en ny reviderad utgåva. Det är en utomordentligt fyllig beskrivning av slaget med flera intressanta perspektiv som stimulerar till fortsatta studier och analyser.²

Trots att Bergström i förordet betonar det kumulativa i historieforskningen har han valt att inte nämna Stephen Bungays omfattande verk *The Most Dangerous Enemy*,³ i forskningsläget. Bungays bok förekommer dock på många ställen bland referenserna och i litteraturlistan.

Valet av en boks titel är naturligtvis författarens eget. Bergström har valt titeln *Slaget om England* och motiverar sitt val med att de tyska angreppen genomgående riktades mot mål i England, vilket är i huvudsak korrekt. Benämningen ”Slaget om (Stor)britannien” (inte ”England”) präglades av den brittiske premiärministern Winston Churchill redan i hans tal i underhuset

1. Christer Bergström, *Luftstrid över kanalen* (Stockholm 1983); Christer Bergström, *Luftstrid över kanalen: Till minnet av Elvira, 1900–1994: Du såg allt detta* [Ny utg.] (Stockholm 2006).
2. Slaget om England har tidigare behandlats av Len Deighton, *Jaktplaneterna: Sanningen om slaget om Storbritannien* (Stockholm 1980); Michael Tamelander, *Slaget om Västeuropa: Flygkrig, strategi och politik sommaren 1940* (Lund 2005) särskilt s. 233–437.
3. Stephen Bungay, *The Most Dangerous Enemy: A History of the Battle of Britain* (London 2001).

den 18 juni 1940⁴ och slaget stod om just Storbritanniens överlevnad. Recensenten har svårt att acceptera såväl Bergströms benämning som hans motiv för den; i sina två tidigare utgåvor har författaren också använt benämningen ”Slaget om Storbritannien”.⁵

Terminologifrågor har stor betydelse för receptionen av innehållet i historiska verk. Bergström redovisar på ett uppslag 12f de olika organisations- och befälsstrukturerna i *Royal Air Force* och *Luftwaffe* och jämför med de svenska motsvarigheterna i den mån sådana föreligger. Idén är god, men genomförandet har brister. Organisationen av så komplicerade system som det här är fråga om med samverkande kvalificerade mänskliga och tekniska komponenter resulterar i strukturer med både likheter och olikheter.⁶

En medveten inriktning från *Luftwaffes* chef Hermann Görings sida – en inriktning som under slaget utvecklades ännu mer – var att på de mellanhöga och lägre förbandsnivåerna sätta yngre chefer: eskaderchefer under 32 år, flottiljchefer under 30 och divisionschefer under 27 år. Detta hade en parallell i RAF:s policy att inte sätta *Squadron Leaders* äldre än 26 år i ledningen av stridande förband, men annars var de brittiska cheferna äldre och hade högre grad än sina tyska motsvarigheter. Detta sammanhänge också med att de tyska högre cheferna i hög grad ledde sina förband i luften medan de brittiska gjorde det från den markbundna ledningsorganisationen.⁷

Warrant Officer motsvarade svenska underofficerare. Detta har betydelse

4. Winston S Churchill, *The Second World War, Volume II, Their finest Hour* (London 1949) s. 198.
5. Bergström (1983) s. 29; Bergström (2006) s. 6–8.
6. Recensenten har i inledningen till sin *Fjärde flygvapnet i världen?* inför de internationella jämförelserna i det verket gjort ett försök att reda ut de hierarkiska begreppen på flygsidan (s. 11). Luftflotta har bedömts som mindre lämpligt, då förleden i form av engelskans *Air* och tyskans *Luft* regelmässigt i dessa sammanhang motsvaras av ”flyg-” på svenska. På nivån som närmast motsvarar armékår förekommer t.ex. benämningen *Fliegerkorps*. Då ”flygkår” på svenska använts på en avsevärt lägre nivå valdes översättningen ”flygvapenkår”. På lägre nivå riskerar divisionsbegreppet att bli tvetydigt, eftersom de svenska flygdivisionerna kommit att benämnas med en ursprungligen marin term, medan utländska flygvapen använt armébegreppet ”division”, på en avsevärt högre hierarkisk nivå. Recensenten valde därför uttrycket ”flygfördelning” trots att fördelningsbegreppet med en viss kläfningsriktighet i anpassning till internationell terminologi nu har utgått i Försvarsmakten. Under den här behandlade perioden användes uttrycket fördelning enbart för svenska (armé-)förband. Hierarkin blir då: flygvapen (försvarsgren) – ”flygflotta” (operativt förband) – ”flygvapenkår” – ”flygfördelning” – flygeskader – flygflottilj – flygdivision. Se Bertil Wennerholm, *Fjärde flygvapnet i världen? Doktrinutveckling i det svenska flygvapnet 1942–1958. Underlag, beslut och genomförande i nationellt och internationellt perspektiv* (Stockholm 2006).
7. Jfr Bungay (2001) s. 234.

för förståelsen av resonemanget 45f om den strikta brittiska åtskillnaden mellan ”officerare” och ”manskap”, till vilket underofficerarna räknades. I tabellen på s. 13 borde vidare rubriken ”Underbefäl” innefatta *Flight Sergeant* och lägre. Den svenska kolumnen borde kompletteras med korpral och vicekorpral och menig benämnas ”flygsoldat” (jfr. s. 111!).

Skrivsättet med den konsekventa användningen av brittiska och tyska förbandsbenämningar och gradbenämningar i texten bidrar till autenticitetsupplevelsen. När det gäller benämningarna på de tyska jaktplanen är jag däremot skeptisk. De ideliga växlingarna mellan beteckningarna ”Me” i citaten i Bergströms bok och (oftast!) ”Bf” i brödtexten är olycklig och stör läsningen. Det är särskilt märkligt då författaren i sin inledande lista över facktermer och förkortningar 10f konstaterat att ”Me” och ”Bf” är lika korrekta! Den framstående och tongivande brittiske flygexperten William Green börjar 1957 i sin *Famous Fighters of the Second World War* konsekvent använda prefixet ”Bf” och det förefaller som det är först därefter som denna beteckning mer konsekvent slogs igenom i den flyghistoriska litteraturen.⁸

Det förelåg viktiga skillnader mellan den taktiska ledningen av flyganfallen och av försvaret mot dem. De tyska anfallen leddes genom företagsplanering före anfallet samt ledning i luften av förbandscheferna. Denna begränsades av att överblicken av luftläget begränsades till den ögonspaningen kunde ge – någon tysk radar som kunde ge en bättre överblick fanns inte. Det brittiska luftförsvaret leddes däremot från marken med den överblick av luftläget i stort som luftbevakningens olika komponenter gav.

När det gäller organisationsfrågorna saknar jag två verk: Derek Woods *Attack Warning Red* om det optiska luftbevakningssystemets och Jack Goughs *Watching the Skies* om radarsystemets (RDF, Radio Direction Finding, med

8. Josef Ludwig Ritter (utg.), *Die Kriegsflugzeuge Deutschlands, Englands und Frankreichs* (München och Berlin 1939) s. 2, *Deutsche, italienische und englische Kriegsflugzeuge. Bilder, Bewaffnung, Erkennen, Ansprache usw. Stand Winter 1940*, Zusammengestellt unter Mitwirkung des RLM (Berlin 1940) s. 48–49. Senare tysk litteratur, såsom ett så auktoritativt verk som Adolf Gallands memoarer, a. a. s. 55 et passim, använder ”Me”. *The Aeroplanes* ”flygplankort”, *Aircraft Identification, Part II, German Monoplanes*, Third Edition (London 1943), har också ”Me 109” och ”Me 110”, s. 58–63, men med anmärkningen på s. 58: ”... the Bf 109, as it was then called. ... This later version, the Me 109E, ...”. *Air Ministrys* analys från 1948, *The Rise and Fall of the German Air Force 1933–1945* (London 1983) (återutgivning av den ursprungliga utgåvan), har också ”Me”, s. 12 et passim, och det har även den första officiella historiken över RAF, Denis Richard, *Royal Air Force 1939–1945, Volume I, The Fight at Odds* (London 1953) s. 160 et passim. Prefixet ”Me” dominerar fram till 1950-talet, men börjar då trängas undan av ”Bf”. William Green, *Famous Fighters of the Second World War* (London 1957) s. 5–16.

samtida brittiska benämning) uppbyggnad.⁹ På grund av teknikens dåvarande ståndpunkt kom ledningssystemet att bli avsevärt mer komplicerat än det senare skulle komma att bli. Det brittiska ledningssystemets faktiska funktionalitet som helhet är med kännedom om de tekniska förutsättningarna desto mer beundransvärd.

Boken har ett antal kartor som översiktligt visar flygbaser och radarstationers läge och även de senares täckningsområden. Det hade varit en fördel om dessa hade kompletterats med gränserna för de högre förbandsnivåerna på såväl brittisk som tysk sida. Gränsdragningen mellan *11* och *12 Group* hade betydelse för konflikterna mellan eskadercheferna för hur luftförsvaret skulle föras. Bergströms första utgåva är i detta avseende något bättre än den nya.¹⁰

Presentationen vid *Chain Home*-stationerna (CH) skedde på så kallade A-indikatorer, som visar en viss bäring med avståndet indikerat på X-axeln och signalstyrkan på Y-axeln.¹¹ De anflygande tyska förbanden visades som ”spikar” i högra kanten på A-indikatorn och rörde sig mot vänster när förbanden närmade sig kusten och radarstationen. ”Bakom” CH-stationerna, det vill säga över land, följdes företagen av den optiska luftbevakningsorganisationen, *Observer Corps*. Det egna jaktflygets positioner följdes genom radiopejling. Rapporteringen skedde först till *Fighter Commands* ledningscentral i Bentley Priory för sammanställning och analys, ”filtrering”, och delgavs därefter eskadrarnas ledningscentraler som i sin tur vidarebefordrade den till respektive sektorbas, varifrån ledningen av jaktförbanden skedde. Det brittiska ledningssystemets faktiska funktionalitet som helhet är med kännedom om dessa förutsättningar desto mer beundransvärd.

På tysk sida fick man tydligen aldrig något klart grepp om hur *Fighter Commands* ledningssystem fungerade. En viktig konsekvens av begränsningen av angreppen mot flygbaserna var att de sektorledningscentraler som var förlagda till sektorbaserna inte kom att utsättas för någon systematisk bekämpning.¹²

När det gäller de tekniska förutsättningarna för ledningen av flygstridskrafterna var radiokommunikationen viktig. Här fanns det på tysk sida en konservativ inställning grundad på ledningsteknik från det första världskriget

9. Derek Wood, *Attack Warning Red* (London 1976) främst s. 72–77; Jack Gough, *Watching the Skies* (London 1993) främst s. 8–11 och 25–28.

10. Bergström (1983) s. 8 och 10; Jfr Deighton (1980) s. 122, 150, 187 och 214 samt Tame-lander (2005) s. 218 och 227.

11. Bild i Derek Wood och Derek Dempster, *The Narrow Margin* (London 1961), bildinlägget mellan s. 32 och 33. Även hos Deighton (1980) s. 119.

12. Bungay (2001) s. 285 och 288–289.

och det spanska inbördeskriget som nedvärderade värdet av radiokommunikation – radioutrustningen innebar en ”onödig” viktökning och det räckte med vingtippande! En av företrädarna för denna syn var det tongivande esset Adolf Galland.¹³

Erfarenheterna från det spanska inbördeskriget gynnade annars tyskarna genom att de hade stora fördelar av sin där utvecklade rote- och grupptaktik för jaktflyget som var klart överlägsen RAF:s uppträdande i tregrupp i V-formering.¹⁴ En mer tvivelaktig produkt av erfarenheterna från det första världskriget och det spanska inbördeskriget var den monomana fixeringen vid individuellt höga nedskjutningssiffror, som ledde till en osund tävlan mellan de förnämsta essen, ”primadonnorna”, något som också spred sig nedåt i organisationen. Förutsättningarna under dagerstriderna, som inleddes som strider mellan förband, tillät dock inte den utveckling av självupptagen arrogans som senare kom att präglade några av de tyska nattjaktessen. De nattliga bombanfallen skedde i form av en ström av bombflygplan som angreps individuellt av nattjaktplanen. Då kunde situationer uppkomma att nattjaktplan på väg in i skjutläge kunde motas bort av ett ess angeläget om sina egna nedskjutningstal, som genom prins Heinrich zu Sayn-Wittgensteins radiokommando: *Hier Wittgenstein – geh weg!* (Detta uppträdande får dock inte dölja prinsens hedervärdiga kritiska inställning till nazismen.)¹⁵

Men det fanns också exempel på att de skickliga jaktförarna lade ner stor omsorg på att vidareutbilda sina nya förare och utveckla sina förband.¹⁶ I RAF utvecklades inte kulten av skjutningssiffror på samma sätt som i *Luftwaffe* – lagarbetet i förbandet premierades.

Detta är ett verk för alla älskare av Bigglesböcker! Här återfinns en uppsjö av berättelser om virvlande luftstrider där kulkärvarna sprutar över sidorna. Däremellan faller som uppmuntran ett duggregn av dekorationer över förtjänsta deltagare. Det kan för många sentida läsare bli lite för mycket av pojkboksromantik, men Bergström använder det samtida och nära samtida materialet från deltagare och ögonvittnen i sin strävan att ge en verklighetstrogen bild av händelseförloppet i den meningen att det återger deltagarnas egen uppfattning om sina upplevelser. En stor förtjänst är att han beskriver de enskilda luftstriderna från såväl brittisk som tysk synpunkt. Berättelserna ger också en

13. Bungay (2001) s. 41–42.

14. Jfr Bungay (2001) kap. 10 ”Tactics”, s. 249–267.

15. Se exempelvis Göran Nilzén, *Adolf Galland: Legendarisk jaktpilot* (Stockholm 2015) s. 70 respektive 211; Jfr Bungay (2001) s. 162–164.

16. Jfr Bungay (2001) s. 163–164, 303 men också 244.

inblick i hur deltagarna själva såg på sina insatser hur de ville skildra dem för samtiden och eftervärld. De skapar också en förståelse för svårigheterna – såväl i samtiden som i efterhand – att bedöma de olika nedskjutningsanspråken från de så hett engagerade flygförarna. Att just de brittiska värdena är så höga förvånar dock, då en ansenlig del av de nedskjutna planen faktiskt hamnade på brittisk jord.

Framställningssättet skiljer sig avsevärt från till exempel det i den av Bergström prisade Francis K Masons *Battle over Britain*, som mer återhållsamt skildrar luftstriderna och dag för dag redovisar nedskjutningsresultaten i tabeller. I Bergströms bok har man svårt att se skogen för alla trån!

Ibland är språket också väl blommigt exempelvis (mina kursiveringar): ”vilket förvandlade dem till flygande måltavlor för *de pigga* Spitfireplanen! (s. 119), ”eskoterade av en fientlig jaktplansförare *som antagligen värdesatte ett s.k. ”renhårigt krig” mer än en lätt seger*” (s. 128), ”Även 501 Squadron blandade sig så småningom i *leken*” (s. 129), ”Men det kostade de *djävva* RAF-flygarna en förlust av ...” (s. 130–131.) och ”Men det här var en *lek som flera kunde leka!*” (s. 251) (min kursivering). Mer stramhet efterfrågas då analysen av fälttåget annars drunknar.

Bergström omvärderar en del tidigare nedsättande omdömen om Görings roll under slaget och framhåller att det exempelvis inte var han som bar skulden för övergången från insatser mot RAF:s flygbaser och radarstationer samt låsningen av jaktförbanden genom att binda dem till näreskort. Görings karisma, som fortfarande präglade honom, framhålls också (s. 257). Det var lätt att efter kriget utse honom till syndabock även när det gäller missgrepp under slaget (s. 193 f). Även andra senare författare, såsom Bungay, har redovisat en mer nyanserad syn på Görings agerande.¹⁷ Också stridigheterna mellan cheferna på den brittiska sidan belyses.

En viktig terminologidetalj är begreppet ”flygplansföretag” – i anglosaxisk litteratur *sortie*. Det används som mått på förmågan att projicera luftmakt och används vidare som analysinstrument för att mäta egen effektivitet, förlustandelar och annat. Bergström skriver ”flyguppdrag”, ”starter” och ”individuella flygningar” (s. 135, 164 resp. 179) i den betydelsen. Ett ”uppdrag” är emellertid en uppgift som ställs till ett eller flera förband att till exempel slå ut en radarstation eller en flygbas, vilket kan kräva att ett eller flera företag sätts in, som i sin tur kan kräva olika antal flygplansföretag, inklusive den eskort som bedöms krävas för att säkerställa genomförandet.

17. Bungay (2001) s. 119–120.

Det kanske mest intressanta avsnittet i boken är Bergströms analys av nedskjutnings- och förlustsiffrorna, en mer ovanlig analys i krigshistoriska studier. Med Bergströms analys sätts de två motståndarnas värden i nytt perspektiv, men han påtalar själv osäkerheten i grundvärdena och därmed i de bedömningar som kan göras. Stephen Bungay gör i sina kapitel 15 och 30, ”The Numbers Game” respektive ”Appraisal” motsvarande analyser. Värdena hos Bungay skiljer sig dock något från Bergströms, då de utgår från olika källuppgifter – Bergström säger sig ha gjort ytterligare studier av brittiska dokument, men utan att precisera källorna.¹⁸

Svårigheterna att i efterhand, med tillgång till historiska data, klarlägga förlustvärden framgår klart och situationen var inte lättare för dem som befann sig mitt i striderna.

På åtminstone en punkt verkar Bergström ha hamnat fel, och det är i de brittiska värdena i tabellen på högra spalten. Med de anförda värdena kvoten mellan verkliga nedskjutningar och egna förluster borde för Spitfire bli 1,4 och inte 1,2, samt för Hurricane 1,2 och inte 1,4 – värdena har råkat bli omkastade (s. 282).

En av de mest intressanta analyserna i boken är Bergströms försök till *Ehrenrettung* av det tunga, tvåmotoriga eskortjaktplanet Messerschmitt 110 och dess stridseffektivitet.¹⁹ I presentationen av flygplanklassen (s. 59) påtalas att den fick beteckningen *Zerstörer* (förstörare), ja, men av vad? Jo, det är en marin term som övertagits. *Zerstörer* är den tyska benämningen på fartygstypen jagare, som ursprungligen tillkom för att skydda slagskeppen mot torpedbåtsförband, ett koncept som alltså överfördes på jaktplan avsedda att skydda bombplanen mot luftförsvarsjakt.²⁰

Något som Bergström borde ha redovisat närmare är varifrån de tidigare nedvärderande bedömningarna av Messerschmitt 110-planens insatser, och behovet att sätta in Messerschmitt 109 för att utöver bombplanen skydda även dessa plan, kommer. De senare amerikanska flygvpengeneralerna Ira Eaker och Carl Spaatz var under slaget placerade som biträdande flygattachéer i London och rapporterade redan då hem om de brittiska bedömningarna om Messerschmitt 110:s nackdelar i förhållande till Spitfire och Hurricane. I den redovisning av *Luftwaffes* operativa insatser under kriget som direkt efter kriget gjordes av underrättelsetjänsten inom *Royal Air Force*, och som publi-

18. Bungay (2001) s. 186–202 och 370–372.

19. Denna omvärdering återfinns redan i utgåvan från 2006, s. 417–420.

20. Detta nämndes däremot i Bergströms utgåva från 2006, bil. 1.2, s. 430, men utan förklaring av sammanhanget.

cerades för begränsad spridning av *Air Ministry* 1948 föreligger också denna bedömning.²¹ Den tyske jaktflyggeneralen Adolf Galland, som på många sätt utgör källa till Bergströms bok och som bör ha varit välinformerad, redovisar denna slutsats om Messerschmitt 110 i sina memoarer från kriget 1953. Han visar en tydlig motvilja mot *Zerstörer*-förbanden, dels för en olämplig teknisk lösning, dels för att de stal såväl resurser som personal från de ensitsiga jaktförbanden.²² Det kan inte uteslutas att bedömningen i *Air Ministrys* analys förstärktes genom bland annat uppgifter från fångförhören med Galland efter kriget.

Bungay redovisar i särskilda tabeller RAF:s respektive *Luftwaffes* förluster 10 juli – 11 augusti 1940 specificerade på 109 och 110.²³

Typ	Autentiska nedskjutningar	Egna stridsförluster	Kvot
Messerschmitt 109	139	84	1,7 : 1
Messerschmitt 110	16	44	0,36 : 1 (1 : 2,8)!

Dessa värden strider fullständigt mot dem som Bergström grundar sin omvärdering på och styrker uppfattningen att 110:orna i varje fall under den perioden presterade avsevärt lägre än 109:orna.

Bergströms slutsats är att underlaget är för svagt för att påstå att 110-förbanden presterade bättre värden, men möjligen kan det peka på att de inte var sämre än 109-förbandens! Han lyfter en fråga som är intressant och inte uppmärksammas av tidigare forskning. Som de anförda motexemplen visar kräver den en djupare och mer arbetskrävande analys.

Bildmaterialet har valts med stor omsorg och flera tidigare inte kända foton ingår i boken. En grynighet i bilder ur filmsekvenser från kulsprutekameror och liknande bidrar till autenticitetskänslan. Vid en jämförelse med 2006 års utgåva framgår att en hel del av bildmaterialet har bytts ut. Bergström har haft rika bildkällor att ösa ur! Flera snygga färgplanscher återger de förnämsta jaktplanen, men man saknar motsvarande bilder på de deltagande bombplanen, vilka däremot fanns med i 2006 års utgåva.²⁴

Bergström skriver lättflytande och väl. Stafvel och andra misstag är relativt

21. Richard D Davis, *Carl A. Spaatz and the Air War in Europe* (Washington D.C. 1992) s. 64. *Air Ministry* (1983) s. 82.

22. Adolf Galland, *Die Ersten und die Letzten* (Darmstadt 1953) s. 78–79 och 93–94.

23. Bungay (2001) s. 195 och 199. I tabellen har totalförlusterna, dvs. *destroyed + damaged* förts in.

24. Bergström (2006) s. 467–494.

sällsynta. När det gäller citattekniken vill dock recensenten sätta frågetecken för långa (ibland spaltvisa) citat i kursiv stil. Jag har inte lyckats genomskåda de grundläggande principerna, för många andra citat är skrivna med rak stil. En brist är den olyckliga typografin i källförteckningen, vilken gör denna svåröverskådlig.

En anmärkningsvärd förändring i Bergströms framställning är att de referenser till mot Churchill kritiska kommentarer som präglade den första upplagan prolog helt har försvunnit i den här recenserade utgåvan.²⁵

Luftslaget om Storbritannien kommer alltid att räknas till de ”stora” slagen i världshistorien och till det bidrar slagets episka dimensioner. Skälen är naturligtvis slagets roll som den första riktiga framgången i kampen mot Nazityskland och Churchills ord om ”de få” som räddade Storbritannien. I slaget ställde förhållandevis likvärdiga motståndare i fråga om utrustning och utbildning upp i en duell. Churchills retorik sommaren 1940 och redan tidigare utmålade motståndarens ondska i bjärta färger, men den fulla vidden av Nazitysklands förbrytelser mot mänskligheten stod sommaren 1940 långt ifrån klar för alla. Det bjuder recensenten emot att gå in på någon form av komparativ tapperhetsjämförelse mellan de två motståndarnas flygande personal. De gjorde på bägge sidor beundransvärda insatser, och vår kunskap om vilka värden de två sidorna kämpade för får inte leda till efterhandskonstruktioner. Att de tyska flygarna kämpade för en så ondskefull makt som de gjorde skulle komma att framgå fullt ut långt senare – även för dem själva, i den mån de överlevt.

Såsom också framgår av recensionen av Nilzéns Gallandbiografi i föreliggande tidskrift förekom från *Luftwaffe*-officerare opposition eller obstruktion mot nazismen. Bergström lyfter fram att 53:e jakteskaderns tredje *Gruppe* lät måla över fenornas hakkors i samband med en konflikt med Göring som beordrat övermålning av eskaderemblemet på motorhuvorna. Denna typ av aktioner fick endast begränsad effekt, men det är ändå intressant att upptäcka ”motståndsfickor” där de inte förväntas.

I sitt avslutande kapitel beskriver Bergström den ovärdiga behandlingen av slagets egentliga segerherrar, Dowding och chefen för *11 Group*, *Air Vice-Marshal* Keith Park och spelet kring detta skeende.

Något som nog inte står klart för många svenska läsare är att Churchills bevingade ord i hans tack till ”de få” i talet i underhuset den 20 augusti 1940 inte endast var en välfunnen formulering för stunden. För de anglosaxiska

mottagarna av hans budskap stod det utomordentligt klart att formuleringen syftade på de ord Shakespeare lade i kung Henriks V mun dagen före slaget vid Agincourt 1415: *The fewer men the greater share of honour och längre fram We few, we happy few, we band of brothers; For he today that sheds his blood with me Shall be my brother; - -*.²⁶ Nästa dag slog engelsmännen den femfaldigt starkare franska armén. Churchills ord var ett retoriskt adlande av de brittiska flygförarna.

Christer Bergström har presterat en bok som varmt kan rekommenderas för den som vill fördjupa sig i det skickesediga skeendet sommaren och hösten 1940. Den ger anledning till eftertanke – luftslaget om Storbritannien tillhör de ”stora” slagen i världshistorien. Som européer kan vi än i dag glädja oss åt att nazismen genom slagets utgång fick sin första stora motgång, vilket var en av förutsättningarna för att den på sikt kunde besegras.

Spännvidden i boken mellan det pojkboksromantiska och den kritiska analysen av slaget är värdefull. Recensenten blev själv tidigt fångad av denna kombination av perspektiv, som på sikt kom att resultera i ett djupare intresse för historiska sammanhang.

Bertil Wennerholm

25. Jfr Bergström (1983), s. 16–18 med Bergström (2014), s. 39.

26. Churchill (1949) s. 300; Martin Gilbert, *Finest Hour, Winston S. Churchill 1939–1941* (London 1983) s. 741–742; William Shakespeare, *Henry V*, Act IV, Scene III; Jfr Bungay (2001) s. 223, 237–238 samt 463, not 6.

Grundligt om omdebatterad kris

Recension av Erik Carlsson, *Midsommarkrisen 1941*, Medströms Bokförlag, Stockholm 2014, 416 s., ill.

Midsommarkrisen 1941 har länge haft en stark ställning i svensk historieforskning, även om berömmelsen troligen är på retur i takt med historieämnets förändring. Studier där källkritikens verktyg har en central roll och där teorierna har förpassats ut i periferin är idag inte helt gångbara, trots tal om pluralism och öppenhet för olika metoder.

Krisen i slutet av juni 1941 omspanner fyra dagar av debatter i statsrådsberedningar, utrikesnämnden, partigrupperna, riksdagens kamrar samt mer informella diskussioner som mynnade ut i samlingsregeringens godkännande av en tysk trupptransport från Norge, via Sverige till Finland sedan Tyskland inlett sitt anfall på tidigare allianspartnern Sovjetunionen 22 juni 1941. Transiteringen var ett klart brott mot neutraliteten och vållade intensiv debatt, åtminstone bland de ledande politiker som var insatta i frågan. Utanför politikens sammanträdesrum var medborgarna mer sorglösa i full färd med midsommarens soliga firande, i skarp kontrast till den spända politiska situationen.

Tidspresen, insikten om vad som stod på spel – kanske tysk ockupation – risken för regeringskris, kung Gustaf V:s hållning, socialdemokraternas splittning – allt detta lade grunden till ett förtäta politiskt drama, också lämpat för scenen. Midsommarkrisen har också gestaltats i en tv-film från 1988 (finns på nätet), med Ernst Hugo Järegård som statsminister Per Albin Hansson och Helge Skoog som finansminister Ernst Wigforss. Porträttligheten kanske inte var slående men de skilda åsikterna framstod klart genom skådespelarnas insatser och troheten gentemot det befintliga källmaterialet.

För historiestuderande de senaste decennierna har mötet med Midsom-

markrisen ofta skett i form av en metodövning i Thomas Lindkvist (red.), *Metodövningar i historia 2* (1996). Med det breda register av källor – dagböcker, minnesanteckningar, memoarer, mötesprotokoll och diplomatiskt material – ger de fyra dagarna en rejäl duvning i fråga om vad en historiker kan bygga sin framställning på. Vad hotade egentligen kungen med om de tyska kraven avslögs? Hur agerade Per Albin Hansson? Varför drev inte de socialdemokrater som var kritiska till beslutet frågan till sin spets, genom att reservera sig i statsrådsprotokollet?

Godkännandet av transporten (divisionen kallades ibland Engelbrecht i Sverige, efter sin befälhavare men hade beteckningen 163:e infanteridivisionen), liksom andra krav från den nazityska sidan, var omstritt. Det hade föregåtts av liknande situationer, inte minst att tyska soldater som var stationerade i det ockuperade Norge efter stridernas upphörande 1940 tilläts resa över Sverige till och från på permission, den så kallade permittenttrafiken. Men den har också en speciell historia efter beslutet. Uppgiften att Gustaf V skulle ha sagt sig hellre abdikera än att avslå de tyska kraven ledde till en interpellationsdebatt i riksdagen 1947, då Gustav Möller (S), socialminister i samlingsregeringen, besvarade frågor om vad som utspelats sex år tidigare. Huvudintresset var alltså kungens agerande, och beteckningen var "abdikationskrisen". Under 1950- och 1960-talen utgavs dagböcker från flera av de inblandade, liksom officiella protokoll. Med det stora projektet Sverige under andra världskriget (Suav) vid Stockholms universitet från slutet av 1960-talet, liksom andra forskares insatser, åstadkoms en rad avhandlingar kring den svenska politiken. Främst Leif Björkman i *Sverige inför operation Barbarossa* (1971) och den följande genomgripande kritiken av opponenter Göran B Nilsson bidrog till en rad inlägg om tolkningen av krisen som nu var omdöpt till "midsommarkrisen". Det var inte kungens uttalande som stod i centrum, snarare Per Albin Hanssons övergripande problem – samlingskunde inte skapas kring ett nej, men hur skulle ett ja kunna åstadkommas? Nilsson gav bilden av en manipulerande statsminister som körde över riksdagsgruppen men i efterhand försökte dölja sin hårdhänta styrning. Tolkningen mötte invändningar från Krister Wahlbäck, P G Andreen och Wilhelm Carlgren innan problemområdet närmast lades i malpåse, även om den senare behandlats av Alf W Johansson och journalisten Anders Isaksson i mer övergripande verk med Per Albin Hansson som huvudperson.

Om abdikationskrisen betecknar den första fasen och midsommarkrisen den andra skulle man med en liten hårdragning kunna kalla de senaste decen-

niernas perspektiv för ”moralkrisen”. Beslutet har i journalistiska och mer populära skildringar blivit ett exempel bland flera på omoraliska svenska eftergifter till det nazistiska Tyskland, ofta utan att manöverutrymme och historiska omständigheter närmare har beaktats.

Särskilt för yngre historikergenerationer och för intresserade utanför skräret är det därför positivt att en samlad skildring av hela händelseförloppet nu utkommit. Författaren Erik Carlsson är före detta officer och disputerade 1998 på en avhandling om Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget. Förutom att ge en övergripande bild har han också ambitionen att belysa de tolknings- och källkritiska problem som midsommarkrisen innehåller, i vissa fall också med källmaterial som antingen blivit tillgängligt sedan debatten fördes på 1970-talet eller inte då beaktades. Boken är kronologiskt uppbyggd, med tjugo kapitel som oftast koncentreras på ett särskilt möte eller sammanträde, eller ett kortare tidsförlopp under de fyra dramatiska dagarna.

Boken gör inte anspråk på att komma med några spektakulära nytolkningar eller sensationella avslöjanden. Istället rör det sig om ett idogt resonerande om källornas värde. Carlssons egna omtolkningar rör sig främst på mellannivå, med en form av domslut över vad 1970-talets debattörer stred om samt egna tolkningar rörande delar av händelseförloppet.

Tidsschemat för midsommarkrisen såg ut som följer:

Söndag 22/6	03.00 Tyskt anfall mot Sovjetunionen. 8.30 de tyska sändebuden Schnurre och Wied framför Tysklands krav till utrikesmin. Günther. Finlands ambassadör understryker kravens vikt för Günther. 10.30 Günther och Per Albin Hansson uppvaktar kungen på slottet.
Midsommarafton Måndag 23/6	10.00 Statsrådsberedning med Günthers föredragning. 14.00 Utrikesnämnd med kungen och kronprinsen. 16.30 Beredningen fortsätter.
Tisdag 24/6	12.00 Socialdemokraterna i regering och utrikesnämnd möts. 14.00 Riksdagsgrupperna sammanträder. 19.00 Allmän statsrådsberedning.
Onsdag 25/6	9.00 Allmän statsrådsberedning. 11.00 Hemliga riksdagssammanträden. 15.00 Konselj med kungen. em Regeringens kommuniké utsänds. Kungen tar emot Wied och Günther Schnurre. Övriga stormakters representanter informeras av UD.

Källmässigt har Carlsson lyft fram handelsminister Herman Erikssons noteringar från statsrådsberedningarna som sällan använts tidigare. Något som för recensenten alltid förefallit märkligt är den till synes lättsinniga inställningen inom regeringen strax före midsommar. Å ena sidan talar det mesta för att man var välorienterad om Tysklands anfall och även om att det skulle ställa Sverige inför svårsmälta krav. Å den andra sidan var försvarsminister Per Edvin Sköld morgonen den 22 juni på väg till Skåne och fick mer av en slump kännedom om krigsutvecklingen när han ringde från centralstationen innan tågets avgång. Försvarsministern på väg till semester när en ny fas i världskriget med klara komplikationer för Sverige bröt ut! Carlsson tolkar agerandet som ett medvetet dubbelspel även om han framhåller att några direkta belägg inte kan anföras. Syftet skulle vara att inte röja det kvalificerade underrättelsematerial om de tyska planerna som regeringen hade.

Att de tyska kraven på transitering redan från början var tänkt som en engångshändelse har tidigare inte framkommit. Snarare har bilden varit att regeringen genom att hävda den principen kunde avstyra fortsatt transitering. Författaren anser också att tidigare litteratur inte uppmärksammat att vad den finländska regeringen framställde som egna önskemål egentligen härrörde från tyskarna, men genom en finsk paketering fick större tyngd i den svenska diskussionen. Carlsson tonar liksom tidigare forskning ned kungens abdikationshot, med ytterligare belägg. Att Gustaf V tydligt sagt sig inte vilja vara med om ett nej är en sak, men abdikation var bara en spekulativ tolkning av innebörden som framhövdes av taktikern Per Albin Hansson, mest tydligt inför den socialdemokratiska riksdagsgruppen 24 juni. Angående beslutsprocessen är Per Albin Hansson huvudpersonen i Carlssons skildring, liksom han varit i närmast all forskning sedan 1960-talet. Historikern Carl-Gustaf Scott har i en artikel i *Journal of Contemporary History* 2002 tonat ned händelseutvecklingens krisstämpel. Även Carlsson är inne på samma spår. Det rörde sig inte om en kris i sträng mening. Den inrikespolitiska kris som hade kunnat inträffa avvärjdes. Det synes mig vara ett något formalistiskt synsätt. Under de fyra dagarna var samlingsregeringens överlevnad i fara. Det finns alltid en risk att krislägen som inte blivit till katastrofer i efterhand tolkas som att det inte kunde ha gått annorlunda.

Även om boken med sin kronologi är lätt att följa hade det underlättat för läsaren med ett inledande tidsschema där de viktiga mötena placerats in. En samlad presentation av dramats ledande aktörer kunde också ha varit på sin plats.

Erik Carlssons bok om midsommarkrisen innehåller en grundlig genomgång av händelseförloppet, med källkritiska resonemang som sätts samman med den tidigare forskningsdebatten. Resultatet är en välskriven berättelse om en av de mest omdebatterade regeringsbesluten under det andra världskriget.

Torbjörn Nilsson

Gripande om fortsättningskriget

Recension av Claes Dahlberg, *Saknad soldat: Ett finländskt öde 1944*. Vaktel förlag, Eskilstuna 2014, 120 s.

Skildringarna av finländska soldaters upplevelser under fortsättningskriget och då i synnerhet de oerhört hårda avvärjningsstriderna på Karelska näset vid midsommartid 1944 är många, och nu har ytterligare ett bidrag kommit, i form av Claes Dahlbergs lilla bok om sin morbror Holger Hellström. Huvuddelen av boken utgörs av utdrag ur morbroderns brev till systemen (Dahlbergs mamma) från början av 1942 och fram till sommaren 1944.

Den finlandssvenske Holger Hellström hamnar efter genomgången utbildning vid Svirfronten mellan Ladoga och Onega. Brevens härifrån behandlar stort och smått, men en röd tråd är hur fokus snart hamnar på mat, dryck och tobak. Betydelsen av brev och även paket hemifrån är stor och tydlig. Systemen köper en fin båtmössa till uniformen och läsaren får följa ett armbandsurs öden och äventyr. Den förhållandevis lilla finlandssvenska världen synliggörs, med hälsningar från bekanta hemifrån som dyker upp vid fronten. Nu var det inte helt så konstigt eftersom Hellström tjänstgjorde vid det finlandssvenska regementet IR 13.

Lite överraskande är att breven innehåller så pass mycket information om striderna, ryska vapen, vakttjänst med mera. Ständigt närvarande är klagomålen över de utbredda träskmarkerna och vätan. Sammantaget ger boken med Holger Hellströms brev en bra komplettering till vetenskapliga undersökningar alltifrån Knut Pippings klassiska undersökning från 1947 till moderna avhandlingar.¹

1. Knut Pipping, *Kompaniet som samhälle: Iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944* (Åbo 1947); se exempelvis också Sofie Strandén, *"I eld, i blod, i frost, i svält": Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig* (Diss. Åbo 2010).

Den 9 juni 1944 inleds den sovjetiska storoffensiven på Karelska näset och inför övermakten sviktar det finländska försvaret, Viborg faller men man lyckas hejda Röda armén från att slå sig vidare in i Finland, mot Borgå och Helsingfors. I de hårda avväjningsstriderna vid Tali och Ihantala hejdas stormanloppet, men till ett högt pris. Det är också här boken kulminerar. IR 13 transporteras bort från Svir, runt Ladoga och över bland annat Sordavala, och kommer den 25 juni fram till sitt frontavsnitt nära Tali.

En oerhörd stormeld – 20 000 granater regnar under en och en halv timme ned på ett 1,75 km smalt näs mellan två sjöar – innan attackflyg banar väg för infanteriet. Tre anfallsvågor slås tillbaka innan vad som återstår av de finländska trupperna tvingas dra sig tillbaka på grund av svåra förluster och ammunitionsbrist. I detta skede, när hans kompani var helt upprivet av ryssarna, försvinner Holger Hellström.

Där hade berättelsen kunnat ta slut, men ett tredje parti i boken handlar om hur författaren söker i spåren efter sin försvunne morbror. Han läser Hellströms stamkort på Krigsarkivet i Helsingfors och får kontakt med både finländare och ryssar som efter Sovjetunionens fall har börjat leta efter rester av stupade på det gamla slagfältet. Slutligen reser han själv, via S:t Petersburg och norrut över Näset, till platsen där morbroderns kompani revs upp. En stor sten där kompanichefen Kaj Anderzén stupade för en rysk kula finns kvar. Här, i terrängen norrut från fronten slutar spåren efter både morbrodern och flera andra finländska soldater som förgäves sökte rädda sig undan de framstormande ryssarna.

Claes Dahlberg har skrivit en engagerande liten bok om sin morbrors öde mitt i krigets malström. Den är stundtals gripande. Även om författaren lyckas avstå från att skriva läsaren på näsan vad denne bör tycka och tänka, så glimtar även Dahlbergs känslor till i enstaka formuleringar, till exempel om de sovjetiska bombningarna av Helsingfors i början av 1944. Resultatet är en mycket läsvärd bok om krigets vardag, både i relativt lugn och under de mest helvetiska förhållanden.

Lars Ericson Wolke

Galland – en oppositionell jaktflygare

Recension av Göran Nilzén, *Adolf Galland: Legendarisk jaktflygare*, Carlssons Bokförlag, Stockholm 2015, 231 s.

Det är med särskild glädje jag fått tillfälle att recensera Göran Nilzéns biografi över Adolf Galland. Dennes memoarer från andra världskriget var nyutkomna i engelsk översättning¹ när jag sommaren 1955, på min första språkresa, kom till England. Royal Air Force Review hade dessutom i ett av sina sommarnummer det året en utförlig artikel om det första reajaktpiloten (som det då hette) i operativ tjänst – Messerschmitt Me 262. Som flygbiten tonåring läste jag med stort intresse och förtjusning dessa alster och de bidrog till mitt yrkesval. Min brittiska värdfamilj intog en mer reserverad hållning – mr. Chasey hade deltagit i det första världskriget som artillerist på västfronten och i det andra som Air Raid Warden i Bournemouth på den engelska sydkusten.

Nu föreligger en kritisk biografi skriven av Göran Nilzén, tidigare huvudredaktör för *Svenskt Biografiskt Lexikon* och flygintresserad. Nilzén är väl inläst på andra världskrigets luftkrigshistoria och sätter in Galland i ett vidare perspektiv. Vi får följa den fängslande vägen för en flygintresserad pojke att få utlopp för sitt intresse i det av rustningsbegränsningar efter Versaillesfreden starkt kringgärdade Tyskland. Nilzén påtalar i inledningen den panegyriska inställningen till Galland som präglar många av biografierna och i historiekritikeringen. Nilzén har ambitionen att i denna första Gallandbiografi på svenska inta en mer objektiv inställning till sitt objekt.

Återuppbyggnaden av de tyska flygstridskrafterna under 1930-talet är välkända, men Nilzén visar konkret och personligt hur det i praktiken kunde gå till när den civila flygutbildningen militariserades. Gallands bana gick från

1. Adolf Galland, *The First and the Last* (London 1955) något förkortad efter det tyska originalet, *Die Ersten und die Letzten* (Darmstadt 1953).

flygutbildning till framstående men våghalsig konstflygare. När det spanska inbördeskriget bröt ut lockades många tyskar att delta som "frivilliga" på Francosidan. Galland sökte sig till Condorlegionen och reste 1937 till Spanien. Han återvände efter 15 månader till Tyskland med för den framtida karriären värdefulla erfarenheter och kontakter. Polenfälttåget upplevde han liksom Spanieninsatsen som attackflygare, och befordrades till kapten. Hans håg stod emellertid till jaktflyget och att få flyga Messerschmitt 109, ett av tidens mest moderna jaktplan. Efter diverse manövrerande förflyttades han i februari 1940 till 27:e jakteskadern, *Jagdgeschwader 27*, JG 27.

Det var med detta förband Galland inledde västfälttåget i maj 1940. Han överfördes till det konkurrerande förbandet JG 26, där han först blev chef för en av eskaderns flottiljer (*Gruppe*), III./JG 26 och sedan befordrades till major i juli. Redan i augusti avancerade han efter personliga framgångar till eskaderchef för JG 26. Galland var då 28 år. Detta var ett led i flygvapenchefen Hermann Görings strategi att befordra unga skickliga jaktförare till ledande befattningar.

Vi får följa Gallands och förbandets insatser i slaget om Storbritannien och den efterföljande lugnare perioden. Den tyska uppmärksamheten riktades mot operation Barbarossa och det innebar en neddragning av *Luftwaffes* resurser i väst till två jakteskadrar, JG 2 och 26. Därmed ändrades rollspelet och man övergick till försvar mot brittiska bombanfall och jaktstrep över Frankrike. I augusti 1941 utnämndes Gallands vän och konkurrent Mölders till inspektör för jaktflyget, men han omkom i en flygolycka i slutet av november. Göring utnämnde genast Galland till Mölders efterträdare.

Den nya tjänsten innebar att Gallands uppmärksamhet alltmer inriktades på försvar mot bombanfallen – på natten mot RAF:s *Bomber Command* och senare dagtid mot den amerikanska 8:e flygflottan, *8th Air Force*. Alldeles i början av inspektörsperioden fick han en särpräglad uppgift som ställde höga krav på honom på operativ ledningsnivå. Det gällde flygskyddet av de slagskeppen *Scharnhorst* och *Gneisenau* samt tunga kryssaren *Prinz Eugens* genombrytning från Brest till Wilhelmshafen och Kiel, genom Engelska kanalen. Planeringen och genomförandet följer läsaren med andlös spänning – vilket givetvis är ett intet mot deltagarnas upplevelser! Operationen visade att Galland också var vuxen ledningsuppgifter på högre nivå.

Annars var hans möjligheter att i sin befattning verka på den operativa nivån kringskurna. Utbildning av jaktförare, taktikutveckling och produktion av jaktflygplan var centrala uppgifter som ledde till ständiga konflikter, med

såväl Göring som andra nazikoryféeer. Denna typ av konflikter ledde för flera ledande personer utan Gallands starka personlighet till självmord, såsom för Ernst Udet, som hamnat i en teknisk anskaffningsfunktion han inte var lämpad för, och *Luftwaffes* stabschef Hans Jeschonnek.

En front som inte fått så omfattande behandling i den på svenska tillgängliga litteraturen om det andra världskriget är Medelhavsfronten. Sommaren 1942 började situationen utveckla sig mot ett för tyskarna allt mer kritiskt läge. Galland fick ägna mycken uppmärksamhet åt frontavsnittet intill kapitulatonen i Tunisien, men även under reträtten via Sicilien och Syditalien vilken ges en fyllig redovisning.

Försvaret mot den allierade bomboffensiven, som tog fart på allvar under 1943, ledde till stora problem. Luftslaget om Tyskland var i grunden en utnöttningsstrid som Tyskland var dömt att förlora, då landet saknade den industripotential som kunde motstå framförallt de amerikanska resurserna. Galland hade här en svår strid att föra mot den självupptagne, koleriske Göring som alltmer tappade kontakten med verkligheten. Denne förolämpade med jämna mellanrum sina jaktflygare genom att anklaga dem för feighet. *Luftwaffe* nöttes ner i kriget på östfronten och splittrades i sitt nödtvungna uppträdande på flera fronter. En effekt av kraftsplittringen var brister i flygutbildningen. Galland såg tidigt hotet från väster mot riket. Innan eskortjaktplanen hade fått tillräcklig räckvidd drabbades särskilt de amerikanska dagbombningarna av svåra förluster. Detta hade varit bakgrunden till RAF:s övergång till nattbombning, men amerikanerna hyste länge en övertro på sina tunga bombplans defensiva beväpning. När P-51 Mustang, som började komma i operativ tjänst i slutet av 1943 besannades Gallands förutsägelser. P-51 hade räckvidd bortom Berlin, var bättre än de tyska jaktplanen och flögs av bättre utbildade förare. Det tyska jaktflygets förluster steg dramatiskt.

De allierade bombningarna riktades mot den tyska flygindustrin, drivmedelsproduktionen och städerna. En motåtgärd var att bilda stridsförband, *Gefechtsverband*, med en *Sturmgruppe* bestående av särskilt tungt beväpnade Focke-Wulf Fw 190 som kärna, eskorterade av Messerschmitt Bf 109 G, men även dessa förband åsamkades svåra förluster. En annan av Gallands planerade åtgärder var att samla stora jaktförband för att i ett slag kunna åstadkomma förluster på en nivå som de allierade inte skulle kunna bära. Detta "stora slag" kom dock aldrig att realiseras, då koncentrationen av jaktplan aldrig kunde uppnås på grund av konkurrerande krav.

Hoppet knöts till den tekniska utvecklingen och särskilt Messerschmitt

Me 262. Den första prototypen flögs den 18 juli 1942 och Galland kunde själv prova maskinen nästan ett år senare. Han blev helt begeistrad och ville snarast sätta planet i serieproduktion. Hitler engagerade sig personligen och ville i stället ha planet som bombplan. Tillverkningsproblemen visade sig vara större än beräknat, tillgången till lämpliga metallegeringar för motorerna var för liten och planet drogs med kort livslängd på motorerna. På hösten 1944 sattes det första operativa Me 262-förbandet upp.

I januari 1945 avsattes Galland slutligen från sin inspektörsbefattning i kölvattnet av den starka kritiken mot Göring efter de missriktade flyginsatserna under Ardenneroffensiven. Galland blev persona non grata i det nazistiska ledarskiktet och Gestapo började visa honom uppmärksamhet. Han räddades av ingripanden från bland andra Albert Speer direkt hos Hitler. Galland återkallades av Göring och fick order att sätta upp ett elitförband med Me 262. Han fick dock inte skylta med sitt eget namn och förbandet benämndes *Jagdverband 44*, JV 44. Däremot gavs han fria händer att välja sina förare själv och de främsta jaktförarna i hela *Luftwaffe* samlades i förbandet. Unders mars 1945 utbildades och övades det för att i april sättas in operativt, men insatsen varade endast några veckor!

Nilzén tar upp de i flyghistorisk litteratur emellanåt förekommande resonemangen om att Me 262 skulle ha kunnat, om inte vända krigslyckan så åtminstone förlänga kriget om den kommit tidigare i tjänst som jaktplan. Jag delar författarens uppfattning att dessa spekulationer är grundlösa. Tekniska problem, brist på flygbränsle (även om jetmotorerna hade lägre kvalitetskrav på bränsle än kolmotorer) och utbildade förare skulle i förening med den allierade numerära överlägsenheten i Mustangar ha lett till att Me 262 endast kunde ha fått försumbar betydelse. I juli 1944 hade *8th Air Forces* numerär av Mustangar vuxit till 1 143 och växte sedan successivt för varje månad till toppvärdet på 2 057 P-51:or i april 1945. Me 262:ornas uppträdande hann ändå väcka stor oro i ledningen för den allierade bomboffensiven.²

Det är välgörande att för en gångs skull få läsa om flera ledande gestalter i den tyska krigsmakten som inte präglades av medlöperi i det nazifierade Tyskland. Flera av *Luftwaffes* officerare, såsom den mycket religiöst präglade katoliken Werner Mölders, gav uttryck för en självständig ställning och till och med opposition mot nazistaten. Galland var själv kritisk i meningsutbyten med

2. Richard D. Davis, Carl A. Spaatz *and the Air War in Europe* (Washington och London 1992), Appendix 9 gällande antalet Mustangar i tjänst.samt s. 329, 484, 500, 538–542 och 574–575 gällande oron för Me 262 i den allierade ledningen.

Göring och även Hitler. En samling opponerande jaktflygare opponerade sig också i det katastrofala läget som rådde i januari 1945.

De tyska flygarna gynnades av att de väsentligen protesterade mot systemfel inom sitt eget fackområde, och inte mot det politiska systemets avarter. I det senare fallet var de av praktiska skäl och på grund av sin koncentration på *Luftwaffes* uppgifter i stort sett förskonade från praktiska erfarenheter och – kanske, i varje fall inledningsvis – bristande information om vidden av de nazistiska övergreppen. Många tyskar försökte efter kriget skylla på att de inget visste, men flygofficerarna slapp engagera sig närmare i det politiska livet i Nazityskland även om många var övertygade nazister. En faktor som gynnade dem var den hjältestatus de tilldelades i propagandan, det var inte helt lätt att detronisera dem. Gestapo släppte emellertid inte taget och blev kritiken och självständigheten för stor så fanns det möjligheter att motverka den! En värdefull aspekt av Nilzéns Gallandbiografi är att vi får en inblick i möjligheten att även i en totalitär stat finna utrymme för opposition, även om oppositionens ramar är snäva och oförutsägbara. Vi har också som sentida läsare anledning att fråga oss hur vi själva skulle ha ställt oss – och agerat!

Galland fångades inledningsvis av nazismen och ansträngningarna att återupprätta Tysklands ställning efter Versaillesfreden. Han har framställts som ointresserad av politik, vilket Nilzén visar inte till fullo stämmer. Det är svårt att få en tydlig bild av Gallands politiska inställning, men det förefaller rätt klart att han snarare utnyttjades av den nazityska propagandan på grund av den hjältestatus han fick genom sina insatser i luften än utnyttjade någon partipolitisk övertygelse för egen vinning. Som jaktflygsinspektör hade han täta kontakter med bland andra Speer rörande industriproduktionen och han kan inte ha varit omedveten om utnyttjandet av tvångsrekryterad arbetskraft från de ockuperade länderna, av krigs- och koncentrationslägerfångar i krigsindustrin. Nilzén behandlar även dessa frågor i sina avslutande reflexioner och konstaterar att det är svårt att få en klar bild.

Galland släpptes ur krigsfångenskapen först i april 1947 efter ganska precis två års relativt drägliga förhållanden. Dokumentation från förhören under tiden i fångenskap fick han möjlighet att disponera som underlag för sina nämnda memoarer.

Efter kriget lockades han av sin vän, den tyske flygplanskonstruktören Kurt Tank vid Focke-Wulf, till Argentina 1948 och blev där i kraft av sina tidigare erfarenheter rådgivare till det argentinska flygvapnet vid dess övergång till jetdrift. 1955 återvände Galland till Tyskland. Förbundsrepubliken var då

i full gång med att åter bygga upp en ny försvarsmakt. Galland blev tillfrågad om han ville leda uppbyggnaden av det nya *Luftwaffe* och bli dess chef. Detta visade sig dock vara politiskt känsligt och han avfördes som kandidat. Han kom däremot att framgångsrikt verka som konsult för tysk flygindustri och som förmedlare av sina krigserfarenheter. Galland dog 1996.

Galland var en särpräglad personlighet med stark karisma, förenad med uttalad exhibitionism, som kom till uttryck i jakten på nedskjutningstal och utmärkelser samt i egenheter som cigarrfetischism – han lät installera såväl cigarrtändare som cigarrhållare i sin Messerschmitt 109. Han utövade sin karisma på sin omgivning i tjänsten och i sina talrika kvinnoaffärer. De senare ledde också till ett rikt kontaktnät i sociala och konstnärliga kretsar som intog en självständig ställning i förhållande till nazietablissemangen. Detta innebar på sikt såväl risker som tillgångar. Flera kvinnor passerar revy i boken, men mest nyfiken blir man som läsare på den anonyma ”Monica” som kom från en värld med liberala värderingar och som kom att stötta Galland på olika sätt. Recensenten fick belysning av Galland som kvinnokarl av den framstående svenske konstnären Bernhard Schmitterlöw. Denne verkade i Argentina åren kring 1950 och berättade att han lärde känna bland andra Galland. Denne generade sig vid en porträttsittning inte för att öppet flörta med andra kvinnor i sin hustrus närvaro (så minns jag episoden berättad, tydligen var Galland ännu inte gift).

Nilzén diskuterar i inledningen och i sina avslutande reflexioner de källkritiska problemen vid författandet av biografen (s. 7–11, 206–217). Då han nästan uteslutande varit tvungen att bygga på sekundärt material i form av minnesbilder från Galland själv och hans omgivning samt på andras försök att teckna bilden av denne är han också i händerna på deras värderingar. Nilzén gör sitt bästa att manövrera kring den glorifiering av Galland som präglar mycket av det skrivna. Han lyfter fram de kritiska perspektiv som föreligger, främst hos Gitta Sereny, som själv hade tillfälle att intervjua Galland. Alla som skriver om Nazityskland har problem med den förnekelseprocess som utvecklades när insikten om naziregimens ogärningar väcktes. Nilzén ventilerar problemet i sin biografi och alla vi som läser om detta viktiga skede i 1900-talets historia kommer att få hantera förnekelserna tillsammans med insikten om det fruktansvärda.

Nilzén har valt att inte översätta utan behålla framförallt tyska förbands-, befattnings- och gradbenämningar. När det gäller de brittiska är han dock inte lika konsekvent. Mindre lyckligt är att han i den löpande framställningen har

en del olyckliga tysk-svenska uttryck som ”Geschwadern” (s. 56 och 95) – det hade varit bättre att i det sammanhanget konsekvent skriva ”eskadern”. Direkt fel blir det när han omtalar en *Gruppe* som ”gruppen” (s. 76), då Gruppe storleksmässigt motsvarade en svensk flottalj och inte en grupp (fyra flygplan). Möjligen har Nilzén här inspirerats av Christer Bergströms Slaget om England, som finns nämnd bland litteraturen.

Det finns också några olyckliga översättningar från engelska som skiner igenom. ”Befäls- och kontrollsystem” (s. 179) torde gå tillbaka på *command and control system*, som i detta sammanhang närmast bör översättas med ”ledningssystem”. En tysk korprals beskrivning av Galland, att han ”brukade dyka upp i stövlar, generalsgaloner och golfbyxor” (s. 215) syftar snarare på att han då bar de vanligen förekommande ridbyxorna (*breeches*).

Ett frågetecken måste sättas för omslagsbilden som återger en Messerschmitt 109 B, den första versionen av planet som gick i produktion. Den kom att provas i Spanien, men även om Galland hann med att flyga planet i den versionen skedde det inte operativt och någon upplysning om knytningar mellan Galland och planet på bilden finns inte. Det hade varit bättre att som omslagsbild ha en bild av en av Gallands Messerschmitt 109 E från JG 26 med Musse Pigg-bild eller från hans avslutande uppdrag i JV 44 med en Messerschmitt 262.

Nilzéns Gallandbiografi är välskriven och medryckande. Den rekommenderas helhjärtat med sina delvis nya perspektiv inte endast till dem som är intresserade av flyg och av det andra världskrigets historia – den kan med stor behållning läsas av alla med intresse för memoarer, biografier och allmänhistoria.

Bertil Wennerholm

Ett försök att ge en annan bild av Sverige under andra världskriget

Recension av Lars Gyllenhaal, *Jan och Nordens frihet: En svensk frivillig i Finland och Norge*. Fischer och Co, Stockholm 2014, 188 s. ill.

Denna bok framstår närmast som ett äreminne över den svenske officeren Jan Danielsen, som under andra världskriget deltog som frivillig såväl på finsk som på norsk sida, således mot både Stalin och Hitler. Men författarens har också ett annat syfte än att teckna en bild av huvudpersonen. Gyllenhaals tes är att ”den allmänna föreställningen om Sverige under andra världskriget” varit alltför ensidig, präglad av skamkänslor byggande på undfallenheten gentemot tyskarna. Redan i boken *Svenskar i krig 1914–1945* uttryckte författarna en förhoppning om att deras bok skulle bidra till att uppmärksamheten inte enbart riktades mot svenskar i tysk tjänst. Måhända syftades här främst på Bosse Schön, som i flera uppmärksammade böcker skildrat svenskar i tysk tjänst. Lars Ericson (Wolke) har dock i boken *Svenska frivilliga* (1996) gett en allsidig bild av frivillig medverkan i krigsinsatser på båda sidor och nämner där för övrigt även Jan Danielsen vid namn.¹ Med detta individuella exempel hoppas författaren således kunna bidra till att förändra den allmänna bilden av Sverige under andra världskriget.

Jan Danielsen, född 1917, blev efter skolgång på Lundsberg, reservofficer vid kavalleriet 1938. Efter en kortare utlandsvistelse var han inkallad vid K 3 när Finland angreps i november 1939. Efter ansökan om att få tillstånd att gå ut som frivillig fick han avsked 18 februari 1940 och bara några dagar senare

1. Lars Gyllenhaal och Lennart Westberg, *Svenskar i krig 1914–1945* (Lund 2006) s. 347; Bosse Schön, *Svenskarna som stred för Hitler: Ett historiskt reportage* (Stockholm 1999) och Bosse Schön, *Där järnkorsen växer: Ett historiskt reportage* (Stockholm 2001); Lars Ericson (Wolke), *Svenska frivilliga: Militära uppdrag i utlandet under 1800- och 1900-talen* (Lund 1996) s. 109.

utogs han till transportofficer i Torneå, där han kom att tjänstgöra fram till den så kallade Moskvafreden 13 mars. Under några få veckor hann han därvid skaffa sig nyttiga lärdomar, men till hans besvikelse blev det då ingen fronttjänst. Bara tre veckor senare angrep emellertid tyskarna Norge och Danielsen försökte på flera sätt få tillstånd att resa dit. Norska ambassaden som han först vände sig till hörde inte av sig och han fick sedan avslag på den reseansökan han lämnade in på sitt regemente. Han tog då saken i egna händer och rymde tillsammans med en annan finlandsfrivillig och nådde senare Kongsvinger. Han mötte ett Norge som var dåligt förberett på krig såväl personellt som materiellt och där närmast kaotiska och uppgivna förhållanden rådde.

Hans vistelse i Norge omfattade två delar – en första mer oorganiserad period på ett par veckor då han och kamraten Pål Pålsson till slut anslöt sig till engelsmännen som landstigit i Åndalsnes. Därifrån evakuerades de några dagar senare. Efter en kort vistelse i Skottland följde de med en brittisk jagare till Tromsö. Den andra perioden slogs de i den norska armén i Troms regemente, IR 16. Snart var de båda inbegripna i det fjällkrig som kom att vara till 8 juni och där motståndarna utgjordes av tyska bergsjägare, som sedan också fick förstärkning av fallskärmsjägare. I Norge kom han att sammanlagt fullgöra nära två månader i fronttjänst, mestadels som plutonbefäl. Han uppvisade både kunnande och initiativförmåga.

Förändras då härmed den något vidlyftiga ”allmänna föreställningen om Sverige under andra världskriget” genom Gyllenhaals bok? – Nej, naturligtvis inte i det stora hela, men den kan kanske som författaren framhåller bidra något därtill. Fallet Danielsen utgör hur som helst ett exempel på ett något annorlunda och mer unikt ställningstagande under perioden.

Striderna i Nordnorge innebar också vissa tidiga framgångar för tyskarnas motståndare, så framgångsrika att namnen på två träffningar har kommit att få pryda regementsfanan för IR 16. Dessa strider skildras detaljerat, och i några fall har författaren också letat fram erfarenhetsberättelser från tysk sida. Danielsen noterar att fältdugligheten vid förbandet i nordligaste Norge, som mobiliserats i ett tidigt skede, var något bättre än vad han sett söderut. Generellt ansåg han emellertid att det norska befälet var för ålderstiget och inte riktigt vuxet sin uppgift. Vidare saknades dugligt underbefäl och manskapet i gemen saknade både utbildning och disciplin. Sjukvårdskedjan betecknade han som usel, fältpräst saknades och underhållstjänsten ställdes inför svårigheter som ledde till tendenser till skörbjugg i förbandet. Standardvapen var ett norskt gevär, snarlikt den tyska Mausern och man hade tillgång till vissa

understödsvapen. Man led dock brist på handgranater, men en ljuspunkt var några prickskyttar i förbandet, utrustade med ett förbättrat armégevär med dioptersikte med sid-och höjdskruv. Både det tyska befälet och manskapet besatt i motsats utomordentliga soldategenskaper och hade en förstklassig utrustning, enligt Danielsen.

Boken är rikligt försedd med illustrationer. Förutom bilder från familjearkivet och från några tidningsartiklar finns sådana som Danielsen själv tagit i samband med striderna men också sådana som författaren som fältarkeolog tagit på fjället på 2000-talet. De senare föreställer dock mest rostiga rester av diverse persedlar, men de ger en hygglig bild av terrängens utseende.

Bland bilagorna finns dokument från 1940 ur norska Riksarkivet som berör utländska frivilliga i norsk krigstjänst – dock okommenterade. Här hade handlingarna från krigsrätten – som ju finns dokumenterade – varit av största intresse, särskilt hur domen konstruerats så att Jan kunde undgå efterräkningar för rymningen. Danielsen ställdes till svars för avvikelse ur krigstjänst, dels i mål mot officer, dels i mål mot värnpliklig, och hans regementschef förvägrade honom inträde i regementets reservofficerskår. Tvisten avgjordes slutligen av den dåvarande chefen för Arméstaben, Helge Jung, till Danielsens förmån.

Under rubriken *Källor* redovisas fyra sidor med huvudsakligen litteratur och bearbetningar i en blandning av återopade och enbart genomlästa verk. Inte bara formellt utan även innehållsmässigt hade det inte varit ur vägen med en samlad kritisk diskussion om främst hur dagboksanteckningarna gått till och när och hur de tillkommit. Författaren har emellertid bemödat sig om att belysa händelserna dels utifrån dagboksanteckningarna, dels utifrån kompletterande minnesbilder från ”den nutida Jan”. Jag saknar dock några ord om tillkomsten av de intervjuer som bokens författare sedermera gjort med bokens huvudperson.

Börje Ekenvall

Beredskap i bild

Recension av Peter Modie, *Beredskapsåren: Sverige i bilder 1939–1945*, Historiska Media, Lund 2015, 216 s., ill.

Intresset för det andra världskriget visar inga tecken på att avta, snarare tvärtom. Ett stråk av det intresseområdet har varit en granskning av de eftergifter som Sverige gjorde gentemot Tyskland under främst de första krigsåren. Ett någorlunda fårskt sådant exempel är Erik Carlsson, *Midsommarkrisen 1941* (2014) som på ett grundligt sätt analyserar beslutet om en tysk trupptransport genom Sverige 1941 utifrån källkritiska kriterier (se recension i *Militärhistorisk Tidskrift* 2015). Ett annat populärt tema är vardagen under kriget, särskilt med anknytning till det militära. Här sätts oftast bildmaterialet i centrum. Även om allt färre har personliga minnen av krigsåren vädjar böckerna i hög grad till läsarens igenkännande, av mer eller mindre nostalgiskt slag.

Den senaste i raden är *Beredskapsåren* av Peter Modie som har en lång erfarenhet av arbete med bildbyråer i bagaget, liksom flitigt författande av läromedel och historiska böcker. Modie uppger i förordet att en stor del av materialet hemligstämplades och blev tillgängligt först på 1970-talet. Därför har många av bokens bilder aldrig tidigare publicerats. Det rör sig troligen främst om de bilder som har militära motiv. Även om titeln medför att militärtjänstgöring, hemvärn, lottakårer, mörkläggning, luftskydd samt ockupationen av grannländerna Norge och Danmark finns som teman skildras ändå vardagslivet i bredare mening under dessa år, med några besök även i maktens korridorer.

Några bilder känns igen från andra håll, men till stor del ger de ett påfallande fräscht intryck. De är tagna av professionella fotografer och har nästan alltid enskilda människor med. I huvudsak rör det sig om bilder från städer, i synnerhet Stockholm och i viss mån Malmö. Det är något förvånande, inte minst för att landsbygden vid denna tid rymde en betydligt större andel av

befolkningen än idag. Jordbruk och mindre orter är ändå inte helt frånvarande. Vassplockning, kafferast under betplockning och övningsritter med den kvinnliga frivilligorganisationen Blå Stjärnan är exempelvis rimligen hämtade från det Sverige som finns utanför storstäderna.

Vilken bild av beredskapsårens Sverige får vi då av denna samling bilder? Till skillnad från texter om perioden som kan ta upp företeelser som skedde mer i det fördolda eller inte togs upp i samtiden därför att de var alltför självklara är bildmaterialet vad det är. Även om boken bygger på decenniernas tråget insamlade av fotografier präglas urvalet ändå av vad som ansågs värt att fotografera, och inte minst publicera eller bevara, just åren 1939–1945. Det finns bilder kring beredskapsårens mörka sidor – nationalsocialister på hemmaplan, tyska trupptransporter, antisemitism och flyktingar. Men annars är det snarare en god beredskap, idogt arbetande eller övande svenskar samt glada ansikten vi ser. På så sätt speglar urvalet den strävan efter sammanhållning och trygghet som statsmakten på en mängd sätt sökte främja. Svartabörsaffärer eller annan brottslighet, inre politiska motsättningar, eller sociala problem lyser med sin frånvaro. Det övergripande budskapet som framträder skulle kunna formuleras som ”Svensk harmoni i skuggan av världskriget”.

Boken är som sagt en fotobok, men har också korta texter av olika slag. Utöver bildtexterna finns korta introduktioner till olika teman som ”Mörkläggning”, ”Brandförsvaret” och ”De ungas fritid”. Ingår gör också samtida vittnesmål i form av ett stort antal korta personliga berättelser. Formen är väl fungerande, men några kommentarer till vissa formuleringar kan ändå göras. Det talas i introduktionen till ”Kriget bryter ut” om de svenska nedrustningarna under 1930-talet (s. 15), men egentligen var 1925 års försvarsbeslut avgörande. En ny inriktning beslöts av riksdagen 1936. Av boken kan man få intrycket att försvaret återuppbyggdes först efter krigsutbrottet 1939. Censur i egentlig mening infördes inte (s. 21 och bildtext s. 182), däremot drogs tidningar in i efterhand och regeringen gavs rätt att på egen hand införa förhandsgranskning, vilket är vad censur innebär. Men med indragningar, transportförbud av främst kommunistiska tidningar och starkt normerande anvisningar om vad som inte borde publiceras kom förstas ändå pressens självständighet starkt begränsas.

Det hade också varit på sin plats att i samband med Bertel Gripenbergs dikt *Finlands vapen* (s. 127) nämna att författaren tillhörde den grupp finländska intellektuella som mest tydligt slöt upp bakom Tyskland och högerextrema läror.

Både ockupationen av Danmark och Norge tas upp. På så litet utrymme är det naturligtvis svårt att ge en täckande skildring av händelseförloppet. Ändå hade det varit värdefullt om den betydelsefulla skillnaden mellan dem hade nämnts, att Danmark efter ett kort motstånd kunde behålla sin regering, folketing och även genomförde val 1942, även om kommunisterna inte fick delta. I Norge vägrade den politiska ledningen att samarbeta med ockupanterna och regeringen gick i exil i London.

De personliga vittnesbörderna ger intressanta inblickar i stämningar, även om de förstås 60-70 år efter händelserna väcker källkritiska problem. Det är också aningen fattigt att de till stor del kommer från ett par släkter i Skåne, troligen bekanta till författaren. Det fråntar inte intresset för dem, men potentialen i minnesinsamlingen tas inte riktigt till vara.

Ovanstående invändningar förtar ändå inte helhetsintrycket att det är en fin fotobok med intresseväckande fotografier av ovanligt slag som både ger insikt i tidens vardagsliv, och lust till vidare kunskapsinhämtning.

Torbjörn Nilsson

Andra världskrigets vardag med ransoneringar, tysktåg och kaffesurrogat

Recension av Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström och Ninna Trossholmen (red.), *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget: en tillbakablickande antologi*. A-Script förlag, Göteborg 2014, 247 s. ill.

Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet och Dialekt-, ortnamns och folkminnesarkivet i Göteborg genomförde tillsammans med start 2007 – och med stöd av Ekmanstiftelserna – ett stort forskningsprojekt med titeln ”Vardagsliv i Sverige under andra världskriget”. Projektet handlade till stor del om att förmå människor att berätta och skriva ner sina egna minnen från beredskapstiden och därmed bidra med ökad kunskap om det vardagliga livet under krigsåren, såväl glädjeämnen som bekymmer. Projektet innehöll också ett antal arkivstudier utförda av erfarna forskare. År 2012 presenterade projektet en första antologi med ett antal uppsatser på temat vardagsliv under andra världskriget,¹ och 2014 kom ytterligare en bok med titeln *Västsvenskt vardagsliv under andra världskriget – en tillbakablickande antologi* redigerad av Birgitta Skarin Frykman, Annika Nordström & Ninni Trossholmen.

Som titeln anger fokuserar boken på berättelser och minnen från i första hand Göteborgsområdet. Boken innehåller femton uppsatser med lite olika teman, de flesta kretsar kring försörjningen och ransoneringarna, men även aspekter kring idrottslivet, permittenttågen och musiken finns med. Det är överlag en lättläst och trevlig bok rikt illustrerad med bilder från krigsårens vardagliga verklighet i Sverige.

Ninni Trossholmen bidrar med en uppsats om fiskarbefolkningen i Göteborgs norra skärgårds situation under beredskapsåren. Det är berättelser om besvärliga förhållanden för denna yrkesgrupp som på grund av kriget blev

1. Recenserad av undertecknad i *Militärhistorisk tidskrift* 2013.

starkt förhindrad att utöva sitt yrke till havs. Många fiskare omkom och fiskebåtar sänktes efter närkontakt med minor. Men där finns också spännande berättelser om fiskare som agerade lotsar till norska motståndsrörelsen och hjälpte flyktingar över till Sverige, vilket renderade i diplom och hedersbetygelser för tappra insatser både från norska och från den israeliska regeringen efter kriget.

I ett kapitel benämnt ”Tysktågen” berättar Åke Sintring om ett projekt han genomförde tillsammans med elever på en högstadieskola i Laholm. I sin egenskap av SO-lärare ledde han en grupp 9-klassare som år 1998 ville undersöka hur det hade gått till kring permittenttågen med tyska soldater som åkte tvärs igenom västra Sverige mellan Tyskland och Norge i bägge riktningarna. Hur hade den svenska befolkningen uppfattat de s.k. tysktågen? Eleverna annonserade efter människor som varit med och ville berätta om sina upplevelser. De hade hoppats på ett 25-tal svar i bästa fall, men fick hela 125 brev, många med långa berättelser på ett stort antal sidor. Det var uppenbart att dessa kvinnor och män runt 80-årsåldern hade många minnen och mycket att berätta om den så omtalade tysktrafiken. Åke Sintrings kapitel innehåller många detaljerade skildringar på olika reaktioner kring tysktågen. Den vanligaste beskrivningen tycks ha varit nyfikenhet.

När ryktena hade gått och det blivit känt att tyska soldater passerade genom Sverige uppger flera kvinnor att de som unga flickor brukade vistas på stationer där man visste att tågen ibland gjorde uppehåll och det gick att vinka till och prata med tyska soldaterna. Det hände till och med att soldaterna fick gå av tågen och sträcka på benen i väntan på att tåget skulle få klartecken att köra vidare på det överbelastade tågnätet. Att permittenttågen endast skulle gått på nätterna och med tillslutna godsvagnar tillbakavisas av flera av de efterlevande informanterna som en efterhandskonstruktion. Likaså att det alltid skulle varit beväpnade svenska soldater som övervakade vid stationerna, det finns ett foto i alla läroböcker som ger denna felaktiga bild. Det gick många tysktåg även dagtid och det var vanliga öppna personvagnar med fönster där de tyska soldaterna kunde hänga ut och kommunicera med den svenska lokalbefolkningen.

Givetvis fanns det svenskar som reagerade mer negativt, och även inkallade kunde tas på sängen av beslutet att låta tyska soldater på permission åka genom Sverige. Till exempel berättar en man om hur hans kompani låg en bit utanför Halmstad och bevakade kusten mot fientliga fartyg. Man visste att stora tyska flottstyrkor låg utanför Vinga, läget var spännande, tyskarna kanske

förberedde invasion. En kamrat tog paus och gick till järnvägsstationen och postade ett brev, och kom tillbaka vit i ansiktet av ilska och berättade mycket upprört att det rullade tåg fullproppade med tyskar nere vid stationen. Varför låg de här och glodde helpänt ut mot Kattegatt och spanande efter tyskar, när de redan fanns inom landet bakom ryggen på dem! Det var lika bra att åka hem till Småland igen!

Lennart K Perssons bidrag i antologin fokuserar på idrotten under krigsåren och berör delvis den generella problematiken med att Sverige som neutralt land fortsatte att ha idrottsbyte även med de stridande parterna, bl.a. Tyskland. Ämnet idrott–krig–politik har många intressanta dimensioner – även undertecknad recensent har tidigare fördjupat sig i problematiken – och Lennart K Persson ger en god inblick i vad tidigare forskning har resonerat om i ämnet. I sin empiriska studie fokuserar Persson i huvudsak på ett antal handbollslandskamper Sverige som spelade mot Nazityskland i Mässhallen i Göteborg mitt under brinnande världskrig, och de diskussioner som dessa arrangemang förde med sig.

Problemen började redan i februari 1938 då handbollens första Världsmästerskap skulle gå av stapeln med Tyskland som arrangör. Endast fyra länder deltog och Sverige slutade trea efter Tyskland och Österrike med Danmark på fjärde plats. Under detta VM bestämdes att tyskarna skulle komma till Sverige och spela landskamp i Göteborg i slutet av mars. Två veckor före landskampen annekterade det nazistiska Tyskland med våld grannlandet Österrike, vilket kom att benämnas som "Anschluss". Den tyska aktionen väckte bestörtning runtom i världen och i Göteborg ordnades en fredsdemonstration "Mot krig och fascism" med tal av Torgny Segerstedt inför 40 000 personer på Götaplatsen. Hur skulle man nu göra med handbollslandskampen en vecka senare, då det tyska laget var inbjudet till Göteborg?

En intensiv massmediedebatt utbröt om idrotten kunde skiljas från de politiska perspektiven och de handbollsansvariga kontaktade även utrikesdepartementet för rådgivning. Trots vissa protester från bl.a. den kommunistiska tidningen *Ny Dag* som argumenterade för bojkott av fascisterna, kom de tyska världsmästarna till Göteborg och landskampen spelades inför 2 700, en rekordpublik när det gällde handboll inomhus. Tyskarna vann den jämna matchen med uddamålet, 16-15. Handbollsutbytet med Tyskland fortsatte de första krigsåren med matcher både i Tyskland och i Göteborg, liksom inom ett par andra sporter också. Den sista handbollsmatchen mot Tyskland i Göteborg spelades i januari 1942 inför fullsatta läktare i Mässhallen, 5 000 per-

soner. Krigets verklighet hade då tårt hårt på tyskarnas lag som hade försvagats för varje möte och för första gången vann nu svenskarna stort. Under andra halvan av kriget var det inte aktuellt längre med landskamper mot Tyskland, både krigsutvecklingen och de politiska signalerna satte stopp. Istället fick de idrottstörstande göteborgarna se på friidrott på Slottskogsvallen där upp mot 20 000 åskådare kunde följa hemmasonen Arne Anderssons fantastiska löpardueller mot Gunder Hägg, och där världsrekorden ständigt förbättrades. Också det en vardaglig verklighet under beredskapsåren i Sverige.

Fyra kapitel i antologin fokuserar på det som sannolikt var det allra mest påtagliga vardagliga bekymret för den svenska befolkningen under krigsåren; försörjningen, ransoneringssystemen och den svarta marknaden. Även detta tema råkar f.ö. undertecknad recensent ha ägnat sig en hel del åt. Mathias Schwarz behandlar i sin uppsats livsmedelsransoneringarnas dagliga verklighet med kuponger för nästan alla varor som skulle lämnas vid inköp. Schwarz tar även upp myndigheternas propaganda om att medborgarna måste agera lojalt och inte hamstra eller nyttja den illegala marknad på livsmedel som genast uppstod. Kring detta tema finns många konkreta och detaljerade berättelser att tillgå som tydligt visar att den svarta marknaden var en tämligen utbredd företeelse under dessa år, trots myndigheternas allt mer omfattande lojalitetskampanjer med ett tonläge om att det var landsförräderi att befatta sig med illegal handel.

Ulla Centergran ägnar sitt kapitel åt hur mathållningen konkret såg ut, den uppfinningsriktighet som krisåren skapade. Här återges i detalj olika typer av kristidsrecept och hur husmödrarna tog tillvara på alla råvaror på ett gediget sätt, och att kanin, grävling, räv och ekorre fick ersätta de ordinarie köttsorterna när bristen var som störst. Karl Lundén fokuserar enbart på alla former av kaffesurrogat som florerade under krisåren, "kaffesurr" i folkmun. Uppfinningsriktigheten även på detta område var stor. Det vanligaste märket E4 innehåll över tid mellan fem och åtta ingredienser och det handlade bland annat om kakaoskal, blå lupiner, fikon, råg, cikoria, ekollon, vete och hirs. Hemmagjorda varianter kunde exempelvis innehålla cikoria, sirap, korn, tistlar, kastanjer och maskrosötter. Bland dem som minns tycks flertalet anse att de flesta blandningarna smakade hemskt och inte alls något som liknade kaffe. Varför drack man det då? Jo, Lundén menar att det handlade om att till varje pris försöka upprätthålla normaliteten i vardagslivet trots kriget som härjade runt landets gränser och då var kaffestunden, gemenskapen runt fikapausen en viktig aspekt, trots att det smakade illa!

På temat ransoneringar tar Eva Knuts i sin uppsats även upp det faktum att textilier och kläder var ransonerade och hur familjerna löste problemet med att klädkupongerna räckte dåligt till att ge barnen rimligt att sätta på sig. Knuts för fram att det var vanligt att gamla tröjor repades upp och av garnet kunde man sticka bättre och varmare tröjor, sockor och vantar. Det gällde att få fram varma kläder, krigsvintrarna i början av 1940-talet var bistra. Bristen på bomull skapade även en nygammal uppfinning, benämnd cellull. Det var fibrer av trä från skogen, som efter viss behandling kunde användas som ett slags strävt och stickigt garn, som man ändå kunde göra raggssockor, tröjor och även klänningar av.

Boken om det västsvenska vardagslivet under andra världskriget erbjuder en intressant, lärorik och roande läsning. Beredskapsårens vedermödor och speciella samhällssituation upphör aldrig att fascinera, och det kommer med stor sannolikhet fler böcker på nämnda tema.

Johnny Wijk

Gammalt och nytt om andra världskriget.

Recension av Jeremy Harwood, *Andra världskrigets olösta mysterier*. Fischer och Co, Stockholm 2014, 256 s.

Blotta titeln på den här boken sänder ut varningssignaler om ytterligare ett bidrag till genren sensationsskrivande med Hitler som berättelsens nav. Det var därför med en viss oro jag öppnade Jeremy Harwoods bok, men jag måste tillstå att farhågorna (i alla fall till större delen) kom på skam. Visst, den på världskriget inläste känner igen mycket och visste inte alltid att det var "olösta mysterier" vederbörande hade läst om tidigare, men många av bokens två dus-sin berättelser är kunnigt och rappt skrivna, även om det ibland göras drama-tiserande formuleringar som känns något malplacerade. Alla berättelser är inte "mysterier" men ändå väl värda att läsas om. Läsaren får sig till livs intressanta skildringar ur världskrigets historia och det är inte det sämsta.

Kapitel som de om Rudolf Hess' flygning till England 1941, den allie-rade vilseledningsoperationen inför invasionen av Sicilien 1943, explosionen i Bombays hamn 1944 eller den legendariske amerikanske orkesterledaren Glenn Millers försvinnande i ett flygplan över Engelska kanalen hösten 1944 känns alla spänniga och intressanta.

I några kapitel försvaras dock förståelsen på grund av att berättelsen inte sätts in i ett relevant sammanhang. Så blir skildringen av de olika ofullgångna tyska projekten för att utveckla strategiska bombplan liksom berättelsen om ett antal taffliga utvecklingsprojekt. Men bilden är mera komplicerad än så. De flesta forskare torde vara överens om att tyskarna låg långt framme i pro-jekteringen av olika avancerade vapensystem, av vilka framför allt jetplanet Me 262 hann sättas in i strid, om än för sent och i för få exemplar. Grund-problemet med den tyska vapenutvecklingen, både inom *Luftwaffe* och mera

generell, var en stor kraftsplittring och oförmåga att fokusera och driva på några enstaka projekt till fullbordan.

Men när det gällde flygvapnet så finns det också en annan aspekt. Redan på 1930-talet, under intryck av erfarenheterna av terrorbombningarnas begränsade moraliska effekt på fiendens civilbefolkning, såväl från Spaniens kolonialkrig i Marocko på 1920-talet som det spanska inbördeskriget på 1930-talet prioriterade Tyskland störtbombare som kunde understödja markförbanden. Detta blev som bekant kärnan i blixtkriget. När slaget om Storbritannien utkämpades 1940–1941 saknade därför tyskarna strategiskt bombflyg i ordets egentliga mening. Detta var resultatet av en medveten prioritering av begränsade resurser. På motsatt sätt prioriterade britterna strategiskt bombflyg, till dess det akuta tyska hotet framtvungade mera omfattande satsningar på jaktflyg. De brittiska bombanfallen mot tyska städer från 1942 orsakade också betydligt större skador än vad de tyska bombplanen förmådde på brittiska. De tyska svagheterna visade sig också hösten 1942 när *Luftwaffe* saknade medel att alls nå sovjetiska rustningsindustrier i Magnitogorsk och Molotov (Perm), medan mål som Sverdlovsk (Jekaterinburg) kunde nås, men då utan jakteskort. Det var resultatet av ett tvingande och medvetet val från tysk sida. Det är ur det ljuset som man ska se de senkomna och ofullbordade försöken att ta fram tyska strategiska bombplan.

Ytterligare ett avsnitt som ter sig underligt är skildringen av den brittiska flygattacken på fartyget *Cap Arcona* den 3 maj 1945, då runt 4 000 koncentrationslägersfångar omkom, då det sägs att britterna trodde att ”hon var lastad med SS-män på flykt”. Veterligen fanns inget sådant brittiskt antagande, lika lite som britterna kunde ana att tyskarna hade fyllt fartyget med koncentrationslägersfångar. Attacken ingick helt enkelt i en serie angrepp mot de tyska kommunikationerna under den totala frånvaron av ett tyskt luftförsvar. De allierade flygplanen gjorde i princip vad de ville utan att hotas av tysk jakt. Fartygsanhopningen vid tyska Östersjöhamnar berodde inte heller på, som sägs i boken, att tyska trupper skulle föras till Norge för att fortsätta striden där. Istället handlade det om evakueringen sjövägen från Ostpreussen av militär och civila undan Röda armén. Den här typen av formuleringar är ju – medvetet eller omedvetet – ett sätt att ursäkta brittiskt ansvar för tragedin *Cap Arcona*. Men det slår bara fel; sådana här saker, hur hemska de än är i sig, kan hända i krig utan att man måste ursäkta dem med att räkna upp inkorrekt förutsättningar.

En anmärkning är att en sådan här bok borde ha ambitionen att locka till

vidare läsning. Då krävs litteraturtips, men sådana saknas helt. Detta får anses vara en grov miss i ett sådant här sammanhang. Översättningen av originalets engelska text flyter väl tack vare den kunnige översättaren, historikern Göran Andolf. Men några av bildtexterna får läsaren att hoppa till och undra om vi här har att göra med en annan översättare. Formuleringar som ”brittiska soldater traskar genom Salernos gator” (till bilden av en marschkolonn) och ”En tysk Panzer IV stryker omkring på gatorna i Aten (till bilden av en pansarkolonn som rullar genom staden) tyder på en total tondövhet hos den som formulerat bildtexterna.

Sammantaget måste dock sägas att boken innehåller flera intressanta artiklar som sammantagna borde bidra till att öka intresset för olika problem i anslutning till andra världskrigets historia (om det nu skulle behövas).

Lars Ericson Wolke

Ett svenskt trauma utklarat

Recension av Christer Lokind, *DC-3:an: Kalla krigets hemlighet*, Medströms bokförlag, Stockholm 2014, 184 s.

Sverige var under det blodiga 1900-talet ett skonat land. Vi kom inte att dras in i de båda världskrigen, även om vi på många sätt påverkades. Landet har dock att kämpa med ett antal trauma, där händelserna länge var ouppklara och i flera fall fortfarande är det. Morden på Folke Bernadotte och Olof Palme, Raoul Wallenbergs öde, Dag Hammarskiölds död och DC-3:an är alla svenska trauman. I utlandets perspektiv väger dessa lätt i förhållande till de förluster i människoliv som räknades i miljoner och de mänskliga lidanden som följde i spåren. Men de här händelserna drabbade Sverige.

Ett av dessa trauman har sent fått förklaringar nämligen den nedskjutna DC-3:ans öde den 13 juni 1952, även om några delar fortfarande är oklara. 2007 presenterades utredningsrapporten efter de undersökningar som gjorts sedan flygplansvraket kunnat bärgas.¹ Nu har Christer Lokind, tidigare överstelöjtnant i flygvapnet med verksamhet inom underrättelsetjänsten och aktiv i flyghistorisk forskning, skrivit *DC-3:an: Kalla krigets hemlighet*, som lättillgängligt behandlar frågan. Boken bygger på resultaten i utredningsrapporten. Lokind anges i denna som ”operativ utredare” och är alltså väl förtrogen med materialet.

Lokind inleder med en pedagogisk genomgång av svensk signalspaning, dess uppgifter, medel och metoder. Han preciserar vad som gällde just för den svenska flygburna signalspaningen som utfördes av DC-3:an 1952. Därpå målar han upp den omvärldssituation som utgjorde bakgrunden till uppdraget sommardagen 1952. Sverige var inte ensamt om att bedriva signalspaningsflygningar över Östersjön. 1950 hade ett amerikanskt signalspaningsplan

1. *Teknisk utredningsrapport över haveri med Tp 79 nr 001*, DVD, (LUTAB 2007).

blivit nedskjutet av rysk jakt i internationellt luftrum över sydöstra Östersjön, och i januari 1952 hade ett annat amerikanskt plan med motsvarande uppdrag blivit anfallet men klarat sig. I april 1952 hade tre spaningsföretag med amerikanska RB-45 Tornado baserade i Storbritannien trängt långt in i sovjetiskt luftrum, bland annat över det baltiska luftförvarsområdet. Svenska spaningsflygplan av typen S 31 hade vid flera tillfällen kring 1950 trängt in och spanat över sovjetiskt territorium.² De svenska signalspaningsflygningarna 1952 passade därför från sovjetisk synvinkel in i det västliga aggressiva spaningsmönstret.

Lokind redovisar därefter det sovjetiska luftförsvarets organisation, präglad av oförmågan att motverka spaningsflygningarna. Andra brister hade synliggjorts i Koreakrigets konfrontationer mellan ”frivilliga” sovjetförband och amerikanska flygstridskrafter. Till bilden hör att Sovjetunionen ännu i början av 1950-talet var underlägsen Förenta staterna när det gäller tillgång till kärnvapen. 1952 uppskattades Förenta staterna ha haft tillgång till drygt 1 000 kärnladdningar och Sovjetunionen till omkring 50!³

Efter de amerikanska spaningsflygningarna i april tillsattes i Sovjetunionen en utredning för att komma till rätta med bristerna och modernisera luftförsvaret. Lokind beskriver det sovjetiska luftförsvarets organisation och materiel 1952, där utprovningen av den nya radarstationen av typ P-20 var ett led i moderniseringen. Syftet med DC-3:ans spaningsflygning den 13 juni var att klarlägga just denna radarstations prestanda. På detta följer en redovisning av det sovjetiska uppdraget och nedskjutningen av DC-3:an sedan hon jagats ikapp av en MiG-15. Lokind rekonstruerar skadebilden och nedslaget i vattnet. Från svensk sida insattes omgående en räddningsoperation med sjöräddningsflygplan och marina enheter efter det försvunna planet med fynd av en skottskadad livbåt den 15 juni. Under den fortsatta sökningen inträffade den 16 juni den dramatiska nedskjutningen av sjöräddningsflygplanet av typ Tp 47 Catalina, men där nödländningen på vattnet lyckades och besättningen räddades.

Därefter redovisas efterspelet med fortsatt utredningsarbete och diplomatiska förvecklingar där varken svenska eller sovjetiska parter i efterhand framstår som några sanningsvittnen. Någon officiell svensk bekräftelse att DC-

2. Lennart Andersson och Leif Hellström, *Bortom horisonten: Svensk flygspaning mot Sovjetunionen 1946–1952* (Stockholm 2002).

3. Bertil Wennerholm, *Fjärde flygvapnet i världen? Doktrinutveckling i det svenska flygvapnet i försvarsbesluten 1942–1958: Underlag, beslut och genomförande i nationellt och internationellt perspektiv* (Stockholm 2006) s. 191–192 resp. 170.

3:ans uppdrag var att signalspana mot sovjetisk luftförsvarsradar skedde inte förrän 1983 och den sovjetiska bekräftelsen på nedskjutningen skedde 1991. Den slutliga sovjetiska bekräftelsen av nedskjutningen hedrar ändå det nya politiska systemet. Nedskjutningen ter sig som en regelrätt avrättning, då jaktföraren tömde sin MiG-15 på all 23 mm och 2/3 av 37 mm ammunitionen över internationellt vatten efter att jagat ikapp den hemvändande DC-3:an.

En viktig del av frågan handlar om de efterlevande till de stupade besättningsmedlemmarna. Läsaren får stor förståelse för deras situation och deras kamp för att få kunskap om vad som hänt – en kamp som bidrog till att klarhet så småningom kunde vinnas.

Efter det sovjetiska erkännandet gjordes flera försök att återfinna DC-3:an, och efter många besvikelser och med nya aktörer i juni 2003 ledde det till att flygplansvraket återfanns. Den svenska regeringen beslöt redan i juli att vraket skulle bärgas och marinen fick i uppdrag att genomföra bärgningen som skedde följande år. Vraket fördes till Muskö och en omfattande analys och restaurering kunde ske. Därmed kunde de sista större pusselbitarna läggas på plats och det ovan kortfattat redovisade händelseförloppet rekonstrueras. Flygplansvraket finns nu utställt i Flygvapenmuseum i Linköping i en utställning som hör till de mest suggestiva i svensk museivärld.

Några kritiska påpekanden av smärre art behöver också göras. De utmärkta kartskisserna på s. 66 och 80 borde byta plats, för att faktiskt hamna i anslutning till de texter de illustrerar.

På s. 103 sägs ”att DC-3:an träffades av ett flertal 23 millimeters och eventuellt även 37 millimeters spränggranater.” Haveriutredningen 2007 har slutsatsen: ”FOI har konstaterat ett stort antal beskjutningsskador, inkluderande flera från 23 mm spårjusspränggranater och sannolikt minst två från 23 mm pansarbrandprojektiler. Inga tydliga tecken på träffar av 37 mm ammunition har observerats, men kan heller inte uteslutas i områden med omfattande skador (inre delen av vänster vinge).”⁴

På den klagörande bilden på uppslaget på s. 98–99 finns däremot uppgiften om ”minst fyra granatträffar från den kraftigaste kanonen ..., en 37 mm automatkanon.” Se även bild och text på s. 86–87. Varför denna motsägelse? Enligt den ryska redovisningen av nedskjutningen hade 27 skott (av ett magasin med 40 patroner) avfyrats med 37 mm automatkanonen och 160 (av totalt 2 x 80) med 23 mm automatkanonerna (s. 92). Det är troligt att träffar även med 37 mm projektiler skett, men utsagorna i bildtexterna borde inte gå utö-

4. *Teknisk utredningsrapport över haveri med Tp 79 nr 001*, s. 30, 181, 239.

ver dem som finns i grundtexten som grundas på haveriutredningen. Har det uppkommit ny information sedan utredningsrapporten? Har det uppstått ett glapp i informationsöverföringen mellan författaren och förlagets illustratör?

Lokind redovisar att någon svensk radarluftbevakning och incidentberedskap inte förelåg vid den aktuella tiden, men de organiserades ganska omgående efter nedskjutningarna av DC-3:an och Catalinan den 16 juni. Det hade varit på sin plats att nämna att frågan redan tidigare under 1952 hade uppmärksamats. I en PM den 27 januari 1952 från Luftbevakningsinspektionen till flygstabschefen hade frågan om luftbevakningens och stridsledningens beredskap tagits upp. Den föranledde en utredning i frågan som avrapporterades den 31 mars 1952. Utredningen gick dock inte längre än till att föreslå att en viss beredskap skulle upprätthållas under flygtjänsttid, det vill säga då verksamhet som stöd för flygövningar ändå behövde pågå.⁵ Någon luftbevakning med syfte att övervaka signalspaningsuppdragen över Östersjön tycks inte ha aktualiserats.

Jag skrev inledningsvis att några delar fortfarande är oklara. Den ena är att kvarlevorna från fyra av besättningsmännen fortfarande saknas, vilket gör att de anhöriga inte har kunnat komma till motsvarande avslut som för dem vars anhörigas kroppar återfanns. Det torde dock genom undersökningens resultat vara sannolikt att även dessa besättningsmän dött i samband med nedskjutningen och nedslaget i vattnet och fått sina gravar på havets botten. Den andra oklarheten är att vissa sekretessuppgifter avvaktar hävdandet sekretessen enligt 70-årsregeln. Enligt utredningen förväntas inte något väsentligt nytt uppenbaras när detta sker, men med anledning av hur sekretessfrågor tidigare använts i ärendet finns det anledning att se fram emot tidpunkten då *inga* skäl för hemlighållande längre föreligger.

Lokind har skrivit en bok som riktar sig till en bred allmänhet och den har fått många välförtjänta positiva reaktioner, den främsta hittills är att bli utnämnd till ”årets flygbok” 2014 vid det årets flyglitteraturträff. Med sin bakgrund som underrättelseofficer har Lokind också kunnat förmedla en allsidig bild som ger förståelse för händelseförloppet och dess bakgrund. Medströms bokförlag har gjort en förnämlig insats för att med överskådliga och klagörande illustrationer bidra till förklaringen av vad som skedde. Boken är en utmärkt popularisering av utredningsrapporten och förtjänar att läsas av alla med intresse för det kalla krigets historia, för flyghistoria och den ger också

5. John Hübbert, *Stril 50: Stridslednings- och luftbevakningssystem modell 50* (Stockholm 2007) s. 186–190; Se även *Teknisk utredningsrapport över haveri med Tp 79 nr 001*, s. 19–21.

exempel på hur mänskliga öden kan bli till brickor i ett större politiskt spel – även i ett fritt och demokratiskt land som Sverige.

Boken klargör också det engagemang som ofta krävs för att nå klarhet i komplicerade och dramatiska skeenden. De som har förtjänsten av att vi nu vet så mycket om vad som hände de dramatiska junidagarna 1952 passerar revy i boken och vi är dem stort tack skyldiga för deras engagemang och arbete. Jag hoppas att också de anhöriga har kunnat finna viss tröst i att de som stupade fått ett sorts äreminne i det vackert producerade verket.

Bertil Wennerholm

Underrättelsetjänstens tragiska baksida

Recension av Wilhelm Agrell, *Fru Petrovas sko: En rysk spiontragedi i 50-talets Australien*, Stockholm: Atlantis, 2014, 302 sid.

I april 1954 sökte KGB-officerarna Jevdokia (1915–2002) och Vladimir (1907–1991) Petrov politisk asyl i Australien. Via dem erhöll västmakterna värdefull förstahandsinformation om den sovjetiska underrättelsetjänstens arbete i ett flertal länder, bland annat om Sverige, där paret hade varit stationerat från 1943 till 1947.

Genom ett bra samarbete med den brittiska underrättelsetjänsten MI6 fick den svenska säkerhetspolisen i ett tidigt stadium information om detta och gavs, som enda samverkande säkerhetstjänst, tillfälle att förhöra paret även på plats i Australien. Det blev en del information om agentverksamhet i Sverige under och direkt efter andra världskriget i Sverige, som då inte bara var av historiskt intresse. Mycket av detta har Wilhelm Agrell redan diskuterat i sin bok *Venona* (Historiska media, 2003, recenserad i *Militärhistorisk tidskrift* 2003). Hans nya bok handlar bara i mindre utsträckning om svenska förhållanden, med ett undantag: den 2012 avlidne Sverker Åström. Paret Petrov hade i förhör nämnt en svensk anställd på Utrikesdepartementet med KGB kodnamnet Getingen ("Oca"). Säpos förmodan att det handlade om den blivande kabinettssekreteraren vid Utrikesdepartementet Åström, bekräftades sedan av Vladimir Petrov. Det blev början till "en av Säpos förmodligen längst utdragna och samtidigt resultatlösa utredningar av spionerimisstankar".

Wilhelm Agrell, Sveriges enda professor i underrättelseanalys, som tidigare även har skrivit "underrättelseromaner", skildrar i sin nya bok *Fru Petrovas sko* en "ryske spiontragedi i 1950-talets Australien". Sin utgångspunkt tar boken i ett fotografi, som smyckar även bokens skyddsomslag: Jevdokia i tumultet

som uppstår när hon ” eskorteras ” av två KGB-män till ett plan med destination Moskva och tappar sin sko. Skon har senare blivit del i populärkulturen, erövrade teaterscener och dök upp i tv-shower, men den mänskliga tragedin bakom skon och detta fotografi blev bortglömd.

Agrell lyckas med att sammanknyta makarna Petrovs i grunden tragiska öde med en intressant skildring av underrättelsetjänsternas nyare historia. Han börjar med den sovjetiska vardagen före kriget, den trånga bostadssituationen i Moskva och spionparet Petrovs besvärliga resa från Moskva till Stockholm under brinnande krig. I bokens centrum står avhopparödet i Australien, med ansvarsfördelningen mellan olika länders underrättelse- och säkerhetstjänster, parets förhör som visar det fula politiska spelet och konsekvenserna för deras liv – bland annat hur Jevdokias avhopp påverkade hennes i Moskva kvarblivna familj, framförallt hennes yngre syster.

Det tragiska var ju att Jevdokia egentligen inte var avhoppare eller – ur NKVD:s perspektiv – förrädare. Hon hade skött sina uppdrag plikttroget och hon älskade sitt hemland. Men efter makens avhopp hade hon inget val, den sovjetiska strafflagen bestraffade också släktingar till förrädare. Agrell är mycket imponerad av denna kvinna: hon avvisade alla sexuella inviter av kolleger, var frispråkig och inte rädd för att kritisera sina överordnade. Men hon var också ”en mycket trogen KGB-person”, ”en synnerligen kallblodig och skicklig underrättelseofficer”. För förhørsledarna i Australien visade hon sig vara en mer givande källa än Vladimir, som inte kunde komma ihåg viktiga saker och visade sig snart som en lat och dålig skribent. Mest imponerad blir man över hur hon skötte sitt ”avhopp”, hur hon lyckades att rädda både sin familj hemma i Moskva och sig själv, så långt det över huvud taget gick.

Agrell ger intressanta inblickar i Australiens nyare politiska historia. Han skildrar tillkomsten och uppbyggnadsfasen av Australiens säkerhets- och underrättelsetjänst och diskuterar relationer mellan denna unga tjänst och de brittiska tjänsterna MI5 och MI6 bland annat genom en beskrivning av de topphemliga Venona-uppgifternas hantering mellan olika tjänster. Nytt inte minst för den svenska läsaren är skildringen av det sovjetiska spionaget i Australien under paret Petrovs tid. Man får insyn i KGB:s olika problem med täckbefattningar, om spänningar mellan den sovjetiska ambassadören och det egna säkerhets- och underrättelsefolk och om alkoholkonsum samt anpassning till västlig livsstil. Vladimir tilldrog sig tidigt polisär uppmärksamhet i Australien, men inte Jevdokia, trots att hon under en tid även var chefsresident. Enligt Agrell fungerade den kvinnliga förklädnaden och rollen som bi-

trädespersonal för de kvinnliga agenter i Australien så utmärkt som det redan var i Stockholm – inga misstankar fattades mot kvinnor.

Enligt Agrell blev paret Petrov i Australien en schackpjäs i den sittande konservativa regeringen Menzies inrikespolitiska kamp, där Petrovaffären verkade som en katalysator och medförde en marginalisering av det australiska Labourpartiet och till regeringen Menzies tolvåriga obrutna maktinnehav. Agrells slutsats, makarna Petrov föll offer för en politisk intrig, som gjorde dem till fångar och förstörde deras liv. Varken Vladimir eller Jevdokia hittade sin lycka och inte fick själen ro. Inte ens parets sensationella berättelse blev som bok (*Empire of Fear*, 1956, på svenska *Sant vittnesbörd*) en finansiell succé. Vladimir föll i en melankoli och alkoholmissbruket förde till en tidig död. Jevdokia (under alias Anna Allyson) gick nästan obemärkt bort i juli 2002.

Agrell bygger sin intressanta och läsvärda miljöskildring på ett omfattande material från australiska, brittiska och svenska säkerhetstjänster. I Australien släpptes handlingarna om fallet Petrov utan undantag i september 1984. Venonamaterialet släpptes 1996 och först i april 2011 släppte den brittiska MI5 handlingar som rörde paret Petrov. Enligt Agrell blev det 42 volymer, men enligt uppgift från *The National Archives* hemsida är det idag 50 volymer (KV2 3439–3488). Men här är det mycket som är maskerat. Så finns om de med hjälp av MI6 i Australien genomförda svenska förhören bara en anteckning för den 19:e oktober 1954 i innehållsförteckningen, själva innehållet är fortfarande sekretessbelagt. I Sverige gäller en sjuttioårig sekretess på underrättelsehandlingar, men genom ett engångsbeslut av regeringen år 2000 är allt Säpomaterial före 1949 i dag avhemligt. Säpos Petrovakt är därför till största delen fortfarande sekretessbelagt, ”men i princip tillgängligt för forskning”. Denna praxis fick enligt Agrell ett abrupt slut sedan uppgifter om journalisten Jan Guillou som fanns i KGB-residentens Gergels Säpoakt offentliggjorts. Petrovakten är idag återigen sekretessbelagd, men är under förbehåll tillgängligt för forskning.

Även det relativt stora källunderlaget gör källkritiken inte helt problemfri. Den bild av händelserna makarna Petrov bjöd på i ett flertal förhör i Australien och in sin bok har hos Agrell fått en dominant ställning, även om uppgifterna i de flesta fallen varken går att bekräfta eller ifrågasätta genom andra källor. Agrell antyder ibland att det kan finnas problem med skönmålningar, men han ifrågasätter aldrig förhørsprotokollens bild. Så ger han inte bara en mycket positiv av Jevdokia, Agrell övertar även hennes negativa och nedvärderande bild av Zoja Rybkina (alias Jarzeva, alias Voskresenskaja). Den

under senare tid kända barnboksförfattarinnan, som i Stockholm under en tid fungerade som tillfällig resident i Sverige beskrivs av Jevdokia som i alla hänseenden inte särskilt imponerande, med undantag att hon var en ”fantastisk snabb maskinskrivare”, som kunde ”smattra fram” rapporter, bestående av några hopvävda pressklipp. Hon hade inte heller lyckats med att värva några nya agenter i Sverige, menar Jevdokia. Agrell borde veta bättre, men säger obegripligt nog inte emot denna felaktiga bild.

Agrell har lyckats med en intressant och levande berättelse som förbinder personliga öden med underrättelsetjänsternas historia under kalla krigets 1950-tal. Han arbetar rikligt med noter, bjuder på ett personregister och en omfattande käll- och litteraturförteckning. Boken blir inte bara underhållande och bildande utan även ett viktigt bidrag inom den nyare underrättelseforskningen.

Michael F. Scholz

Den svenska jagarepoken beskriven

Recension av Lars Carlbom, *Svenska jagare: Fyrtio legendariska fartyg med detaljerade ritningar*, Fischer och Co, Stockholm 2014, 351 s. ill.

Jagarepoken i den svenska flottan varade från 1902 till 1980-talet. Mellan åren 1902 och 1959 lät svenska flottan bygga 40 fartyg av jagartyp. En god översikt av den samlade utvecklingen gav kommandörkapten Allan Kull med uppsatsen ”Fyrtio jagare på sextio år”.¹ Jagartypen kom närmast till för att möta det ökade hotet från torpedbåtarna i slutet av 1800-talet och för att försvara strategiskt viktiga hamnar. De var smidiga, snabba och mångsidiga. Med införande av oljeturbiner ökade storleken och farten på jagarna och omkring 1912 hade deplacementet hos stormakternas jagare ökat till omkring 1 000 ton och farten 30 knop med en bestyckning av både kanoner och torpeder. Under första världskriget byggde britterna 283 jagare, Tyskland 101, USA 55 och Ryssland 30. Under mellankrigstiden ökade deplacementet ytterligare och jagarna fick starkare skrovkonstruktion, större aktionsradie, ubåtsjaktutrustning, starkt luftvärn med mera. Nu byggde Italien inte mindre än 109 jagare, britterna 103, Japan 99, USA 61, Tyskland 32, allt blandat på både större och mindre typer.

Under andra världskriget sammansmälte den mindre jagartypen med fre-gatten medan jagaren växte ännu mer i storlek och prestanda och fick stor betydelse i slaget om Atlanten och ubåtskriget. Det är talande att USA nu byggde 409 jagare, britterna 138 och Tyskland blott 18. Under kalla kriget kom sedan alltmer roboten att bli jagarens viktigaste vapen med sjörobotar, luftvärnsrobotar och ubåtsjaktrobotar (se inte minst de svenska landskapsjagarna av typerna Småland och Halland).

Den svenska jagarutvecklingen följde den internationella utvecklingen.

1. Allan Kull, ”Fyrtio jagare på sextio år”, *Tidskrift i Sjöväsendet* 1962.

Under unionskrisen 1905 låg kustflottan stridsberedd på Stridsfjorden medan Karlstadförhandlingarna pågick. Jagaren *Mode*, byggd i England, ansågs vara ett av världens snabbaste örlogsfartyg vid denna tid och lär nattetid ha smugit sig in i Oslofjorden. Under första världskriget var de åtta första svenska jagarna i full verksamhet och gjorde en viktig insats, inte minst som eskort till handelsfartygen. Mellankrigstiden präglades av nedrustning och vid krigsutbrottet 1939 var sex av de äldre åtta jagarna i tjänst. Därtill kom de första större jagarna, *Ehrenskiöld* och *Nordenskiöld* som byggdes 1924–1932 med ett displacement på 1 080 ton, tre 12 cm kanoner, två 40 mm automatkanoner och sex 45 cm torpedtuber. Under perioden 1928–1937 byggdes ytterligare fyra jagare av liknande typ, *Klas Horn* och *Klas Uggla* i en klass, samt *Göteborg* och *Stockholm* i en annan klass.

Under andra världskriget byggdes fyra nya kustjagare 1940–1942 (*Mode*, *Magne*, *Munin* och *Mjölner*) med starkt luftvärn. De blev 1953 ombyggda till fregatter för ubåtsjakt. Bristen på jagare var stor vid krigsutbrottet varför man 1940 köpte fyra jagare från Italien som hade ett överskott från mellankrigstiden. De byggdes om för att passa svenska förhållanden. De två större jagarna om 1200 ton, *Psilander* och *Puke*, var i tjänst endast sju år och de två mindre, *Romulus* och *Remus*, om cirka 600 ton, slutade som fregatter och skrotades 1958. Kustflottan under beredskapen 1939–1945 leddes av Sverigeskeppen (*Sverige*, *Gustav V* och *Drottning Victoria*) med stöd av de modernare jagarna, ubåtar och motortorpedbåtar.

De första landskapsjagarna, *Öland* och *Uppland*, byggdes enligt försvarsordningen 1942. Målet var nu att Kustflottan på sikt skulle bestå av kryssare med 15,2 cm kanoner (Tre kronor-klassen), jagare med 12 cm kanoner och stora motortorpedbåtar (Typ T 101). *Öland* och *Uppland* byggdes sedan om till fregatter med helikopterplattform för ubåtsjakt. Sveriges genom tiderna två största jagare, *Småland* och *Halland* om 2600 ton, beviljades av 1948 års riksdag. De var kraftigt bestyckade och troligen först i världen med sjömålsrobotar (typ 315, senare typ M 20). De hade en modern luftspaningsradar och kunde dockas och repareras i fartygstunnilar, där Sverige var världsledande. Allan Kull höll dessa två jagare mycket högt. ”Dessa både ytterst moderna jagare ha en vapenutrustning som medger god verkan på fientliga fartyg, de äro väl lämpade att leda fram egna jagare och motortorpedbåtar till torpedanfall, leda en ubåtjagande styrka samt leda egna flygplan till anfall.”²

Småland och *Halland* var höjdpunkten i ”jagarepoken” som början av det

2. Ibid.

kalla kriget ibland kallades. De var delvis världsledande men dyra att anskaffa och utveckla samt dessutom dyra i drift. De fyra sista landskapsjagarna som byggdes 1952–1959, *Östergötland*, *Södermanland*, *Gästrikland* och *Hälsingland*, fick därför av sparsamhetsskäl bli mindre (2050 ton) och med reducerade prestanda, bland annat utan sjömålsrobotar och med 57 mm automatkanoner istället för Halland-klassens 12 cm. Här fick man dock fyra jagare till samma pris som två Hallandsjagare. Marinen fick sedan en minskad andel av försvarsanslagen i försvarsbeslutet 1958 och den efterföljande Marinplan 60. Två planerade jagare, *Lappland* och *Värmland*, fick därför av ekonomiska skäl annulleras. Under ubåtsjakten i början av 1980-talet togs planenligt de sista jagarna ur tjänst, vilket onekligen var märkligt. De var de mest effektiva enheterna för ubåtsjakt, och en del kritiker ansåg att de borde förlängas i tjänst med tanke på ubåtshoten.³ Så blev dock inte fallet utan det var budgetläget som avgjorde. Till saken hör att ubåtsjaktkapaciteten hos flottan hade minskat drastiskt i försvarsbeslutet 1972 och 1977, vilket nu straffade sig. Det tog lång tid att på nytt bygga upp denna förmåga och i detta läge tog det kalla kriget slut 1990–1991.

Internationellt var jagarna först ledsagare till pansarskeppen i början av 1900-talet och ett skydd mot torpedbåtar för att senare bli ett skydd för större fartyg mot andra jagare, ubåtar, flyg med mera. Jagarna var mycket mångsidiga och kunde användas både för anfall och försvar.

Boken *Svenska jagare* är ett praktverk för den som är intresserad av jagarepokens utveckling av design och teknik. Den innehåller detaljerade ritningar på 40 jagare från *Mode* 1902 och *Magne* 1905, till Östergötlandstypen 1959. Även utvecklingen av bestyckning i form av kanoner, robotar, kulspjut, torpedtuber finns med i urval i boken.

Författaren Lars Carlbom har lagt ned stor möda på att få fram ritningar och fotografier ur arkiven och har lyckats mycket väl. Det har blivit ett referensverk av bestående värde. I Sverige finns numera endast ett enda av dessa fartyg bevarat, *Småland*, som museifartyg vid Göteborgs Maritima Centrum. Med detta praktverk är de 40 svenska jagarna, byggda mellan 1902 och 1959, dock väl dokumenterade och på så sätt bevarade till eftervärlden.

Kent Zetterberg

3. Se Kent Zetterberg, ”Hans von Hofsten”, i Zetterberg och Wennerholm (red.), *Militära ledare under kalla kriget* (Stockholm 2015).

Den Kolde Krigs chefer biograferede

Recension Bertil Wennerholm och Kent Zetterberg (red.), *Militära ledare under kalla kriget*, Medströms Bokförlag, Stockholm 2015, 360 s. ill.

Som dansker har jeg imponeret fulgt det energiske og rettidige arbejde samt udgivelserne i forskningsprojektet *Försvaret och det kalla kriget*. Det har også givet en forståelse af, at der synes at være én fordel ved neutralitet, nemlig at embedsværket ikke kan undskylde sig med, at man af hensyn til allieredes og alliansens fælles håndtering af kilde (endnu) ikke kan frigive disse til historisk arbejde. Antologien er vellykket, både direkte i fortællingerne og indirekte i den kritiske forståelse af forløbet, som de samlet har givet anmelderen.

Bogen er delvis en efterfølger til Gunnar Artéus (red) *"Svenska officersprofiler under 1900-talet"* fra 1996, hvorfra nogle af portrætterne er blevet hentet og derefter blevet let redigeret for at opnå en vis grad af harmonisering. Det er godt, at redaktørerne har været meget tilbageholdende i denne standardisering, for det betyder, at læseren ikke kun får en beskrivelse af de udvalgte chefers tjeneste under Den Kolde Krig. Bogen giver som titlen lover et nuanceret og fuldt troværdigt billede af svensk forsvar fra 1950 til midten af 1980'erne. Men læseren får også et godt indtryk af Koldkrigsforsvarets rødder og af de behandlede officerers baggrund i 1. Verdenskrigs neutralitetsforsvar, i efterkrigsperioden efter denne krig, i den uklare situation i begyndelsen af 1930'erne, i førkrigsperioden i slutningen af årtiet samt i beredskabsårene under 2. Verdenskrig.

At dette totalbillede lykkedes er i meget høj grad Kent Zetterbergs fortjeneste, dels gennem hans eget bidrag i portrætterne af Helge Jung, Nils Swedlund, Carl Erik Almgren og Gustaf Adolf Westring dels ved redaktionens inddragelse af Erik Norbergs portræt af Carl August Ehrensvärd og Klaus-Richard Böhmes artikler om Bengt Nordenskiöld og Axel Ljungdahl.

Bogen indeholder grundlæggende tre typer officersportrætter. *For det første* artiklerne om de fem ÖB'er, som nævnt med Kent Zetterberg som forfatter af de to første. Både Ulf Larssons artikel om Stig Synnergren og Lars Ulfvings om Lennart Ljung er vellykkede i forsøget på at tegne et portræt af deres general. Derimod giver Håkon Jarmars artikel om Torsten Rapp ikke et holdbart portræt af personen som andet end det rådige "blå" alternativ til endnu en armégeneral i stillingen.

Den anden type portrætter tegner udvalgte forsvarsgrenschefer og Kent Zetterbergs Westring-portræts vedkommende en forsvarsgrensstabschef. De er alle vellykkede: Lars Ulfvings portræt af Stig H:son Ericson og Böhmes af flyvevåbengeneralerne skaber kvalitetsbalance i behandlingen af forsvarsgrenene i mellemkrigstiden og beredskabsperioden. Anmelderen havde nogle år, før admiralen døde, et dybtgående interview med Per Rudberg om hans tjeneste, og genfinder i Herman Fältströms portræt den person, jeg da mødte. Det bedste af alle forsvarsgrenschefsportrætterne er bogens sidste: Bengt Gustafssons portræt af sin ven, flyvevåbenchefen Lars-Erik Englund. Det er perle af en klar skitse af en officer fra tiden, før Sverige gik fra at have et forsvar til at bevare små uniformerede kapacitetselementer til symbolsk indsats.

Den tredje gruppe af portrætter er af officerer, der på anden måde bidrog til svensk forsvar i tiden. Det lykkes i alle tilfælde at overbevise anmelderen om, at det var korrekt at portrættere netop denne officer. Jarl Lundgrens artikel om Jonas Wærn giver i øvrigt også en klar vinkel på UNs første fredsskabende operation i Kongo, ligesom Sven Scheiderbauers portræt af flyveren Svend Lampell på overbevisende vis forklarer hans vej til Røde Kors. To af portrætterne er af officerer, der på meget forskellig måde reagerede imod den forsvarspolitiske linje, som forsvarsledelsen valgte. Bo Hugemark beskriver godt, hvordan arméofficeren Claës Skoglund selv efter, at han var blevet pensioneret, stædigt og kreativt arbejdede for at få arméens officer til at fastholde deres professionelle forståelse. Kent Zetterberg beskriver, hvorfor og hvordan søofficeren Hans von Hofsten måtte reagere mod Sveriges reaktion på de sovjetiske undervandsbådskrænkelser.

Lad mig herefter gå over til en analyse af det billede af udviklingen, som bogens portrætter samlet giver. Indirekte belyser den flere af de forhold, der dominerer forsvarsudvikling i fredstid, specielt i en territorielt tilfredsstillt, mellemstor, demokratisk stat som Sverige. Det var indlysende for alle, at landet ikke alene uden hjælp varigt kunne forsvare sig imod en stormagts invasion eller dens beslutsomme krænkelser af territoriet, men det betød og betyder

ikke, at det er muligt for de tre forsvarsgrene at opnå samme syn på, hvordan forsvaret bør opbygges. Deres værnskulturer og professionelle fokus måtte og skulle være rettet mod forskellige trusler og reaktionsmuligheder.

Arméen lagde naturligt vægt på den afskrækkende virkning af evnen til at fratage en angriber muligheden af en hurtig sejr efter en kupagtig invasion. I Sverige kunne arméen også altid pege på, at Norrbotten var truet af mulighederne for en invasion over grænsen. Marinen understregede efter erfaringerne fra to verdenskrige betydningen af incidentberedskabet, behovet for at beskytte kysttrafikken samt mulighederne for at bidrage ved afskrækkelsen af kystinvasion og eventuelt til periferiforsvar gennem ”sea denial”-indsats under og over havets overflade samt i samarbejde med arméen imod selve landsætningen, specielt i et skærgårdsområde. Flyvevåbnet understregede naturligt situationen i luftens betydning for mulighederne på overfladen, specielt på havet, samt på mulighederne af at bidrage til afskrækkelse af kystinvasion og eventuelt periferiforsvar mod denne. Fokus måtte være på indsatsens snævre effektivitet snarere end på mulighederne for kunne fortsætte indsatsen i længere tid mod et stormagtsangreb, om end den svenske flyvevåbens spredte basekoncept mindskede risikoen for en meget hurtig nedkæmpelse.

Der kunne og kan grundlæggende kun skabes reel enighed mellem de tre synspunkter, hvis den svenske politiske ledelse, som fra 1940 og igennem 1950’erne reelt accepterede alle tre trusselsopfattelser og behov som relevante og forsøgte at stille resurser til rådighed for at afhjælpe disse, for de udtrykte jo alle facetter af virkeligheden. Men derefter troede den politiske ledelse i stadig mindre grad på muligheden af krig og et sovjetisk angreb på Sverige. Derfor kunne forsvarsudviklingen fra slutningen af 1960’erne ikke længere ske på grundlag af en politisk-militær dialog bygget på en grundlæggende enighed. Politikere vil om muligt altid nedprioritere at konfrontere ubehagelige hypotetiske risici for at få handlefrihed til føre politik på andre områder, der synes nødvendig eller attraktiv. Det manglende fælles syn på truslerne betød, at ikke længere var et fælles strategisk fundament for forsvarsudviklingen, og som indebar en eksplicit accept og prioritering af de forskellige risici, som forsvarsgrenene opfattede, og klare bindinger til beredskabsforøgelse og resursetilførsel, hvis situationen krævede dette. Det fundament af strategisk enighed, der var udviklet fra 1936 til 1940 og derefter dannede rammen for fælles læring i de efterfølgende tyve år, var slut. Det var den læring, der også havde ideologiseret forsvarsgrenene, så marinen kunne slippe Mahan, flyvevåbnet Douhet og arméen det strategisk fremskudte landforsvar.

Alternativet til en enighedsfokuseret dialog mellem regeringens og forsvarrets ledelse blev som på andre statslige områder, hvor det ikke ses som væsentligt eller akut nødvendigt at skabe effektiv handling på trods af forskellige interesser: Man begravede dialogen i kommissions-udvalgsarbejde. Der skabtes et politisk-bureaukratisk konsensuskabende udrednings-planlægningsprocessystem, der skulle fremtvinge et overfladisk kompromis mellem ideer og resursekrav uden at dette kunne bygges på en reel strategisk-operativ enighed.

Anmelderen genkender processen fra sin egen rolle i den danske forsvarstabs langtidspanlægningssektion under dansk forsvars forsøg i slutningen af 1970’erne på at kopiere det svenske planlægningsystem. Den står i hans erindring i direkte modsætning til den politisk-militære dialog og reelle enighed, han som medlem så hurtigt blive opnået i 1988–1989 under den danske ”Forsvarskommission af 1988s” effektive arbejde.

Det, som sker i et sådant bureaukratiseret udrednings-planlægningsforløb er, at der implicit opstilles forudsætninger for det videre arbejde om truslens karakter, om omverdenens optræden, om de militære enheders kampkraft og regeringens optræden. Dette sker ofte uden at dette gøres til bevidste, eksplicitte valg, og de opstillede forudsætninger opfattes derefter stiltiende som fakta på vejen til konsensus. Der er ikke plads til ”djævlens advokater” i et planlægnings- og udredningsforløb, der skal lede til besparelser på grundlag af kompromis mellem interesser.

I det udstrakte bureaukratisk-politiske forløb i Sverige havde arméen og flyvevåbnet gode muligheder for at påvirke processen, arméen ved at understrege sin dybe støtte til folkeforsvarsideen, flyvevåbnet ved forsvarsgrenens knytning til Sveriges rolle som førende industristat. Marinen fik først styrket sin politiske position lidt, da de sovjetiske undervandsbådskrænkelser pinligt viste, at incidentberedskabet var forsvundet fra bevidstheden i det analytiske ”group-think” om de militære udfordringer, der var en central del og følge af planlægnings- og beslutningsprocessen. Fra 1970’erne blev forsvarets interne liv i øvrigt i stigende grad præget af reformer, der skulle bringe organisationen i retning af det omliggende civile samfund (såsom fagforeningernes medbestemmelse ... om hvad?). Den politiske ledelse havde normalt ikke længere behov for et tæt samspil med den militære sagkundskab og undgik den derfor normalt. Det var kun tilfældet i kriser som ved ubådskrænkelserne, hvor ÖBs professionalisme og rådgivning var nødvendig, eller hvis der – trods alt sund fornuft – blev en krig, hvor Per Rudberg skulle udsendes.

De militære ledere skulle herefter ikke længere kunne danne de bedst mu-

lige beslutningspartnere i kriser eller krig, de skulle väljas blandt folk, der loyalt ville leda fredsorganisationen igennem de besparelser og reformer, som regeringen valgte. De ledende politikere skulle dog kende personen som rationel og samarbejdsvillig, som Bengt Gustafsson fortæller i forordet i sin analyse af, hvorfor han blev ÖB. Erfaringen med Nils Skjöld viste, at medlemskabet af Socialdemokratiet ikke sikrede samarbejdsevne. Under slutningen af Den Kolde Krig var disse generaler og admiraler, som bogen viser, dog stadig præget af deres erfaring, tjeneste og udvikling i landets store forsvar i 1960'erne og 1970'erne. Hvad der senere skete, efter at politikerne var blevet overbevist om, at der ikke længere eksisterede en trussel mod Sverige, og hvor generaler og admiraler snart ikke längre kunne have en sådan professionel dannelselse, ligger uden for bogens emne og denne anmeldelse.

Michael H. Clemmesen

Kalla krigets planer och användningen av kärnvapen

Recension av Michael Kerrigan, *Kalla kriget: Planerna som aldrig blev av 1945–1991*. Fischer och Co, Stockholm 2014, 192 s.

Michael Kerrigan är en historisk mångsysslare, som har skrivit en rad böcker på teman från antiken till den moderna historien. Han är utbildad i Oxford och bor i Edinburgh, där han numera blickar ut över världshistorien och gärna gräver i stormakternas hemliga planer i arkiv, litteratur och liknande. Hans böcker säljer uppenbart bra. Nu har hans bok om kalla krigets hemliga planer översatts till svenska och har kommit ut på Fischer förlag, som ger ut mycken militärhistoria i olika tappningar. Boken tar upp sju kapitel, från kärnvapnens introduktion till den teknologiska kapplöpningen mellan Väst och Öst i många former och den är rikt illustrerad och läsvänlig. Foton av hemliga dokument om kärnvapenplaneringen är mycket väl återgivna och ger läsaren ett viddrag från det nära förflutna. Konkret är boken en uppföljare till Kerrigans tidigare bok om hemliga krigsplaner under andra världskriget.¹

Kerrigan gör i inledningen en jämförelse mellan sina två böcker och konstaterar att det andra världskriget var ett verkligt krig i stor skala mellan stormakter medan det kalla kriget hade en annorlunda karaktär. Terrorbalansen rådde och storkriget mellan Väst och Öst bröt aldrig ut. Istället bestred man varandra i regionala konflikter och småkrig i andra världsdelar, främst i Asien (Koreakriget och Vietnamkriget), Mellanöstern och Afrika. Mellan de två blocken planerades mängder av militära operationer, som aldrig kom att äga rum. Kerrigan går så långt att han säger att icke-händelserna dominerade det kalla kriget. Samtidigt medger han att krigsveteranerna runtom i världen

1. Michael Kerrigan, *Andra världskriget – hemliga krigsplaner som aldrig blev av* (Stockholm 2012).

säkert har en annan uppfattning liksom en lidande civilbefolkning i många länder. Här några planer jag vill särskilt lyfta fram ur boken.

Operation Unthinkable var Churchills preventiva planering som nämndes i en PM den 10 juni 1945, och byggde på fallet om USA skulle lämna Europa och Röda armén skulle passa på för att marschera vidare till Nordsjön och Atlanten. Planeringen gick ut på att britten skulle använda flyg och flotta för att försvara hemlandet och även stödja bland andra franska trupper som sökte hejda den sovjetiska framryckningen. Planeringen blev dock snabbt överspelad. Churchill förlorade sen valet på hemmaplan och avgick som premiärminister och krigssegrare till stor förvåning för Stalin som i Potsdam senare på sommaren fick träffa två nya västledare: Truman och Attlee. (Stalins insikter i demokrati och parlamentarism var nog mycket rudimentära). I Churchills PM kan man särskilt notera att Storbritannien tänkte sig använda danska flygfält för att hålla sjövägarna till Östersjön öppna och där kunna sätta in flottan.

Plan Totality gjordes upp 1947 på order av president Truman och under strategisk ledning av general Eisenhower. Syftet var att vid en konfrontation med Sovjetunionen söka slå ut fienden genom en enorm insats av 300 atombomber och 30 000 vanliga bomber mot sovjetiska flygbaser och städer. Även denna anfallsplan blev överspelad men dök upp igen under Koreakriget (1950–1953) där överbefälhavaren Douglas MacArthur i slutskedet ville sätta in kärnvapen för att hejda och slå ut fienden. Det gällde de stora styrkorna från Röda Kina som stöttade upp den fallande nordkoreanska regimen och dess trupper. Truman hade alltså 1947 gett order om denna typ av planering för kärnvapenanfall där USA en tid ansågs ha monopol men Sovjetunionen kom i kapp på 1950-talet. Nu vägrade han sätta in kärnvapen i Korea, avskedade MacArthur och nådde i stället en kompromissvapenvila om Korea 1953.

USA:s kärnvapenplaner under 1950- och 1960-talen på kärnvapenanfall mot Sovjetunionen som vedergällning för ett sovjetiskt storanfall, presenteras sedan i boken. Det var den tiden då doktrinen om ”Massiv vedergällning” gällde i den amerikanska planeringen. Det är i sig en ryslig läsning som man inte bör sätta i nervsvagas händer. Senare övergick USA till en ny doktrin om ”Flexible Response”, som även den presenteras i boken med exempel från planeringen. Här presenteras även projekt Convair X-6 – det amerikanska atomflyget. Vi får även en skildring av utvecklingen av *Blue Streak*, den brittiska kärnvapenmissilen. Britterna ville av prestigeskäl leva upp till sin alltmer utmanade roll som stormakt, därav försöken att utveckla egna kärnvapen.

Kerrigan tar även upp de sovjetiska kärnvapenplanerna, som numera efter

det kalla krigets slut är rätt väl kända. Både Nato och Warszawapakten hade strategiska och operativt-taktiska kärnvapenplaner vid storkrig. USA och Sovjetunionen dominerade helt i sina paktsystem och hade egen kontroll över planeringen. Ryssarna räknade kallt med massiva taktiska insatser av kärnvapen vid en storoffensiv västerut av stridsvagnar, konventionella vapen och flygvapnet. Pokerspelet om Kuba 1962 – Kubakrisen – var ett inslag i detta där USA ansåg att ryssarna var på väg att placera ut kärnvapen och missiler på Castros Kuba, men hejdades och fick slå till reträtt. Warszawapaktens planering från 1964 om en offensiv mot Nato var brutal i fråga om kärnvapenanvändning. Flera hundra missiler skulle sättas in mot Västtyskland och de egna pansararméerna skulle sedan rycka fram genom den kontaminerade och förstörda stridsterrängen och bland den döende civilbefolkningen. Som läsare blundar man nästan vid tanken.

Här presenteras även Sovjets vätebomb ”Store Ivan” från 1960, ett hemskt domedagsvapen, som Chrustjov ansåg skulle ha en verkligt avskräckande effekt på USA. ”Store Ivan” var det mest kraftfulla sovjetiska kärnvapen som någon sin har detonerat. Som tur var rörde det sig endast om en provsprängning., även om den kraftigt smutsade ned atmosfären. Detta ledde till ett avtal om underjordiska provsprängningar mellan supermakterna, vilket var tur för mänskligheten.

Kerrigan tar även upp planer för ABC-stridsmedlen och olika amerikanska planer under Vietnamkriget (bland annat rörande bombningar och dylikt) och ett kapitel ägnas åt ”Amerikas bakgård”: Chile, Guatemala, Kuba, Brasilien. Amerikanska planer på att stödja regimer man godtog och försök att få bort regimer man ogillade förekommer. Läsaren får även stifta bekantskap med mycket fantasifulla projekt, som amerikanska *Acoustic Kitty*, där katter skulle användas för avlyssning med sensorer!

Till sist avrundas boken med rymdåldern och kapplöpningen till månen mellan USA och Sovjetunionen. Som helhet är Kerrigans bok en lättläst introduktion och ger tips för läsaren att gå vidare om man vill fördjupa sig. Den ger en bra översikt på sitt område och påminner om den hotande skuggan av kärnvapenkriget och domedagen som vilade över hela den historiska epok vi nu kallar det kalla kriget.

Kent Zetterberg

Bristfälligt om svenskt civilförsvaret

Recension av Vilhelm Sjölin (red.), *I skuggan av kriget: Svenskt civilförsvaret 1937–1996*. Instant books, Stockholm 2015, 258 s.

Sin suggestiva titel har Sjölin (med flera) bok om svenskt civilförsvaret lånat av Michael Sherrys klassiska bok om militariseringen av USA under det kalla kriget.¹ Den svenska boken har dock en helt annan ambitionsnivå och ett annat syfte. I inledningen beskriver Sjölin kort hur litteraturen om det kalla kriget fullständigt har dominerats av militära förhållanden medan i stort sett ingenting skrivits om civilförsvaret. Bokens syfte anger Sjölin som ”ett ambitiöst försök att råda bot på bristen av historik över civilförsvaret, under nära 60 år en verklig institution i det svenska samhället”.

I tolv kapitel behandlar bokens författare olika aspekter av det svenska civilförsvaret och i någon mån dess sammanhang och omvärld. Läsaren orienteras om förvarning och alarmering, utrymning, undsättning, styrning och ledning, om skyddsrumsprogrammet, forskning och utveckling, utbildning, det frivilliga civilförsvaret och kvinnorna i civilförsvaret. Dessutom behandlas bombkriget under det andra världskriget som en bakgrund till civilförsvarets framväxt samt civilförsvaren i USA och Schweiz såsom exempel på länder som valt diametralt skilda lösningar på civilförvarsfrågan.

Författarna är inte historievetenskapligt utbildade utan har sin bakgrund inom civilförsvarets olika områden. Detta präglar också bokens upplägg och utformning. Kapitlen varierar starkt i kvalitet. Vissa kapitel är informativa och lyckas till en del sätta in civilförsvarets utveckling i ett historiskt sammanhang. Andra kapitel fokuserar på tekniska detaljer och framstår närmast som instruktionstexter.

I kapitlet ”Bombkrig och civilförsvaret” ger Vilhelm Sjölin vad som skulle

1. Michael Sherry, *In the Shadow of War: The United States since the 1930s* (New Haven 1995).

kunna betraktas som en bakgrund till civilförsvarets framväxt. Här skildras framför allt andra världskrigets bombkrig mot Storbritannien och Tyskland. Kapitlet bygger helt på litteratur. Kapitlen ”Förvarning och alarmering” och ”Skyddsrumsprogrammet” är förhållandevis tekniska och fokuserar på hur tekniska problem lösts på respektive område. Kapitlen ”Undsättning” och ”Brand- och civilförvarsutbildning” avviker något från övriga. I det förra meddelar redaktören att en kompetent författare har saknats och därför har redaktören själv tillsammans med ytterligare en av bokens skribenter fått rycka in! Det senare kapitlet är sammanfogat av ett flertal kortare avsnitt av olika författare. Kapitlet ”Civilförsvarets styrning och ledning” behandlar civilförsvarets organisation och relationen mellan central, regional och lokal nivå. I kapitlet ”Forskning, utveckling och studier” skildras framför allt den forskning som bedrevs av Försvarets forskningsanstalt (FOA) på uppdrag av Civilförvarsstyrelsen och i samverkan med andra länder. Kapitlen ”Det frivilliga civilförsvaret” och ”Kvinnorna i civilförsvaret” behandlar frivilligorganisationer såsom Civilförvarsförbundet, Röda korset och Kvinnornas beredskapskommitté. Den svenska civilförvarsplikten för kvinnor berörs bara kort och bland annat konstateras att under andra världskriget blev i stort sett alla kvinnliga kemister inkallade i civilförsvaret som gasprovtagare vilket ledde till att många efter kriget fick anställning vid FOA. Bokens sista kapitel – ”Civilförsvaret i USA och Schweiz” – behandlar två helt skilda civilförvarslösningar. I det amerikanska fallet ligger ansvaret på delstatsnivå, och där har frågan i det närmaste ignorerats. I Schweiz fall kan man tala om världens kanske mest ambitiösa skyddsrumprogram. Det hade varit intressant att få veta varför författaren valt de båda exemplen och vilka lärdomar han menar att man kan dra av jämförelsen.

Bokens mest besynnerliga kapitel är ”Problematiskt under årens gång”. Här tycks författarna ha samlat anekdoter, personliga minnen eller till och med grubblerier. I kapitlets inledning skriver författarna att ”framställningen i kapitlet saknar egentlig struktur och utgör istället i första hand några exempel på problem och händelser, som är värda att uppmärksammas”. Exempel på sådana problem är de friktioner som förekom mellan den civila samhällsorganisationen och civilförsvaret – som ju eftersträfvade en organisation som skulle fungera under kris – liksom 1950-talets förtroendekris där civilförsvaret hängdes ut i medierna som ”ekonomiskt lättsinnigt” och ansvarigt för ”miljonrullning” samtidigt som anslagen minskade. Även självupplevda problem som konkurrensen mellan poliser och brandmän bland civilförvarscheferna får

utrymme här. Å ena sidan är kapitlet kanske bokens mest intressanta eftersom läsaren här får just den inblick i relationerna mellan civilförsvaret och samhälle som bara riktiga källstudier eller ögonvittnesskildringar kan ge. Å andra sidan finns risken att detaljer som författarna personligen fastnat för under sin tid i civilförsvaret finner vägen in i skildringen. De teman som lyfts här skulle ha varit väl värda att bygga en bok om det svenska civilförsvaret kring men detta hade krävt att bokens författare snarare hade varit informanter medan texten hade författats av en forskare.

Boken *I skuggan av kriget* har haft en ambition att översiktligt täcka ett stort antal områden med skribenter som själva har varit verksamma på respektive område. Denna ambition har bara delvis lyckats, eftersom vissa kapitel har måst samförfattas av skribenter som inte har varit verksamma inom området. Eftersom boken täcker en så pass lång period har inte någon av författarna förstahand erfarenhet av äldre tid. Att författarna inte är vana vid att skriva historiska texter framgår också. I vissa kapitel saknas kronologisk framställning och uppgifter om 1930-talet blandas med 1970- och 1980-talens. Boken bygger väl mycket på personliga minnen, och om samtida dokument eller publikationer har använts har det inte skett systematiskt eller utan att det har redovisats.

Bokens största förtjänst är att den gör ett försök till samlad beskrivning av civilförsvarets framväxt, utveckling och omvandling sedan 1930-talet. För den som vill orientera sig inom civilförsvarsområdet, som boken helt korrekt beskriver som underutforskat, kan den också ha ett värde. Författarna har velat skriva en historik men boken lever tyvärr inte upp till kraven på vetenskaplig historieskrivning. Den brister i att den inte förmår att sätta in civilförsvarets utveckling i en kontext eller ett större sammanhang. Civilförsvarets olika delar behandlas fristående från varandra och från samhällets utveckling i övrigt, inga vetenskapliga frågor ställs och följaktligen besvaras inga heller. Detta kanske man kan overse med tanke på bokens begränsade ambitionsnivå men på en punkt måste allvarig kritik riktas mot boken: författarna är inte medvetna om betydelsen av ett referenssystem. Ett sådant hade ökat bokens värde väsentligt. Endast undantagsvis får läsaren klart för sig vad olika resonemang och den information som presenteras bygger på. Något kapitel har en källförteckning och i något fall förekommer rekommendationer på vidare läsning eller enstaka referenser direkt i texten men i stort sett är det oklart vilken information de olika författarna haft till hands när de sammanställde sina bidrag. Om vi inte vet vad författarna bygger på och vad de känt till och

inte känt till så får förstås boken ett begränsat värde. Uppgifter som förekommer går inte att kontrollera, och för den forskare eller läsare som tänker sig att använda boken som en ingång till egna studier eller som vill bygga egna resonemang på vad som redovisas där blir den närmast oanvändbar. Läsaren kan helt enkelt inte veta hur vederhäftiga bokens uppgifter och resonemang är. Avslutningsvis måste jag därför konstatera att vi fortfarande – trots bokens förtjänster – i allt väsentligt saknar en sammanhållen historieskrivning över det svenska civilförsvaret.

Niklas Stenlås

Viktig dokumentation av svenskt civilförsvaret

Recension av Lennart Rosander och Per Olgarsson, *Om kriget kommer*. Roos och Tegnér förlag, Stockholm 2014, 287 s. ill.

Boken är utgiven som nummer två i Stockholms förmodligen okändaste museums skriftserie. Jag menar därvidlag Stockholms läns museum, beläget i Nacka. Boken är ett samarbetsprojekt mellan Länsmuseum, länsstyrelsen i Stockholms län och Stockholms stadsmuseum. Projektet emanerade även i en utställning på länsmuseum 2014. Utställningen var både omfattande och innehållsrik men uppmärksammades tyvärr nästan inte alls i massmedierna. Projektet löpte under tre år med mål att dokumentera resterna av de civila delarna av totalförsvaret i Stockholms län. Målet med boken är att försöka skildra delar av den regionala civilförvarsplaneringen och den bygger i stort utsträckning på tidigare hemligstämplat material från länsstyrelsens arkiv. Ett fåtal liknade projekt som behandlar det kalla krigets fysiska lämningar har genomförts tidigare, till exempel *Kalla krigets Kronoberg*.¹

Boken är pedagogiskt upplagd i fyra huvudkapitel: "Civilförsvaret i Sverige under kalla kriget – Bakgrund och översikt" (Rosander), "Om det värsta skulle hända – Länsstyrelsens beredskapsplanering" (Rosander), "Civilförsvaret i Stockholms stad" (Olgarsson) och "Spår av kriget som aldrig kom" (Olgarsson). Många olika detaljer och synvinklar belyses, som exempel kan nämnas att kapitlet om planeringen bland annat innehåller underrubrikerna "Hierarkier och territoriell indelning", "Tilläggsanslag för ledningscentraler", "Kärnvapenhotet skärper kraven", "Särskilda skyddsrum för civilförsvarets enheter", "Krigslänsstyrelsen", "Trafikledning och transporter", "Sjötransporter", "Nya planeringsuppgifter", "Samordnad fältpost", "kontroller och inspektioner",

1. Samuel Palmblad, *Kalla krigets Kronoberg: ett län och dess beredskapsplanering – en del av vårt kulturarv* (Växjö 2005).

"Krigsviktiga industrier" och "Bevakning och skydd", för att nu bara nämna några. Det är intressant att observera hur förändringar i hotbilden avspeglas i planläggningen, hur till exempel diskussioner om utrymning eller inte utrymning har stort genomslag i den fysiska planeringen av hela civilförsvaret. I Civilförvarsstyrelsens femtonåriga perspektivplan från 1971 anges fyra olika "angreppsfall" som styrande, nämligen konventionellt fall där angriparen endast nyttjar konventionella stridsmedel, ABC-fall där kärnvapen, biologiska och kemiska vapen används, hotfall där angriparen försöker nå sina syften med hot och styrkedemonstrationer och slutligen neutralitetsfall där Sverige står utanför kriget men ändå berörs av krigets effekter, som till exempel radioaktivt nedfall. Just denna perspektivplan kom att få stor betydelse.

Kapitlet om civilförsvaret av Stockholms stad har en hög detaljeringsgrad och det framgår exempelvis att risken för okontrollerbara bränder bedömdes vara särskilt hög. Flera andra intressanta aspekter tas upp, om till exempel konkurrensen mellan civilförsvarets behov av inkvarteringsområden i länet och den militära krigsplanläggningen. Detta skapade problem eftersom stora delar av länet från militärt håll bedömdes som olämpliga för inkvartering av civilbefolkningen. Lösningen blev att man planerade storskalig förflyttning till andra län, där risken för direkta stridshandlingar bedömdes som mindre. Länsstyrelsens sammanställning från 1961 visar att befolkningen i länet uppgick till 1 147 938 personer. Av dessa skulle 888 500 evakueras efter order om utrymning men endast 62 600 av dessa kunde inkvarteras i länet. Vid utrymning uppstod naturligtvis också problem med tillgång till transportkapacitet och trängsel på vägarna med samtidig utrymning, inryckningstransporter vid mobilisering och tilltransport av mobiliserade förband. Den ständiga frågan var utrymning eller inte? Inställningen kom att skifta flera gånger under det kalla krigets dagar.

Den stora transportapparat som krävdes tog naturligtvis stora personella resurser i anspråk. En särskild del av problematiken var de polisresurser som krävdes för evakuering av fångar. Långholmen och Bogesundsfängelserna skulle evakueras och fångarna fördelas på fångelserna i Norrtälje, Svartsjö, Hall och Håga. Ett mycket stort antal fångar skulle också släppas och Fångvårdsstyrelsens personal beväpnas. Något som inte tas upp i boken men som hade förtjänat att belysas var hur avrättningar skulle genomföras. Dödsstraffet fanns nämligen kvar i krigstid till 1974 i de kapitel av Brottsbalken som med automatik gällde i krigstid. Giljotinen väntade i en särskilt rum på Långholmen.

I kapitlet om spåren av kriget som aldrig kom behandlas vilka anläggningar som fortfarande finns kvar som minnesmärken över den tid då det fortfarande fanns ett civilförsvar. Inte bara ledningscentral "Elefanten" i Sollentuna, framskjutna enheten "liljan" vid Brommaplan och Vattenfalls ledningscentral i Råcksta är dokumenterade, även befolkningskyddsrum Klara, Vattugatan 14 och normalskyddsrummet i kvarteret Fikonet 8 på Södermalm går till historien. Ett tiotal typanläggningar beskrivs i detalj. Både foto- och kartmaterialet är mycket omfattande och håller hög klass. Sammantaget är boken ett utmärkt dokumentationsarbete som förtjänar efterföljd.

Thomas Roth

I gränslandet mellan genus, krig och fred

Recension av Anders Ahlbäck och Fia Sundevall (red.), *Gender, War and Peace: Breaking up the Borderlines*, Rapporter till det 28. Nordiska historikermötet i Joensuu den 14–17 augusti 2014, del 2. University Press of Eastern Finland, Joensuu 2014, 165 s.

Det senaste decenniet har genushistoriker i allt högre utsträckning ifrågasatt och problematiserat tidigare försanthållna stereotyper om manligt och kvinnligt i relation till krig, fred och (av)militarisering. Konferensrapporten *Gender, War and Peace. Breaking up the Borderlines* är ett aktuellt exempel på hur nordiska genushistoriker lämnar de enkla dikotomierna för att i stället undersöka gråzonerna, komplexiteten och de interna motsättningarna i könade uppdelningar mellan hemmafront och front, civilt och militärt, krig och fred.

Såväl militärhistoriker som historiker med fokus på säkerhetsstudier och fredsrelser ignorerade länge genusperspektiven. Att kriget och militären var exklusivt manliga arenor togs för givet och problematiserades inte. Även mycket av den tidiga feministiska forskningen förstärkte dessa vedertagna föreställningar genom att reducera kvinnor i krig antingen till passiva offer för mäns våld eller till heroiska fredsaktivister. Sedan millennieskiftet har dock bilden nyanserats och breddats genom analyser av till exempel kvinnors "okvinnliga" engagemang i den militära sfären och mäns "omanliga" erfarenheter av trauma och förnedring i väpnade konflikter.

Förändringen är också ett resultat av att flera tidigare åtskilda forskningsfält allt mer närmade sig varandra och intresserar sig för samma slags historiska problem. Den så kallade "nya" militärhistorien som studerar krigets och militärens sociala och kulturella historia med fokus på vanliga människors erfarenheter har idag flera kontaktytor med freds forskning och genushistoria. Denna internationella trend syns även i Norden, där främst yngre forskare på senare

år skrivit om historien och visat på genusdikotomiernas dissonans, dubbeltydighet och ostadighet. Temat genus, krig och fred var också representerat vid det senaste Nordiska historikermötet i Joensuu 2014, som föreliggande rapport är en utlöpare av.

Rapporten är indelad i ett antal empiriskt grundade teman: faktiska och symboliska familjrelationer i relation till krig, militarisering, försvar och nation; genusaspekter av kollektiva fredsrörelser; perspektiv på värnpliktiga, frivilliga och anställda i militära organisationer samt individers och grupper hanterande av traumatiska krigserfarenheter. Kronologiskt sträcker sig bidragen från tidigmodern tid till millennieskiftet, även om första hälften av 1900-talet dominerar.

Till rapportens styrkor hör det informativa inledningskapitlet av redaktörerna Anders Ahlbäck och Fia Sundevall, där de skisserar trender inom fältet och presenterar aktuella projekt på temat i nordisk historievetenskaplig forskning. De avslutar sin genomgång av de senaste årens forskning (som går bortom den aktuella rapporten) med några skönjbara utvecklingslinjer, däribland en ännu starkare betoning av de transnationella och tvärdisciplinära perspektiven samt en än långsam tidsmässig intresseförskjutning från sekelskiftet 1900 och världskrigsepoken till det kalla krigets första decennier.

Redaktörerna talar genomgående om ”nordisk” forskning, men faktum är att samtliga tolv medverkande i rapporten utom en är verksamma i finländska och svenska historikermiljöer, varav majoriteten i den senare. Flera av bidragen är också snävt nationellt inriktade. Man saknar naturligtvis de danska, norska och isländska perspektiven, särskilt som redaktörerna hävdar att de genushistoriska perspektiven på krig och fred är förhållandevis svagt utvecklade i Danmark och Norge. Samtidigt görs det tyvärr inte heller något mer övergripande av de gemensamma svensk-finska historiska erfarenheterna. Seija-Leena Nevala-Nurmis analys av konstruktionen av kvinnliga rödgardister, Ann Hedéns studie av självbilden hos de frivilliga svenskar som slogs på de vitas sida i Finska inbördeskriget samt Iréne Anderssons text om de kulturella konstruktionerna av maskulinitet i hemliga rapporter om potentiellt farliga antimilitarister i Norrland i mitten av 1930-talet öppnar till exempel för jämförelser.

Boken är som sagt en konferensrapport och bör väl bedömas som en sådan snarare än som en tematiskt genomarbetad och integrerad antologi. Det kan ändå inte hjälpas att en del bidrag snarare ger intryck att vara transkriberade föredrag eller påbörjade projektutkast än färdiga artiklar. Ibland innebär det

att själva texterna såsom de publiceras här inte heller besvarar de frågor som de ställer och som inledningskapitlet har ställt ut. Det gäller till exempel Emma Rosengrens intressanta och, med tanke på bland annat kärnvapenavtalet med Iran, högaktuella bidrag. I ett pågående avhandlingsprojekt undersöker Rosengren hur genus representeras i beslutsprocesser om kärnvapeninnehav. Det historiska fall som studeras är Sverige, en stat som fram till början av sextioalet var långt framme i utvecklingen av ett eget atomvapenprogram, för att därefter kovända och bli lika djupt engagerad i nedrustning och icke-spridningsavtal. Utifrån ett feministiskt perspektiv på säkerhet ska Rosengren studera det simultana görandet av könsidentiteter och kärnvapenmotstånd i en svensk kontext. Jag skriver ”ska” eftersom den text som presenteras i konferensrapporten mer är en presentation av forskningsläge och teoretiska perspektiv på problemet än några empiriska resultat och slutsatser. Samma kritik kan riktas mot David Tjeders, Fia Sundevalls och Alma Perssons viktiga projekt om fredsarbetets feminisering från mitten av 1800-talet och fram till resolution 1325; de teoretiska och analytiska ramverken finns där liksom tankeväckande frågeställningar – men eftersom själva studien ännu inte är gjord saknas svaren.

Till ett av rapportens färdiga bidrag hör å andra sidan Maria Småbergs välskrivna artikel om den svenska missionären Alma Johanssons vittnesberättelser om det armeniska folkmordet 1915. Småberg analyserar vittnesberättelsen som ett slags samtidig handling av motstånd och återhämtning och visar övertygande hur Johanssons humanitära missionsberättelser fungerade som motberättelser till såväl den officiella turkiska historieversionen som till traditionella krigsnormer. På det allmänna, offentliga planet handlade hennes vittnesmål om att göra folkmordet känt och genom identifikation med offren skapa transnationellt medlidande och uppmana till handling. Men på det personliga och existentiella planet var det också ett sätt att bearbeta det trauma Johansson själv genomgått, även om det gjordes på ett sätt som är typiskt för första världskrigets vittneslitteratur generellt. Detta ledde till en konflikt mellan det narrativa syftet att kollektivt minnas de döda och Johanssons individuella behov att lämna historien bakom sig, glömma och gå vidare. I relation till rapportens övergripande tema kan man dock i detta fall konstatera att även om Småberg problematiserar kvinnors svårigheter att skapa opinion i en transnationell offentlighet och diskuterar vilka strategier de använde för att ändå nå ut med sina berättelser – i Johanssons fall bland annat missionsrörelsens egen tidning och informella påtryckningsvisiter hos manliga beslutsfattare – är det inte i första hand genusperspektivet som står i centrum för analysen.

Avslutningsvis kan man konstatera att boken uppenbarligen vänder sig till en både internationell och inomnordisk publik. Och betraktad som en första kort introduktion till ett livaktigt, vittförgrenat fält och som en temp på var den nordiska forskningen om genus, krig och fred befinner sig just nu är rapporten trots invändningarna ett värdefullt bidrag.

Lina Sturfelt

Jämställdhet på slagfältet – myt eller verklighet?

Recension av Egnell, Robert, Hojem, Petter och Berts, Hannes, *Gender, Military Effectiveness, and Organizational Change: The Swedish Model*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, 185 s.

I Robert Egnell, Petter Hojem och Hannes Berts *Gender, Military Effectiveness, and Organizational Change: The Swedish Model* studeras den svenska försvarsmaktens arbete med att integrera ett genusperspektiv. Studien baseras på ett omfattande empiriskt material som består av intervjuer, policydokument och interna dokument. Författarna tar sig an sitt studieobjekt med ambitionen att utgöra en brygga mellan två teoretiska läger som alltför sällan möts, enligt dem. Det ena lägret utgörs av militärstrateger som intresserar sig för statens säkerhet och militära strategier. Det andra utgörs av feministiska forskare som vänder sig mot statscentrerade säkerhetsdoktriner och istället sätter ljus på individers säkerhet och antimilitaristiska strategier. Upplägget är ambitiöst och bidrar till spännande slutsatser men skapar också vissa problem då de teoretiska perspektiven vilar på fundamentalt olika utgångspunkter. Analysen leder i slutänden fram till ett antal konkreta policyrekommendationer som inte bara är relevanta för det svenska fallet, utan som också bör intressera militära organisationer i andra länder. Således är bokens ansats bred – den vill både presentera ny empiri och innovativa teoretiska resonemang och ta det praktiska policyarbetet ett steg längre, i Sverige och internationellt.

I boken brottas författarna med några av de utmaningar och möjligheter som genusperspektivets implementering har stött på inom vad ekonomhistorikern Fia Sundevall har benämnt ”det sista manliga yrkesmonopolet”¹ – den svenska försvarsmakten. De utgår från FN:s säkerhetsråds resolution 1325 om

1. Fia Sundevall, *Det sista manliga yrkesmonopolet: Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989* (Diss. Stockholm 2011).

kvinnor, fred och säkerhet som antogs år 2000 och som är den första av flera på samma tema. I kapitel två summerar författarna resolutionens innehåll i fyra pelare: kvinnors deltagande i arbetet med internationell fred och säkerhet, beskydd av kvinnor och flickor i väpnade konflikter, förebyggande av sexualiserat våld i krig och konflikter, och *gender mainstreaming*, det vill säga att genusperspektivet skall integreras på alla nivåer i verksamhet som berör fred och säkerhet.

I bokens första empiriska kapitel presenteras strategier och beslut som har varit relevanta för Försvarsmaktens arbete med genusperspektivets implementering över tid. Redogörelsen tar sig fram genom det kalla krigets väpnade neutralitetsdoktrin med allmän värnplikt för män fram till den successiva uppluckringen av de gränser som stängde kvinnor ute från organisationen. I takt med denna utveckling har försvarsmaktens anslag minskat, och efter det kalla krigets slut fick organisationen nya uppgifter som handlade mer om internationella insatser än om klassiskt nationellt existensförsvar. Efter tillkomsten av resolution 1325 ökade det politiska trycket på att försvaret skulle implementera resolutionen i sitt arbete. År 2004 etablerades *Genderforce*, ett samarbete mellan såväl militära som civila organisationer, som genomförde en inventering och lade fram förslag på hur arbetet med genusperspektivets implementering kunde förbättras. Till de förändringar som alltsedan arbetet påbörjades har genomförts hör inrättandet av tjänsterna som *Senior Gender Advisor* och *Gender Field Advisors*, samt grundandet av *The Nordic Centre for Gender in Military Operations*. Vidare har utbildningsinsatser bedrivits på olika nivåer, och trots internt motstånd pekar författarna på vad de ser som en framgångsrik utveckling över tid.

I kapitel fyra fokuseras på hur Försvarsmakten har implementerat genusperspektivet i internationella operationer, medan kapitel fem studerar arbetet inom organisationen hemma. Det är ett medvetet val av författarna att separera vad som kan benämnas som det externa och det interna arbetet, eftersom det återspeglar Försvarsmaktens uppdelning. I arbetes linda menar Egnell, Hojem och Berts att Försvarsmakten tog avstamp i att genusperspektivet kan bidra till att stärka den militära förmågan i internationella insatser, då det bland annat anses bidra till förbättrad kontakt med kvinnor i lokalbefolkningen, förbättra underrättelseinhämtningen och bättre möjligheter att bistå fler civila. Med andra ord behandlades genusperspektivet som ett medel för att förbättra militära operationer snarare än som ett politiskt mål eller ett mål i sig självt, vilket enligt författarna gjorde att frågan sågs som relevant inom

organisationen. Andra faktorer som pekas ut som viktiga är ett fåtal nyckelspelares ihärdiga arbete och att en *Senior Gender Advisor* placerades direkt under insatschefen på Högkvarteret inom ramen för den militära hierarkin.

På samma gång konstaterar författarna att arbetet med att rekrytera fler kvinnor inte har kommit särskilt långt, och att kvinnor inte har samma karriärmöjligheter som män inom organisationen. Egnell, Hojem och Berts ställer upp två delar av resolution 1325 som en central konfliktlinje i tolkningen av detta, där de pekar ut en gruppering som förordar *gender balancing*, det vill säga jämställdhet i termer av mäns och kvinnors lika representation, och en annan som eftersträvar *gender mainstreaming*. Författarna menar att det svenska fallet med *gender mainstreaming* har kommit längre, trots att *gender balancing* ofta pekas ut som en enklare strategi. Alma Persson erbjuder en annan infallsvinkel på detta och pekar på en omförhandling av genusidentiteter inom organisationen snarare än en uppluckring av desamma. Detta har skapat en situation där legitimiteten för kvinnors deltagande har stärkts, samtidigt som kvinnor har tilldelats nischade roller där vissa uppgifter anses vara mer lämpade för kvinnor att utföra. Detta har i sin tur bidragit till att rekryteringen av kvinnor har begränsats till ett fåtal könsspecifika uppdrag, vilket i sin tur grundas i en essentialistisk syn på kvinnor och femininitet. Det är alltså en något paradoxal situation där kvinnor både efterfrågas och begränsas på samma gång.²

Även om boken lyfter fram framgångar från den svenska Försvarsmaktens exempel pekar den också på brister och svårigheter som återstår att lösa. Till dessa hör internt motstånd inom organisationen, trakasserier och bristfälliga resurser. Författarna nöjer sig dock inte med att konstatera att stora problem kvarstår, utan de presenterar också konkreta förslag på lösningar som berör allt från organisatoriska reformer till rekrytering av kvinnor som tolkar och vidare satsningar på utbildningsinsatser. De tar även upp vikten av blandade grupper och personliga egenskaper som anses underlätta arbetet för dem som rekryteras som genusrådgivare.

Som Egnell, Hojem och Berts själva konstaterar tar deras studie avstamp i ambitionen att förändra inom ramen för rådande strukturer. Vad detta förhållningssätt inte lyckas hantera är den mer djupgående kritik som riktas mot såväl militären som sådan som implementeringen av resolution 1325 från feministiskt håll. I synnerhet handlar kritiken av implementeringen av 1325

2. Alma Persson, *Changing Boundaries, Defending Boundaries: Gender Relations in the Swedish Armed Forces* (Diss. (sammanfattning) Linköping 2011).

om att den är alltför snäv och att resolutionen snarare har använts för att legitimera militär verksamhet än för att bidra till konfliktförebyggande civilt arbete. Därtill anklagas den för att likställa genus med kvinnor, trots att genus handlar om såväl män och maskuliniteter som kvinnor och femininiteter. Den antimilitaristiska kritiken tar avstamp i att den militära organisationen i sin ytterlighet handlar om att starka och beväpnade män ska beskydda svaga och obehäpnade kvinnor. På så sätt vilar hela organisationens existens på föreställningar om aktiva män och passiva kvinnor. Militära organisationer anses ur samma perspektiv göra världen mer osäker genom att institutionalisera våld i allmänhet och sexualiserat våld i synnerhet. Därtill anses militären sluka enorma ekonomiska resurser som skulle komma till bättre nytta om de investades i exempelvis hälsovård, hållbar utveckling eller skolgång.³

Från postkolonialt feministiskt håll har militära interventioner också problematiseras och setts som en samtida form av kolonialism. Den nordamerikanska forskaren Zillah Eisenstein menar att USA:s regering gång efter annan har använt sig av retorik om kvinnors rättigheter för att legitimera imperialistiska krig, trots att motiven egentligen har handlat om makt och ekonomisk vinning.⁴ Egnell, Hojem och Berts tycks förvisso vara väl medvetna om liknande kritik och förhåller sig aktivt till den, i synnerhet i de inledande kapitlen. Genom att de studerar förändringar inom en organisation med ett bibehållet uppdrag att utöva våldsmonopolet får de dock svårt att ta sig runt de premisser som legitimerar dess existens idag, premisser som inte accepteras från antimilitaristiskt feministiskt håll.

Sammanfattningsvis kan konstateras att boken bidrar till viktiga insikter om arbetet med att integrera ett genusperspektiv i den svenska försvarsmakten, insikter som med stor sannolikhet har betydelse även för militära organisationer i andra länder och inom olika allianser. Med en innovativ analys av spännande empiri lyckas författarna förmedla genomtänkta, nyanserade och tydliga slutsatser som bör intressera en bred publik. Deras tillgång till material och information, kunskap om militärstrategi och intresse för genus och feminism är några av bokens styrkor. Dock saknar jag en vidare problematisering

av militära organisationers roll i det internationella arbetet för fred och säkerhet idag. Även om det inte kan avkrävas författarna att de ska förkasta den organisation de har valt att studera tycker jag att deras ambition att ta avstamp i feministisk teori inom internationella relationer lämnar några centrala frågor obesvarade. Till dessa hör hur inkluderingen av ett genusperspektiv ska transformera en organisation med en starkt patriarkal historia, vilken roll militära organisationer har i det långsiktiga arbetet för hållbar fred och säkerhet, och hur vi ska utforma arbetet med att förebygga väpnad konflikt och sexualiserat våld i det långa loppet. Detta är frågor som kräver att vi pratar minst lika mycket om män och maskuliniteter som om kvinnor och femininiteter, något jag hoppas kan utvecklas i en kommande bok.

Emma Rosengren

3. Se till exempel Cynthia Cockburn, *Anti-Militarism: Political and Gender Dynamics of Peace Movements* (Basingstoke 2012); Cynthia Enloe, *Globalization and Militarism: Feminists Make the Link* (Lanham 2007); V Spike Peterson och Anne Sisson Runyan, *Global Gender Issues in the New Millennium*, 3. ed. (Boulder, 2010); Jill Steans, *Gender and International Relations: Issues, Debates and Future Directions* (Cambridge 2006); J Ann Tickner, *Gendering World Politics: Issues and Approaches in the Post-Cold War Era* (New York 2001).

4. Zillah R Eisenstein, *Sexual Decoys: Gender, Race and War in Imperial Democracy* (London, 2007).

Älskarinnor och hustrur till diktatorer

Recension av Diane Ducret, *Diktatorernas kvinnor: Hemma hos Lenin, Mussolini, Stalin, Hitler, Salazar, Mao och Ceaucescu*. Lind och Co, Stockholm 2014, 377 s. ill.

När *Femmes de dictateur (Diktatorns kvinnor)* utkom för några år sedan blev det en kioskvältare i Frankrike, där ämnet kanske kittlar lite extra med minnen från madame de Pompadours och madame du Barrys starka inflytande under enväldets tid. Den här boken handlar emellertid om *Diktatorernas kvinnor* (som boktiteln med en viss betydelseskiftning har översatts) under 1900-talet, nota bene. Boken får betecknas som populärvetenskaplig, visserligen försedd med kortfattade noter men utan någon egentlig käll- och litteraturförteckning. Materialet är huvudsakligen hämtat ur tidigare publicerade brevsamlingar, bearbetningar och tidningsartiklar jämte vissa intervjuer med andrahandspersoner. En samlad diskussion av källvärdet i materialet hade varit på sin plats. Boken har översatts till ett stort antal språk och föreligger nu på svenska i en något avkortad version. Författarinnan är journalist, dokumentärfilmare och programledare i fransk TV. Det är hennes debutbok.

Diktatorernas kvinnor passerar revy i kronologisk följd. Framställningen är deskriptiv och ur de ofta något disparata källorna har Ducret vaskat fram vad hon lyckats finna om herrarnas "fruntimmershistorier", ibland med citat utan att man alltid får klart för sig från vilken källa de hämtats och ibland med vad som verkar vara hennes egna kommentarer. Det kan kanske inte krävas här, men författaren borde ändå ha försökt att närmare anknyta de personliga relationerna till det historiska händelseförloppet, vilket hon bara har antytt i ett par fall, även om kausalförhållanden givetvis är svåra att belägga.

Av betydligt större intresse hade därför varit om författarinnan hade kunnat sätta in erotiken i en politisk kontext, så att det åtminstone kunnat hypo-

tetiseras kring någon form av påverkan på diktatorerna på det politiska planet. Särskilt uppenbart blir detta i fallet Mussolini, som höll sig med ett flertal älskarinnor – något som i vart fall medförde att den tid han kom att ägna åt sin uppgift som premiärminister kom att krympa väsentligt. Han omgav sig bland annat med radikala ryskor och flera intellektuella av judisk börd. I något fall kan man ana att han tog intryck, nämligen kanske främst av judinnan Margherita Sarfatti som han – när båda var gifta på var sitt håll – delade både ideologi och säng med, tills hon jagades ur landet när Italien senare antog egna raslagar.

Flera av diktatorernas kvinnor kan utifrån grad av inflytande sägas utgöra exempel på ren undergivenhet och underkastelse, och de behandlades också på det sättet. Exempelvis fallet Hitler-Eva Braun, där hon ansetts sakna politiskt inflytande.¹ Men det förekom också att en del gynnades och bemöttes med sådan respekt att en strebermässig mentalitet sedan gjorde att den ledde till ett inflytande som så småningom förde upp dem närmast till rangen av sina makars efterträdare. Så var fallet med både Maos hustru Liu och Ceaucescus hustru Elena. Den sistnämnda utgör också huvudpersonen i ett särskilt avsnitt i boken.

Ett tidigare mindre framhävt drag är att flera av dessa statschefer av många kvinnor kom att dyrkas som någon slags sexsymboler i kraft av sin karismatiska utstrålning som talare, något som kanske främst gällde Hitler och Mussolini men också Lenin, även om den ideologiska övertygelsen i det senare fallet starkt bidrog till attraktionskraften. Lenins kvinna, Nadezjda Krupskaja reste 800 mil till honom under hans förvisning till Sibirien, där känslöengagemanget och det politiska intresset troligen var oupplösligt förenade men möjligen mindre av erotiska skäl än av ideologiska. Myndigheternas villkor för henne att stanna där var nämligen att hon gifte sig med Lenin.

De diktatorer som därutöver behandlas är Stalin och Salazar, vilka båda började sin bana på ett prästseminarium, Stalin dock efter ett förspel som bankrånare. Denne beskrivs som "en georgisk playboy", dock "full av komplex", men med honungsfärgade ögon som kvinnorna föll för. Stalin var först gift med Jekaterina (Kato) Svanidze, som begick självmord 1907. Därefter gifte han sig i 40-årsåldern med den betydligt yngre (och inte helt villiga) Nadja Allilujeva, som han sedan strategiskt placerade som sekreterare hos Le-

1. Denna bild har dock senare reviderats något av historikern Heike Görtemaker som menar att Braun i vart fall under hand måste ha varit mer medveten om och mer delaktig i det politiska skeendet än som tidigare hävdats, se Heike Görtemaker, *Eva Braun: kvinna som älskade Hitler* (Stockholm 2012).

nin. Men Stalins vidlyftiga leverne fortsatte utan hänsynstagande till hustrun, vilket år 1932 ledde också till hennes självmord, en händelse som företer vissa likheter med Hitlers systerdotter Geli (Angelica) Rabauls självmord, som dock mer torde ha varit föranlett av Hitlers överbeskydd gentemot sin protegé.

Portugals president Salazar var uppenbarligen mycket påverkad av barn-
domsvännen Felismina de Oliveira, som höll av ”kvinnomagneten” Salazar, dock utan att de någonsin gifte sig eller kanske inte ens i det strängt katolska landet hade en sexuell relation. En som kom den diskrete och ogifte Salazar in på livet var den franska journalisten Christine Garnier, som bestämt sig för att skriva en biografi om honom, vilket ledde till en ömsesidig affektion under de sista 19 åren av hans liv.

Ett personregister skulle ha underlättat för läsaren att hålla reda på alla de existenser som passerar revy i boken. Synen på kvinnan (och jämställdheten) i de aktuella fallen kunde idag erbjuda stoff för såväl kvinnohistoriker som psykiatrisk expertis genom det sätt på vilket diktatorerna skötte sina amorösa relationer.

Börje Ekenvall

Kvinnliga krigsförbrytare

Recension av Wendy Lower, *Hitlers furier: Tyska kvinnor i förintelsens tjänst*. Fischer och Co, Stockholm 2014, 294 s.

Officersmässens traditionella tal till Quinnan bör framföras i skämtsamt ton, men har en allvarlig baksida. Utan den dikotomisering mellan manligt och kvinnligt som präglar vår kultur vore denna genre inte möjlig. I det förflutna, när krigsmakten var enkönat manlig, var den djupare meningen naturligtvis att väcka tanken på en åtråvärd kontrast till militärlivets mödor. I seriösa sammanhang har föreställningen om en i essentiell mening annorlunda kvinnlighet vridits ett halvt varv, så att kvinnokönet framställts som fredsälskande i kontrast till en krigisk manlighet. Elin Wägner frammanar i den pacifistiska pamfletten *Väckarklocka* bilden av en arkaisk, fredlig urkvinnlighet i kampen mot våldets herravälde.¹

Det är sant att kvinnor i historien vid oräkneliga tillfällen fått utstå umbäranden, förlust och övergrepp när män dragit ut i krig. Men bilden kompliceras i de situationer när omständigheterna lagt vapen även i kvinnohänder. Wendy Lowers bok läser jag som en breddad mot slentrianmässigt tänkande vad gäller män, kvinnor, krig och terrorhandlingar i historisk tid. Det handlar om vår kulturs stora trauma; naziregimens illdåd under andra världskriget. Boken inriktar sig på enskilda kvinnors förvandling när de reste till de erövrade territorerna i öst som sjuksköterskor, lärare, sekreterare eller stöttande makar till SS-män eller andra företrädare för ockupationsmakten. Lower presenterar inte sensationella nya fakta, och boken gör inte anspråk på banbrytande förklaringsmodeller. Dess styrka är att den sakligt och på ett språk befriat från forskarjargong visar hur kvinnor bevittnade, medverkade till, och

1. Elin Wägner, *Väckarklocka* (Stockholm 1941).

själva blev förövare i nazisternas terror i Polen, Vitryssland, Ukraina, Lettland och närliggande områden.

En av efterkrigstidens stora myter var den om den apolitiska kvinnan. Den tyska kvinnan beskrevs populärt som hjältinnan som hade uppgiften att städa upp smutsen efter nazisttiden. I Västtyskland odlades föreställningen om de så kallade ”ruinkvinnorna”, som bildade ryggraden i Västtysklands snabba återhämtning. Samtidigt uppmärksammades krigsårens värsta kvinnliga lägervakter i sensationalistiska, pornografiska skildringar. De blev den onda motypen till efterkrigstidens strävsamma hemmafruar. För att Tyskland skulle kunna följa vägen till normalisering föreföll det – som Lower uttrycker saken – nödvändigt att återupprätta den traditionella kvinnogestalten och därmed förknippade moraliska och sedliga ideal. Men de kvinnor som under slagordet *Lebensraum* under kriget dragit mot öst var inga marginella psykopater. Det handlade om minst en halv miljon kvinnor.

Naziregimen införde på 1930-talet politiska och yrkesmässiga förbud för kvinnor. Men trots den nazistiska ideologins välkända fokus på moderskapet rekryterades unga kvinnor för tjänstgöring i de erövrade territorierna. Kvinnliga yrkesgrupper var viktiga i Hitlers folkmoordskrig, och som alla terrorregimer exploaterade nazisterna den unga generationens energi och idealism. Lower visar övertygande hur naziregimens rekryteringsbehov mötte personliga önskemål och drömmar hos de unga kvinnorna. Till exempel kunde sjuksköterskeyrket framstå som lockande för unga kvinnor som ville fly bort från byn. När de tagit sin examen kunde de stoltsera inför släktingar och vänner i en fräsch uniform. Sekreterare som klarat SS-kontrollanternas tester vad gäller fysiskt utseende, härstamning och karaktär, kunde via tjänstgöring i öst ta sig in i nazistiska elitkretsar. Viktiga faktorer är naturligtvis den politiska konformism som krävdes av alla tyska kvinnor från unga år, och den grova antisemitiska propaganda de utsattes för.

I ett av bokens starkaste kapitel skildrar Lower med hjälp av personligt minnesmaterial ankomsten till de erövrade områdena. Den långa tågresan mot öst fungerade som en övergångsrit till en ny verklighet, där nära kontakt med massmördandet snabbt blev en del av kvinnornas vardagsliv. Några sekreterare i Riga som gick på picknick i skogen med sina nya arbetskamrater fick plötsligt känna stanken från färska massgravar. Då gick sällskapet helt enkelt till ett annat ställe. En sjuksköterska i Zjitomir lärde sig att gå på den inre trottoaren, så nära portgångarna och så långt från gatan som möjligt. Detta för att undvika att de kroppar som hängde i de höga lyktstolparna skulle falla ned på henne.

Av de kvinnor som arbetade i olika militära kanslier, förvaltningskontor och privata affärskontor i de östra territorierna var åskådarna den största kategorin. Vissa hade inte överseende med vad de såg, men förmådde heller inte hindra våldet. Sjuksköterskeyrket perverterades under hitlerregimen, och drog det största antalet kvinnor in i kriget och det nazistiska folkmordet. Sjuksköterskor medverkade i selekteringar inom eutanasiprogrammet, och vissa deltog själva i massmördandet. Men Lower uppehåller sig mer vid kvinnlig kontorspersonal samt hustrur och älskarinnor till företrädare för den tyska ockupationsmakten. Det är grupper som i mindre grad än de dödliga sjuksköterskorna uppmärksammats av eftervärlden. Den manliga byråkratmördaren, som begick folkmord genom att ge eller vidarebefordra skriftliga order, hade kvinnliga motsvarigheter. På regionguvernörernas kontor i de ockuperade områdena kunde sekreterare exempelvis anförtros en åtråvärd kontorsstämpel, och därigenom underteckna handlingar på de nazityska kommissariernas vägnar. Lower visar hur de sociala mekanismerna på kontor och kanslier var verksamma i folkmordet på judar och motståndsmän. Den intima dynamiken mellan manliga och kvinnliga kollegor, och oheliga allianser mellan manliga befattningshavare och deras älskarinnor och hustrur, var krafter som förvandlade den nazistiska folkmoordspolitiken till vardagliga realiteter.

Lower ger flera målande exempel på fenomenet *Ostrausch*, eller östyra på svenska, ett tillstånd av maktberusning i den nazityska eliten i de erövrade områdena. Det var en sorts eufori som kom till uttryck i stöld av deporterades tillgångar, våld och sex. Lower menar att vi måste beakta dynamiken i förhållandet mellan män och kvinnor som bidragande i terrorhandlingarna, antingen energin var rent sexuell eller äktenskaplig. De tidiga verk som framställde kvinnor i pornografiska karikatyrer var fördomsfulla förvanskningar, men det fanns utan tvekan en sammanflätning mellan sexuell intimitet och våld i de förtröelser och utsvävningar som ockupationsmaktens företrädare ägnade sig åt. Det var en del av en upp-och-nedvänd värld, där män och kvinnor samspelade. Så deltog till exempel enligt vittnesuppgifter en distriktskommissarie i Vitryssland tillsammans med sin unga assistent och älskarinna i en slädjakt, där de berusade och uppspelade jägarna i brist på kaniner att skjuta började skjuta på judiska byten.

Boken återger också vittnesmål om kvinnor som på egen hand mördade utan att vara beordrade till det. Det handlade om brottsplatser vid utkanten av läger, i trädgårdar vid privata hem och gods som de tyska ockupanterna flyttat in i, eller på de östeuropeiska småstädernas torg och omkringliggande

fält. Lower pekar på nyare forskning som visar att det fanns tusentals läger i det av nazisterna ockuperade Europa. Läger och nazifunktionärens hemmiljöer var inte strikt åtskilda, utan kunde överlappa varandra. Här uppstod ett gränsland, där hustrur och älskarinnor kunde glida över i roller som vanligen var förbehållna män, och förkroppsliga den strama nazityska patrioten eller den kallhamrade antisemiten.

Vid krigsslutet utsattes ett stort antal tyska kvinnor i öst för vedergällning och våldtäkt. Kvinnor i uniform sattes i de allierades interneringsläger, och ett antal kvinnor dömdes till döden för brott begångna vid medicinska institutioner och koncentrationsläger. Men eftersom kvinnorna inte ingått i ledningen för Hitlertyskland, satt de inte på de anklagades bänk vid Nürnberggrättegångarna. Sammantaget åtalades mycket få kvinnor efter kriget, och ännu färre fälldes och dömdes. Ofta var överlevandes vittnesmål de enda tillgängliga bevisen, och de ansågs inte tillräckligt starka.

Män och kvinnor uppvisade en likartad psykologi i fråga om förnekande och undertryckande av skuld. Samtidigt kröp könsfördomar på ett intressant sätt in i den juridiska processen. En kvinna som betedde sig som snaggad SS-man – som sköt med pistol, smällde med piska och red runt på dödens fält – ville domstolarna helst inte diskutera. Som Lower uttrycker saken uppfattades det bara som en avskrämd påminnelse om en urspårad regim. Och medan manliga tilltalade dömdes utifrån sin plats i hierarkin, sin politiska ideologi och sina personliga motiv – tillskrevs kvinnornas motiv gärna känslor. Domstolsfunktionärerna noterade när en kvinna grät under förhör eller förhandlingar. Det blev en indikation på humanitet och känslighet som låg i linje med gängse syn på kvinnans natur.

Lowers bok visar hur tillförseln av kvinnor och fokus på de sociala relationerna mellan män och kvinnor kan berika den traditonella, förment könsneutrala historieskrivningen, och förnya vår bild av utforskade och omskrivna skeenden. På samma sätt som kvinnors deltagande i historien generellt har undervärderats, har kvinnors deltagande i tredje rikets brott alltför sällan närmare utvecklats och förklarats. Det fanns 40 miljoner kvinnor i Nazityskland vid krigsutbrottet 1939, och alla var inte offer.

Elin Malmer

Vietnamkrigets mörka historia av brott mot civila, kvinnor och barn – ett brott mot mänskligheten

Recension av Nick Turse, *Döda allt som rör sig – det verkliga Vietnamkriget*. Karneval förlag, Stockholm 2014, 367 s. ill.

Historieämnet innehåller många olika dimensioner. Allt från att människor minns vissa saker och antingen skriver ner det eller berättar det för någon annan och på så sätt bidrar till att kunskap om det förflutna skapas, till strikt historievetenskapliga aspekter om källkritiska principer, metoddiskussioner och teoretiska perspektiv på historiens utveckling. Inom det som benämns historievetenskap kan lite förenklat påstås att det finns olika nivåer och målsättningar vid rekonstruktionen av det som hänt i det förflutna. Den första nivån i detta förenklade tänkande vill jag kalla för *beskrivningar* av det förflutna – enstaka händelser och situationer, samhällstillstånd, förändringar över tid med mera. Det handlar då om att med källkritiska metoder så långt det är möjligt beskriva en historisk verklighet, att rekonstruera vad som faktiskt har hänt vid olika tidpunkter och ibland även jämföra förändring över tid. Den andra nivån, eller dimensionen, vill jag benämna *förklaringar*. De flesta historiker nöjer sig i allmänhet inte med att endast beskriva och rekonstruera, även om detta givetvis är en helt nödvändig och viktig basuppgift, utan de flesta vill även försöka *förklara* den konstaterade historiska verkligheten och observerade förändringar över tid. Det studerade sätts in i en historisk kontext, i ett sammanhang där det kan finnas ett antal olika påverkande faktorer. Förklaringar utgår i allmänhet från en kombination av olika faktorer och drivkrafter, vilket sammanställs till hypoteser för att förklara det vi kan se i historien, ibland relateras till mer övergripande teorier. Den historiska debatten handlar till stor del om diskussion om de uppställda hypoteserna håller som förklaring.

En tredje dimension jag vill peka ut kan kallas att vilja försöka *förstå* histo-

rien. Att försöka förstå är givetvis rätt nära aspekten om att vilja förklara, men de senaste årtiondenas utveckling inom historieämnet har på flera sätt tillfört detta med att försöka förstå som en egen dimension. Mentalitetshistoriska strömningar, postmodernistiskt tänkande och diskursanalytiska perspektiv har sammantaget mejslat fram ett delvis nytt sätt att betrakta historien, de historiska människorna och deras agerande. Att förstå historien har för många blivit en viktig aspekt i de historiska analyserna och framställningarna.

Dessa rätt självklara och grundläggande, kanske triviala, funderingar om historieämnet, om sambandet mellan nivåerna beskriva – förklara – förstå, dyker ofta upp i mitt huvud vid läsningen av boken *Döda allt som rör sig – det verkliga Vietnamkriget*, av Nick Turse, som presenteras som grävande reporter, historiker, författare samt chefredaktör för nättidningen *TomDispatch*. Nick Turse berättar inledningsvis att han under sina doktorandstudier om post-traumatisk stress bland Vietnamveteraner kom i kontakt med personer som varit vittnen till krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten under deras tjänstgöring i amerikanska armén i Vietnam, krigsförbrytelser utförda av de egna. Han kom över dokument från en hemlig arbetsgrupp – *War Crimes Working Group* – som tillsattes efter Song My-massakern för att se till att den amerikanska armén aldrig mer skulle låta sig överrumplas av dylika skandaler om krigsförbrytelser. Arkivmaterialet var omfångsrikt och innehöll mer än 300 olika anklagelser om massakrer, mord, våldtäkter, tortyr, överfall och andra brutala våldsdåd som bekräftats av vittnesmål från närvarande soldater. Till stor del skall övergreppen ha skett på civila oskyldiga vietnameser, även kvinnor och barn. Efter att ha läst igenom materialet gick Turse vidare och sökte upp Vietnamveteraner för intervjuer om vad som verkligen skedde ute i de vietnamesiska byarna när de amerikanska soldaterna stormade fram.

Många av Vietnamveteranerna slängde på luren och ville inte prata om något som hade med krigsåren att göra, medan andra tacksamt ville berätta om olika hemsgheter de bevittnat och burit inom sig i årtionden men undvikit att prata om även för den närmsta familjen och vännerna. En av orsakerna till tystnaden ska ha varit att tidigare ”visselblåsare” i ämnet, Vietnamveteraner som hade trätt fram och berättat om amerikanska övergrepp på civilbefolkningen, hade råkat rätt illa ut och stämplats som illojala och antiamerikanska. Myndigheterna hade alltid velat lägga locket på för den här typen av frågor i offentligheten. Nick Turse menar att han efter flera års detektivarbete i arkivmaterial och intervjuer med veteraner fått fram en övertygande bevisning om ett mardrömkrig som i allt väsentligt inte liknar den bild som det amerikanska folket i årtionden fått av Vietnamkonflikten.

Turses bok är i långa stycken en tung anklagelseakt mot den amerikanska arméns krigsföring under Vietnamkriget när det gäller övergrepp och mord på civilbefolkningen. Närmast sida upp och sida ner skildras detaljerat bestialiska övergrepp, fruktansvärda våldtäkter, dödandet av civila män, kvinnor och barn utifrån de vittnesberättelser författaren fått fram. Det är en skakande läsning som i långa stycken är svår att ta sig igenom. Till synes helt meningslöst våld och blodbad på försvarslösa obeväpnade kvinnor och barn kan givetvis inte rubriceras som något annat än krigsbrott och brott mot mänskligheten, vilket är Nick Turse övergripande hållning. Författaren menar också att man inte kan se det som enstaka händelser utförda av enstaka galna soldater – som alltid varit amerikanska militärens officiella ståndpunkt som bortförklaring. Turse hävdar istället att det var en del av ett system, en ordergivning, han menar att det var ”en operation, inte galenskap”.

Nick Turse inleder sin bok med att ta upp den händelse som öppnade ögonen för omvärlden om krigsförbrytelser i Vietnam, massakern i Song My. På kvällen den 15 mars 1968 fick ett kompani inom 20:e infanteriregementet order av sin kapten att dagen efter genomföra en operation mot ett förmodat gerillafäste och där ”döda allt i byn”. Vittnen bland soldater i kompaniet har i efterhand hävdad att till befälens ställdes frågor om att ”Är det meningen att vi ska döda kvinnor och barn?”, och att svaren var entydiga; ”Döda allt som rör sig”. Och så blev också fallet. De amerikanska helikoptrarna med soldater flög in i området men möttes inte av förmodad eldgivning från gerillan, utan där fanns bara kvinnor, barn och gamlingar. De flesta höll på att koka sitt morgonris. Soldaterna lydde dock order och dödade allt, allt som rörde sig. De sköt gamla män som satt på marken, de sköt barn som försökte springa undan och gömma sig i hyddorna, de sköt kvinnor med spädbarn i famnen, de sköt alla husdjur som skrämt flaxade omkring i kaoset. Det var enligt beskrivningarna ett fyra timmar långt blodbad på över 500 obeväpnade människor. De som överlevde de första attackerna samlades ihop och avrättades en och en framför ett dike.

I de officiella protokollen bokfördes Song My-operationen först som en reguljär strid där fienden hade tillintetgjorts utan en enda amerikansk förlust, och ett rutinmässigt gratulationstelegram skickades ut från den högre militärledningen. Det skulle ta över ett år innan den fruktansvärda händelsen blev fullt offentlig. En 22-årig soldat samlade efter hemkomsten till USA omsorgsfullt in uppgifter från vittnen både från Song My-massakern och andra liknande händelser, och med hjälp av foton tagna av en arméfotograf, blev det stort uppslaget i massmedia – bland annat ett fotokollage i färg i tidningen

Life, som skakade om hela USA. Flera av de närvarande soldaterna trädde också fram och vittnade för *CBS News*. Turse menar att Pentagon trots det försökte bagatellisera det inträffade och startade jakten på att hitta en skyldig bland de lägre officerarna som skulle få bära hundhuvudet för den här amerikanska mardrömmen, allt för att skydda den högre militärledningen.

Nick Turse syfte med sin bok är att visa att Song My-massakern inte var en enstaka händelse, även om det är den som blivit den mest uppmärksammade av omvärlden. Turse behandlar på drygt 250 sidor ett stort antal detaljerade skildringar av bestialiska dåd mot den vietnamesiska civilbefolkningen, samt ett 20-tal bilder, några helt outhärdliga att titta på. Turse har också genomfört ett antal intervjuer med överlevande vietnamesiska vittnen, och nämner att han haft som drivkraft att ge röst åt dessa människor som fått utstå lidande, och återge deras berättelser innan de blivit för gamla för att berätta. Alltså på samma sätt som flera projekt här i Europa arbetat med dokumentation och intervjuer av Förintelsens offer innan alla gått ur tiden. Turse presenterar en mycket noggrann redovisning med en omfattande notappart på över 40 sidor med hänvisningar till protokoll och intervjuer.

Ett annat uttalat syfte med boken är anklaga den amerikanska armén som ytterst ansvarig för dessa övergrepp på civila. Som tidigare nämnts menar författaren att det i den övergripande ordregivningen ingick i att gå mycket hårt fram i jakten på den svärfångade fientliga gerillan, att först skjuta på allt och sen fråga sig om det var motståndarsoldater eller obehäpnade civila. Den här anklagelsen är inte helt lätt att hänga med i. Turse menar att armén officiellt alltid försökt bortförklara de civila offren med ”olycksfall i arbetet”, och att det givetvis aldrig ingått i den amerikanska krigsideologin att medvetet skada civila. Och det är väl tämligen självklart att den officiella hållningen ligger i linje med det. Den outtalade och intressanta frågan i sammanhanget, men som tyvärr Turse aldrig tydligt ställer eller resonerar om i boken, är vad den amerikanska armén i så fall hade att vinna på att medvetet och via order uppmuntra att döda civila, till och med kvinnor och barn? Dessa händelser skapade ju oerhörd negativ publicitet som ansvariga fick problem med att hantera och bemöta ända upp till presidentnivå.

Och nu är jag tillbaka till mina historiebegrepp i början av texten; ”beskriva – förklara – förstå”. Det är uppenbart att Nick Turse har gjort en stor arbetsinsats med att analysera dokument från arméns interna utredningar och rättegångar samt att spåra upp både Vietnamveteraner och överlevande vietnameser för inträngande och avslöjande intervjuer. Han har här skapat ett stort

källmaterial som utan tvekan pekar på att det under Vietnamkriget av amerikanska soldater på olika nivåer i den militära hierarkin begicks ett stort antal vidriga brott mot civila, det vill säga olika former av brott mot mänskligheten. Studien kan sägas utgöra en ambitiös beskrivning av ett historiskt skede. Och det är bra och viktigt så. Kanske är det därför lite ofint att önska sig mer, men om inte Turse själv vill – åtminstone inte i denna studie - så kan väl vi läsare få fundera några steg till, sätta in beskrivningarna i ett större perspektiv, kanske resonera och spekulera i termer av både att förklara och att förstå.

Att förklara folkmord och brott mot mänskligheten torde vara bland det svåraste historiker har att lösa. Kanske är det omöjligt att förklara, omöjligt att finna några hållbara mönster, kanske är varje situation unik? 1900-talets historia innehåller tyvärr många dystra exempel på brott mot mänskligheten och folkmord, listan är lång. Men vi vill ändå försöka förklara. Forskningen kring politiska, etniska, ideologiska eller religiösa folkmord och rensningar, till exempel Förintelsen och Gulag, i Kambodja under Röda Khmererna, i Rwanda, i Bosnien eller i dagens Afrika och Mellersta Östern lyfter fram olika speciella omständigheter, politiska ideologier och eller etniska motsättningar som en grund för att folkmord kan ske. Ofta handlar det om målsättningar att uppnå det ”perfekta samhället”, det ideologiskt, etniskt eller religiöst ”rena” samhället där det inte finns plats för några avvikelser. Historiens facit visar att sådana målsättningar oftast urartat i folkmord och brott mot mänskligheten.

Även om det är svårt försöker vi ändå finna förklaringar också till historiens mest avskyvärda händelser. Vi sätter in händelserna i en kontext, i ett större sammanhang. Nick Turse har endast begränsade sådana ambitioner i sin bok om Vietnamkriget. På första sidorna i boken ges en mycket kortfattad bakgrund till Vietnamkonfliktens uppkomst men då varken Sovjetunionen, Kina, kalla kriget, dominoteorin eller amerikanarnas rädsla för världskommunism nämns med ett enda ord blir det lite tunt med just den historiska kontexten till hela situationen, förklaringar till varför kriget fick den utveckling den fick, oavsett vad man har för åsikter om vad som var rätt eller fel.

Slutligen något om begreppet förstäelse. Kan vi förstå brott mot mänskligheten? Vill vi förstå? Här har forskningen om Förintelsen de senaste årtionden bidragit med nya infallsvinklar och perspektiv. Lite generellt och förenklat uttryckt betraktades länge Förintelsens förövare som närmast helt galna onda människor förblindade av en absurd ideologi. Och de personer som konkret utförde de bestialiska handlingarna i koncentrationslägren, de som dag efter dag t.ex. mördade oskyldiga barn på löpande band, bedömdes som onda

människor med närmast total avsaknad av normala mänskliga känslor, moral och samvete överhuvudtaget. En annan aspekt som förts fram var att de sannolikt också var särskilt utvalda för sin grymhet. Givetvis kan man inte bortse från den absoluta ondskan finns, men räcker det som enda förklaring? Senaste årtiondenas forskning har komplicerat bilden något. Till exempel i boken *Ordinary men* visades att många, kanske flertalet, som utförde morderna i vissa avseenden var tämligen ”normala” människor. Stabila familjefäder och egna barn, som utförde massmorden med att avrätta människor. Hur hänger detta ihop? Kan vem som helst begå vilka grymheter som helst om omständigheterna skapar en sådan situation?¹

Om detta är man inte överens, diskussionen pågår. Men historiens dystra kapitel om olika brott mot mänskligheten bara under 1900-talet kan som sagt göras lång. I till exempel Kambodja på 1970-talet dödade Röda Khmererna under Pol Pot-regimen minst 1,5 miljoner människor av den egna befolkningen på kort tid för att upprätta en bonderevolution med år Noll, en helt ny samhällsordning skulle skapas, där bland annat utbildade och intellektuella inte passade in. Vad jag förstår talar nu för övrigt även IS-ledarna i mellersta Östern idag också om år Noll, att all historia ska utplånas och det nya perfekta samhället utifrån deras perspektiv upprättas. Eller i Bosnien på 1990-talet där grannfamiljer sedan generationer plötsligt började betrakta varandra som dödsfiender som kunde få elimineras.

Det finns inga enkla förklaringar. För att i någon mån försöka förstå krävs resonemang om människans psykologiska aspekter, mentalitetsteorier och kanske även funderingar på vilka diskurser som kan uppstå i olika sammanhang. Att förklara eller förstå folkmord och brott mot mänskligheten med att vissa människor helt enkelt är onda är dock sannolikt inte tillräckligt.

Detta gäller sannolikt även amerikanska soldater under Vietnamkriget. Nick Turse konstaterar som sagt övertygande att det begicks obegripliga grymheter mot civila. Det finns beskrivningar av våldtäkter av vietnamesiska småflickor som är fullständigt vidriga. Hur kunde det ske? Var dessa amerikanska soldater och förövare onda, djävulen personifierade? Ingrep inte några andra amerikanska soldater? Var även våldtäkter sanktionerade av befälen? Just den här typen av frågor lämnar Turse till läsaren själv att fundera på, att försöka förstå. Kanske man borde ta upp begreppet diskurser i sammanhanget. Till exempel vilken diskurs den amerikanska anti-kommunismen skapade på

1950- och 1960-talen, och hur den påverkade stora delar av den amerikanska världsbilden och mentaliteten både inom krigsmakten och befolkningen, från de lägsta befälen inom armén upp till de politiska ledarna. Det kan även gälla att fundera på vilka diskurser som kan uppstå när unga män i 20-årsåldern kastas ut i skrämmande och hotande situationer de aldrig varit i närheten av, rädslan när kompisar runt omkring dödas eller skadas en efter en. Ja, det sistnämnda torde självfallet gälla alla krig och krigssituationer. Det ovan sagda avser dock naturligtvis inte att på något sätt försvara grymheter. Varje människa måste anses fullt ansvarig för sina handlingar, även i en krigssituation, och även om den omgivande miljön, kulturen, diskursen, kamratskapet är tillåtande, kanske till och med uppmuntrande att begå handlingar som kan benämnas brott mot mänskligheten.

Men någonstans måste vi ändå försöka nå kunskap om bakomliggande orsaker, försöka förklara och förstå varför grymheter sker, i den bästa av världar kunna motverka att dylika situationer uppstår, om och om igen. Det räcker inte att enbart tolka det som att vissa människor är onda.

Nick Turse har skrivit en viktig bok, det är en imponerande aretsinsats som ligger bakom insamlandet av material och vittnesmål som presenteras. Hans syfte är att förändra bilden av Vietnamkriget och framförallt väcka debatt på hemmaplan i USA om vad amerikaner faktiskt utförde i form av bestialiska övergrepp på civila, på försvarslösa kvinnor och barn. Han vill också att de ansvariga inom krigsmakten borde ställas till svars på ett mer grundläggande sätt än vad som hittills skett. Läsandet av Turse bok är i långa stycken påfrestande, redovisningen av de utförda grymhetererna är en minst sagt plågsam påminnelse av hur tunn ”civilisationsfernissan” tycks vara. Hur mycket, eller snarare hur litet, krävs det för att moral, humanism, medmänsklighet ska flyga all världens väg och öppna för utstuderad och ofattbar grymhet mot varandra, mot helt försvarslösa, till och med barn? Idag, när informationssamhällets snabbhet ger oss närmast daglig inblick i vad som utspelas på många håll i världen i form av utstuderad tortyr, massmord, offentliga halshuggningar, beordrade massvåldtäkter och mycket mycket annat på den långa listan av vidrigheter som människor gör mot varandra hela tiden är det lätt att bli väldigt dystert. Det är tyvärr inte svårt att ibland helt tappa tron på mänskligheten.

Johnny Wijk

1. Christopher R Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992).

”Konungen är död! – Leve Konungen!”

Recension av Rangström, Lena, *Dödens teater. Kungliga svenska begravningar genom fem århundraden*, Atlantis, Stockholm 2015, 256 s.

Vid sidan av skatter, är döden något som med all säkerhet kommer att drabba en, heter det i ett vanligt talesätt. Döden har under mänsklighetens historia varit central för kulturella uttryck.¹ Riterna som omgivit döden har varit en många övergångsriter i mänskliga livet. I vår tids västerland ses döden som en privat angelägenhet, hänvisad till familjen och den närmaste vänkretsen. Sorgetiden är vanligen kort, om den nu iakttas överhuvudtaget.² Liksom mycket annat, tycks döden ha glidit över till den privata sfären. Detta har dock inte gällt de kungliga begravningarna och deras för- och efterskede. Dessa har ända sedan högmedeltiden fungerat som offentliga riter som bekräftar och stärker monarkins institutioner.³

Lena Rangström har en lång karriär vid Livrustkammaren bakom sig. Hennes ambition har varit att med Gustav Vasas begravningsceremoni som startpunkt och Gustaf VI Adolfs frånfälle och sorgceremonier som slutpunkt ”följa utvecklingen av det kungliga begravningsväsendet framåt genom århundraden och dynastier och beskriva vad som levt kvar och vad som förändrats, när något nytt tillkommit och något annat försvunnit – och försöka se de bakomliggande orsakerna, som influenser utifrån, politiska eller ekonomiska motiv eller tankeströmningar i tiden” (s. 11). Betoningen ligger på de krönte

1. Michaels, Axel, „Trauer und der rituelle Trauer“, i Assman, Jan; Maciejewski, Franz; Michaels, Axel (Hrsgbr.), *Der Abschied von den Toten* (Göttingen 2005), s. 8.

2. Michaels, s. 9.

3. Gesey, Ralph E., “Models of Rulership in French Royal Ceremonial”, i Wilentz, Sean (ed.) *Rites of Power. Symbolism, Ritual and Politics since the Middle Ages* (Philadelphia 1999 [1985]), s. 46–51.

monarkerna, men även en mängd andra medlemmar av de kungliga familjerna skymtar förbi. Begreppet som författaren använder, *begravningsväsen*, återger till fullo omfattningen av hennes forskningsinsats. Den innefattar allt från den förestående döden till den slutgiltiga begravningen, en process som under en större del av den granskade perioden tog mellan ett halvår och ett år.

När kronprinsessan Marianne begravdes 1920, kompletterades det rituella och statsceremoniella för första gången med privata inslag. Hon var den första kungligheten som nedtecknade detaljerade önskemål om begravningen, vilket var en förändring med flera hundra års kungliga begravningsceremonier. Det privata blandades med det offentliga. Samtidigt var begravningen ett bra exempel på hur impulser hämtades utifrån. Kronprinsessan inspirerades av sina kungliga engelska släktingars jordsättningsval under de föregående dekaderna, som främst kännetecknades av jordsättning utanför ett kyrkorum, på en avskild plats i det fria.

Inspirationen utifrån kom till uttryck redan vid de tidigaste granskade ceremonierna. Det svenska hovet tycks inte ha varit trendsättare i begravningsfrågan. Från Gustav Vasas tid och framåt kan de kungliga begravningarnas förberedelser och förlopp studeras ganska detaljerat tack vare bland annat samtidsskildringar och räkenskaper. Författaren har även utnyttjat en mängd avhandlingar och vetenskapliga artiklar. För den mediala åldern, egentligen med början i pressen efter Gustav III:s frånfälle, blir framställningar av de kungliga begravningsceremonierna i press, radion och television också aktuella.

Rangström periodiserar det kungliga begravningsväsendet i tre huvudperioder som täcks av var sitt omfattande kapitel. Den första, ”Pompa funebris – hundra år av sorgprocessioner 1560–1660” behandlar förberedelser och ceremonier från Gustav Vasas frånfälle till att Karl X Gustavs kropp placerades i Riddarholmskyrkan. Perioden vittnar hur Stockholm och Riddarholmskyrkan etablerar hegemoni på begravningsområdet efter Karl IX:s hadanfärd. Under denna tid är processionen den kanske viktigaste och mest utpräglade delen av begravningen. Processionerna efterliknar i sann renässansanda de romerska triumftågen under antiken. Den underliggande symboliken syftar delvis på det hägrande himmelriket för den avlidne, men också på monarkins fortbestånd – som i övrigt illustrerades av den beridna figuren i riddarrustning som till hästs utgjorde en del av processionen. Det kungliga ämbetet fanns kvar, och monarkin fortsatte att skänka undersåtarna kontinuitet och stabilitet. Om Karl X Gustavs procession var längst – som det anstår en kung som styrde

riket under stormaktstidens kulmen, så ägnades hela fyra sorgeprocessioner utdragna över ett och ett halvt år åt Gustav II Adolf innan han nådde sin sista viloplats. De bägges begravningståg bjöd (föga förvånande) på flest militära analogier av de i boken skildrade. Vid Karl X Gustavs begravning hade antalet landskap ökat till 49 från 30 på Gustav II Adolfs tid, vilket skildrades av 236 vapensköldar (varje landskapsvapen tillverkades i flera exemplar) som mödosamt hade broderats till evenemanget. Kungens begravningståg gjordes sällskap av 210 erövrade fanor från alla kampanjer han deltagit; hans bår bars av 36 överstar som tjänstgjort under honom.

Inspirationen för de kungliga begravningsprocessionerna var inte bara antik, utan hämtades sannolikt också från Karl V:s begravningsprocession i Bryssel 1555. Till åminnelse av denna tilldragelse gavs en särskild illustrerad skrift ut, vilket torde ha underlättat anammandet av flera visuella element. Även det svenska hovet gjorde i en nära framtid nytta av skriften och anställde en storslagen procession mellan Stockholm och Uppsala åt Gustav Vasa. I Sverige, kan det tänkas, var det möjligen än viktigare att korrekt regissera de offentliga ceremonierna, eftersom Svea rike vid denna tid var en ung stat som nyligen ifrågasatts av en del undersåtar, och vars suveränitet dess närmaste granne Danmark sökte undergräva. Spontant infinner sig tanken – bortom Lena Rangströms försiktiga resonering – att de påkostade och utdragna processionerna kan ha varit ett sätt för den svenska staten att manifesteras offentligt och befästas i det allmänna medvetandet och hos en liten, men skarpt granskande skara diplomater som bevittnade företaget. Denna tid led under Karl X Gustav mot sitt slut, Sverige var en regional stormakt och begravningshögtidernas fokus flyttade inomhus.

Utvecklingen följde den i övriga Europa. Vid 1600-talets andra hälft hade Frankrike och Louis XIV:s hov gradvis blivit högsta mode. Den enväldige monarken såg till att de flesta ceremonier som förr varit offentliga nu företogs inom hovets ramar och med slottet som plats. Någon legitimering av den kungliga makten var inte längre nödvändig. Den kungliga värdigheten och ämbetet kunde automatiskt flyttas till den levande efterträdaren vid dödens inträde. En monark av guds nåde behövde rimligtvis inte heller vika ut sig i offentliga tilldragelser för att legitimera sin makt; den var självklar och bortom all tvivel.⁴ Epoken skildras i kapitlet ”Kyrkorummet omvandlas till en dödens teater”. Under denna tid blir främst Riddarholmskyrkan en arena där monarkens och statens härlighet och styrka manifesterades. Från Ulrika Eleonora den

äldres (Karl XI:s gemål) begravning och ett par årtionden framåt stod Nicodemus Tessin den yngre för utsmyckningen av Riddarholmskyrkans interiör till något som författaren liknar vid ”en magnifik barock dödsteater” (s. 101). Tessin kombinerade arkitektur, skulptur, måleri, textil och belysningseffekter för att skapa en optimal miljö för de kungliga begravningarna. Ulrika Eleonora den äldres begravningsförberedelser och förlopp utgör på flera sätt en nystart. Hon hade muntligen framfört önskemål om svepning och om att regalierna inte skulle begravas med henne. I stället tillverkades en särskild begravningskrona som använts in i våra dagar. Hennes bisättnings- (då kistan placerades i kyrkan innan begravningen) och begravningsceremoniel gavs ut i tryck. En förordning om lands- och hovsorg utlystes, trycktes och distribuerades för första gången. Efter det att Karl XI avlidit, obducerades kungens kropp på hans befallning för att fastställa orsaken bakom hans smärtor och död. Protokoll över besiktningen sammanställdes och överlämnades till hans mor Hedvig Eleonora med en teckning av de cancerangripna organen. Från 1751 och Adolf Fredriks frånfäälle distribuerades ett tryckt obduktionsprotokoll, eftersom ryktesspridning om opassande dödsorsaker måste förebyggas. I fallet med Karl XI:s begravning, florerade en del rykten om förgiftning eftersom symptomen med svåra och utdragna buksmärter, tycktes passa denna dödsorsak. Denna period avslutas med Gustav III hädangång och bestyren därefter. Här kan noteras att pressen gjorde entré på bredare front som kanal för instruktioner om ceremoniel, sorg, men också som informatör om ceremoniernas tidpunkt och förlopp. Efter döden omgavs Gustav III av en del frimuraruptåg som var på gränsen till brott mot griftefriden, och sannolikt hade orkestrerats av brodern, den blivande Karl XIII. Bland annat öppnades kistan efter bisättningen och Serafimerorden placerades på den avlidnes kropp. Ett intressant inslag är hur Tessin inför Karl XII:s begravning slets mellan kanslipresidenten Gustaf Cronhielms krav på enkel och billig begravning och drottning Ulrika Eleonoras vision av en ståndsmässig och ståtlig begravning. En kompromiss blev resultatet, där de dåliga statsfinanserna ledde till att den billigare processionen betonades som ceremonins viktigare del. Riddarholmskyrkans rum utsmyckades, men med material som återanvändes från tidigare begravningar. Ett mer logiskt slut för en monark som personligen bidragit till en av Sveriges värsta statsfinansiella kriser kan knappast tänkas.

Karl XIII:s och hans gemåls begravningar som ombesörjdes 1818 av adoptivsonen Karl XIV Johan, liksom den senares egna begravning, markerade början på en ny tid inom det kungliga begravningsväsendet. Perioden, som

4. Giese, s. 46–50, 59–61.

Rangström karaktäriserat som ”Äldre traditioner återupptas och nya skapas”, har varat in i vår tid. För den tillträdande Karl XIV Johan innebar begravningen av adoptivföräldrarna upptakten till hans egen kröning. Det var viktigt för honom att lyfta fram kontinuiteten mellan den utslocknade dynastin och sin egna tillträdande – den bernadotteska. Därför betonades traditionerna och de ålderdomliga ceremonierna vid de bägge begravningarna. För första gången, dock, syntes norska inslag i och med landförvärvet i väster, bland annat norskt riksbaner och landskapsflaggor. Karl XIV Johans sjukdomsförlopp och döds-kamp ett tjugotal år senare skildrades i medicinska bulletiner som delgavs allmänheten. Den nya eran kom till uttryck också genom att en dödsbild trycktes och spreds. Denna följde det nya borgerliga modet, och föreställde en döende monark omgiven av den sörjande familjen – som en god och älskad far och make snarare än som en krigarkonung. Om kronprinsessan Margaretas nedtecknade instruktioner inför begravningen 1920 var de första, blev det allt mer vanligt från 1900-talet mitt och framåt att de kungliga lämnade anvisningar om svepning, kista och inslag vid ceremonin. En viss privatisering av offentliga ceremonin ägde rum. Gustav V blev den sista kungligheten vars kropp lades i Riddarholmskyrkan. Prins Eugens kropp kremerades och jordsattes på Waldemars udde. Kronprinsessan Margareta blev den första som jordsattes på den särskilt skapade Kungliga begravningsplatsen i Hagas parkmiljö.

Att öppna Rangströms arbete bjuder på en ceremoni i sig för en bokälskare. De 256 sidorna är tryckta på kvalitetspapper. Försättsbladen är svarta och av matt kartongpapper, så läsaren är tänkt att delges den stämning alternativt inramning som gällde vid de ceremonier som hon avser att sätta sig in i. I sitt utförande för boken *coffee table* genren till tankarna, vilket reser några farhågor. Den tycks tematiskt för snäv för den breda publiken, även om det vetenskapliga språkbruket skalats bort. Samtidigt saknar en yrkeshistoriker en diskussion av det digra och homogena källmaterialet, och av tidigare forskning, främst i andra länder. Ämnet kan vara för dystert för ett samhälle där döden steriliserats och förpassats till marginalerna. Det finns med andra ord en risk att ingen vågar sig fram till bokhyllan, och bortom ståndet med kylskåpsmagneterna och tingeltangel i Livrustkammarens bod. Liktidigt är utgåvan inte bara en betraktelse och analys, utan även ett album där valda exemplar ur de omfattande artefakt- och dokumentsamlingarna ska komma till sin estetiska rätt och förmedlas det stora flertalet. Materialet är tungt, inte så mycket på grund av temat, utan på grund av sin rikedom, som ibland driver Lena Rang-

ström till tämligen detaljerade redogörelser. I en tid där en mängd människor ångar ur sig hastigt övergående tyckande i diverse kolumner, twittersyndaförd och bloggar, bör dock läsaren verkligen ha överseende med Rangströms strävan att skildra en viktig del av Sveriges kulturarv. Boken läses bäst bitvis, inte nödvändigtvis i den kronologiska ordning i vilken den presenteras. Sammantaget sett är Dödens teater ett måste för alla som är intresserade av den svenska monarkins historia. Landets utveckling och historia speglas i mångt och mycket av dessa monarkins simultant praktfulla och dämpade ceremonier. Begravningsväsendet blir ytterligare en prisma genom vilken vår historia kan betraktas.

Piotr Wawrzeniuk

En enögd bild av moderat utrikespolitik

Recension av Ann-Sofie Dahl, *Du gamla, Du fria: Moderat utrikespolitik från Högerparti till Alliansregering*, Medströms bokförlag, Stockholm 2014, 183 s.

Den svenska högerens historia är numera väl utforskad, inte minst genom det så kallade högerprojektet vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola 2000–2004. Projektet leddes av historikern Torbjörn Nilsson, och Ann-Sofie Dahl ingick i detta projekt tillsammans med recensenten.¹ Dahls ansvar i projektet var just att studera partiets utrikespolitik. Utgångspunkten för studien är densamma som för projektet, nämligen att studera det som varit 1900-talets främsta oppositionsparti, och därmed fokusera på något annat än den socialdemokratiska historiebeteckningen som varit legio i svensk forskning. Problemet är att det nu gått närmare femton år sedan detta syfte formulerades och det har skett väsentliga förändringar i svensk politik sedan 2004. Inte minst alliansregeringens åtta år vid makten är här viktiga. Dahl har därför valt att koncentrera sig på alliansregeringens utrikespolitik, ett potentiellt viktigt bidrag till vår förståelse av svensk utrikespolitik. Dahl försöker också konsekvent att visa på de långa linjerna i moderat utrikes-, säkerhets- och försvarspolitik.

Studien fokuserar främst på perioden från 1960-talet och framåt med vissa nedslag längre tillbaka. De linjer som Dahl lyfter fram är alliansfriheten, Natofrågan, försvarspolitiken och Nordens betydelse i moderat tänkande. Dahls

1. Hittills har projektet genererat böckerna: Torbjörn Nilsson (red.), *Anfall eller försvar: Höger i svensk politik under 1900-talet* (Stockholm 2002), Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under hundra år, 1904–2004* (Stockholm 2004), Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget – Högerens jordbrukspolitik 1904–2004* (Diss. Stockholm 2004) och Christer Ericsson, *Kapitalets politik och politikens kapital: Högermän, industrimän och patriarker 1890–1985* (Stockholm 2008).

studie skulle ha kunnat vara ett viktigt bidrag till den svenska historieskrivningen om utrikespolitiken, ett område som inte är särskilt välstuderat. Men Dahls studie är alltför ytlig för att vara riktigt seriös. Min uppfattning är att bristerna är alltför stora för att boken ska kunna utgöra ett bidrag till förståelsen.

Den främsta anledningen till bristerna är svajiga definitioner och ett kortsiktigt synsätt. Dahl menar exempelvis att hon analyserar de långa linjerna i den moderata utrikespolitiken (Dahl, s. 22–23) och att det finns några centrala punkter som hela tiden återkommer, nämligen de tidigare nämnda. Försvarspolitiken primat är en sådan linje, som Dahl dock har svårt att förhålla sig till. De nya moderaterna skiljer sig nämligen väsentligt från de så kallade gammalmoderaterna i detta avseende. Reinfeldts betecknande av ÖB:s uttalande om enveckasförsvaret som ett ”särintresse” är remarkabelt. Det skiljer sig nämligen diametralt från tidigare moderat politik. Över huvud taget är dock Dahls bild av svensk försvarspolitik ytlig. Svenskt försvar omkring 1914 betecknas som ”klent” i diskussionen om pansarbåtarna. På samma sätt skrivs att 1925 års försvarsbeslut lämnade landet värnlöst inför andra världskriget (Dahl, s. 44–45). Båda dessa uttalanden är illa underbyggda, närmast pamflettartade och bygger på en kortsiktig förståelse av svensk försvarspolitik och högerens roll i denna. Dahl använder inte den forskning som finns om dessa perioder och skeenden utan uttalar sig schematiskt.

Nästa centrala punkt i Dahls redogörelse för moderat utrikes- och säkerhetspolitik är relationen mellan alliansfrihet och Natomedlemskap. I denna fråga ställer återigen det kortsiktiga perspektivet till det för författaren. Dahl skriver att Nato alltid varit en moderat fråga och att en positiv syn på alliansen funnits alltsedan Hjalmarsons arbete under 1950-talet, bland annat i EEC-frågan (Dahl, s. 98). Så långt är allt väl, men problemet uppkommer när Dahl försöker visa att moderatväljarna är mer positiva till Nato än andra, nämligen 44 procent är för Natomedlemskap och 35 procent är mot. De positiva är enligt Dahl de högsta siffrorna i Sverige (Dahl, s. 99)! Men siffrorna är inte övertygande någonstans, och om moderaterna nu är de mest Natovänliga av alla, kvarstår frågan varför denna fråga inte drivits av alliansregeringen under de åtta åren vid makten. Svaret är att Dahl, som tillhör den Natopositiva partiflygeln, vill att moderaterna är Natovänliga. Men med ett långsiktigt perspektiv och en titt på alliansfrihetsfrågan blir resultatet ett annat. Moderaterna har nämligen hela tiden stått bakom alliansfriheten och neutraliteten. Moderaterna är därför inga oreserverade Natovänner utan snarare något annat.

Ibland glimmar det dock till, exempelvis när Dahl skriver att det som varit styrande för svensk utrikespolitik är småstatsrealismen och Wienkongressens maktbalans (Dahl, s. 144–145). Detta är en viktig och central insikt, men den spelar egentligen ingen roll i Dahls analys, eftersom moderaterna i hennes bok framstår som en grupp Natovänliga, EU-positiva och FN-skeptiska internationalister. Dahl väljer att inte poängtera att moderaterna egentligen är nationalistiska och tilltron till internationella stora organisationer begränsad inom partiet. Den moderata nationalismen hindrar dock inte att moderaterna varit och är Nordenvänner och särskilt Finlandsvänner. Dahl skriver att den moderata sympatin med Finland är central och har att göra med det ”vita” Finlands försvar mot det röda. Även detta är en förenkling, eftersom det mer handlade om en sympati med det svenska Finland, och mindre med alla delarna av det vita Finland, särskilt inte när de vita kretsarna blev alltmer fennomanska. När det gäller Finlands roll i svensk utrikespolitik delar jag Dahls uppfattning att Finland intar en omotiverat stor roll i svensk utrikes- och säkerhetspolitik. Finland har således varit ett argument för svensk neutralitet. Dahl skriver vidare att moderaterna och regeringen Reinfeldt inte velat chocka Finland genom en alltför positiv svensk hållning till Nato (Dahl, s. 78–80). Detta är en synnerligen underlig tolkning, eftersom alliansregeringen hade åttio år på sig att ”mjuka” upp Finland, trots att det sannolikt inte alls behövdes. Min tolkning är att Natofrågan av moderaterna inte antogs appellera till svenska folkets benägenhet att rösta på partiet och alliansen. Därför sorterades Natofrågan bort, tillsammans med försvarsfrågan och utrikespolitiken. Det handlar egentligen om samma sak som Gösta Bohman anklagade socialdemokraterna för under 1970-talets Vietnamsolidariserande nämligen inrikes utrikespolitik. I moderaternas fall är det dock utrikes inrikespolitik, det vill säga utrikespolitiken är helt oviktig för möjligheten att vinna regeringsmakten.

Mycket kan sägas om Dahls analys av moderaternas utrikes- och säkerhetspolitik, men det är inte någon djupgående studie utan snarare tvärtom. Det saknas långa perspektiv, det saknas djupgående analys och i vissa fall även förståelse. Exempelvis skriver författaren att solidariteten med Baltikum är gammal inom moderaterna. Men detta var något som aktualiserades i samband med mitten av 1980-talet och Sovjetunionens allt större problem. Solidariteten med Baltikum var inget som artikulerades under 1960- och 1970-talen. Det är en ytlig studie, utan riktigt källmaterial och fylld med förenklingar. Det verkar som om Dahl vill hävda att moderaterna alltid varit starka och pålitliga Natovänner, när så egentligen inte har varit fallet. Bortsett från en

kort period under 1950-talet och det tidigare 1960-talet, har moderaterna och dess föregångare stött alliansfriheten. Man har varit solidarisk med Sverige och ibland med Finland, men moderaterna har inte varit några Natovänner. Om så varit fallit så hade man tillsammans med Folkpartiet i alliansregeringen drivit frågan.

Ytterligare ett problem är att det saknas en diskussion om hur moderat utrikes- och säkerhetspolitik skiljer sig från svensk. Är de andra politiska partierna exempelvis mindre Nordenvänliga? Hur förhåller sig moderaterna till Folkpartiets Natovänlighet? Det senare är en avgörande fråga eftersom alla borgerliga partier behövs för att besegra den andra sidan i val. Det finns också irriterande felaktigheter i boken, Fredrik Reinfeldt var inte *ffjälljägare* i Kiruna (Dahl, s. 49) utan *Lapplandsjägare*. Det finns inga och har aldrig funnits några *ffjälljägare* i svenska armén, det närmaste vi kommit är *fältjägarna* från Jämtlands fältjägarregemente I 5 i Östersund, som var infanterister. Vidare påpekas att Barack Obamas besök i Stockholm i september 2013 var det första besöket av en sittande amerikansk president (Dahl, s. 28). Detta stämmer inte eftersom det första besöket till Sverige av en sittande president genomfördes av George Bush i Göteborg 2001, något som föranledde kravaller.

Ann-Sofie Dahls bok är tyvärr alltför statsvetenskapligt ytlig. Den bygger inte på några empiriska studier av källmaterial utan bara på litteratur. Slutsatserna är förenklade och i flera fall direkt felaktiga. Det finns ingen egentlig ram för studien utan mest en samling anekdoter där det poängteras att moderaterna innerst inne är Natovänliga, men bevisen för detta är få och inte särskilt övertygande. Om Dahl istället sagt att moderaternas utrikes- och säkerhetspolitik styrts av en svenskt nationell hållning, syftande till att bevara alliansfriheten och ett starkt försvar (åtminstone fram till 2006), hade jag varit mer övertygad.

Fredrik Eriksson

Den brittiska militärledningen av idag analyserad på djupet

Recension av Christopher Elliot, *High Command: British Military Leadership in the Iraq and Afghanistan Wars*. C Hurst and Company, London 2015, 288 s.

Den tidigare brittiska generalmajoren Christopher Elliot skriver i denna läsbara bok att dagens brittiska försvarsdepartement *MoD* (Ministry of Defence) är en dysfunktionell organisation vars struktur bidrar till onödig friktion bland de högsta beslutsfattarna; underminerar försvarsgrenscheferna; och att *MoD*:s relativt nya roll som en myndighet bland andra myndigheter, istället för att inta en särställning, inverkat menligt och lett till bristfälliga beslut. I sin bok bidrar Elliot med flera fascinerande slutsatser för att styrka tesen. Han analyserar den brittiska försvarsorganisationen men många av hans påståenden och iakttagelser har relevans även utanför Storbritanniens gränser, däribland i Sverige. Det är på många punkter slående hur likt försvarsfrågor hanteras i den politiska sfären i Sverige och i Storbritannien.

Elliot's detaljerade studie grundar sig dels på egna iakttagelser som hög officer tjänstgörande bland annat som *Director of Military Operations*, samt på ett antal intervjuer med nyckelpersoner, däribland flera före detta försvarsgrenschefer. Han har valt att begränsa sin studie till perioden 2000–2010 och konflikterna i Irak och Afghanistan. Hans långa karriär och personliga erfarenheter från politiskt beslutsfattande, ger honom en solid grund att stå på som han använder till god effekt vid sin analys.

Denna bok är en av många självutlämnande böcker som kommit ut de senaste åren, med kritik av fälttågen i Centralasien och Mellanöstern.¹ Bland

1. Några exempel är Frank Ledwidge, *Loosing Small Wars: British Military Failure in Iraq and Afghanistan* (New Haven 2012); Jack Fairweather, *A War of Choice: Honor, Hubris, and Sacrifice – The British in Iraq* (London 2012); Sherard Cowper-Coles, *Cables from Kabul: The*

författarna märks särskilt yngre officerare, akademiker och journalister. Bland nya amerikanska böcker märks *Why We Lost* av Daniel Bolger.² Många av böckerna analyserar taktisk nivå som *Danger Close* och *Honourable Warriors*, och uttrycker frustration över den militära ledningen och det system de är en del av.³ Gemensamt för många böcker är bristande inblick i vad som pågick på högre nivåer och det är här Elliots bok fyller ett tomrum.

Strukturen på boken är tydlig och följer en typiskt militär logik: vad som hände; varför det hände; och nästa steg. Strukturen är lätt att följa, argumenten och den röda tråden finns alltid närvarande. Den första delen av boken inleds med anekdoter; följt av en kort historik av den doktrinutveckling som reglerar när en nation skall engagera militära maktmedel; en genomgång av de olika *stammarna* eller *tribes* (försvarsgrenarna) inom *MoD*; och hans egna erfarenheter som nyanländ brigadgeneral. Sedan kommer en kortfattad beskrivning av anfallet mot tvillingtornen i New York, inledningen av kriget i Irak och Afghanistan. Han avslutar kapitlet med den framväxande kritik, som i princip hade varit obefintlig 2000–2010 men som blivit vanligare i slutet av decenniet. Denna kritik och ifrågasättande öppnade dörren för många kritiska böcker, vissa bättre än andra, men alla med en spetsig udd, oftast riktad uppåt.

Kapitlet som beskriver de olika *stammarna*, bestående av försvarsgrenarna tillsammans med statstjänstemän är inget nytt för en läsare med militär bakgrund, dock alltid lika roande att begrunda. Avsnittet tjänar som en läglig påminnelse att officerare i uniform tänker och agerar olika. Bortsett från individualitet och personligt driv så tjänstgör alla officerare i en av tre försvarsgrenar och formas av interna försvarsgrenskulturer. De olika försvarsgrenarna premierar också olika kompetenser och befordrar i enlighet med detta. Ett av Elliots exempel är RAF som premierar sina stridspiloter över alla andra, och frågan uppkommer huruvida en stridspilot med sina unika egenskaper är bäst lämpad att leda hela RAF eller för den delen *MoD*? Likaså är tillträde till de högsta posterna i flottan förbehållna fartygschefer, en logisk strategi för intern befordran men något som färgar Royal Navys syn på omvärlden, menar Elliot. Detta och fler exempel ges i boken, och det skulle vara underhållande om det

Inside Story of the West's Afghanistan Campaign (New York 2012); Richard North, *Ministry of defeat: The British War in Iraq 2003–2009* (London 2009).

2. Daniel Bolger, *Why We Lost: A General's Inside Account of the Iraq and Afghanistan Wars* (New York 2014).
3. Stuart Tootal, *Danger Close: The True Story of Helmand from the Leader of 3 Para* (London 2010); Richard Streatfield, *Honourable Warriors: Fighting the Taliban in Afghanistan: A Frontline Account of the British Army's Battle for Helmand* (London 2014). Båda dessa författare var förbandschefer i Helmand.

inte var alltför sant. Försvarsgrenarna betraktar varandra med misstänksamhet, är alltid beredda att kämpa för sin egen budget oavsett nationella behov och prioriteringar. Elliot nämner här chefen för flottan som uttryckte sin avundsjuka över att armén stod i fokus genom fälttågen i Irak och Afghanistan. Slutsatsen av denna genomgång är att de olika stammarna med deras unika kulturer möts i MoD, detta leder till friktion och i förlängningen dåliga beslut.

I kapitel sex redogör Elliot för västmakternas utveckling från Weinbergdoktrinen 1984 (krig endast när det gäller vitala nationella intressen) till Blairdoktrinen av år 2002, då Tony Blair presenterade konceptet "A Force for Good" där militärt ingripande i suveräna stater av humanitära skäl inte bara var moraliskt rätt, men också lagligt. Blair citeras i boken: "... in the past there has been too much talk of exit-strategies" (s. 90). Ett uttalande som implicit innebär att ibland måste stater agera även om slutmålet *end-state* eller *exit*-strategin är oklar. Weinbergdoktrinen var stram och tydligt med hur militär skulle användas. Slutet på det kalla kriget 1989 och Warszawapakens upplösning innebar att behovet av militären ifrågasattes. Den så kallade "fredsfaktorn" användes för att skära ned i militärbudgetar i väst. Risken för en stor framtida konflikt bedömdes alltså som teoretiskt möjlig, och på båda sidorna om Atlanten propagerade militära chefer för bevarandet av det kalla krigets väpnade strukturer om än i något mindre storlek. För att kompensera för mindre organisation skapade man militär förmåga med hjälp av teknik istället för soldater, utan hänsyn till framväxande hotbilder. Tanken var att nya hot skulle bemötas genom att man skalade ner den befintliga organisationen eftersom det (logiskt sett) skulle vara enklare än att uppgradera en organisations förmåga med många soldater, men med lite eldkraft och teknik, mot ett större hot. Författaren menar att Storbritannien, med sin erfarenhet av soldattunga fälttåg av lågintensiv karaktär inte okritiskt borde ha följt det amerikanska mönstret. Följden blev en absurd kapprustning där Europa försökte följa USA och vara operativt kompatibel. Kuwaitkriget 1991 tycktes delvis rättfärdiga det kalla krigets strukturer. En lärdom som dock tonades ned var att trots västmakternas överväldigande militära makt detta inte avskräckte stater från att ignorera FN eller försöka skaffa kärnvapen. Terrorister och insurgenter tillämpade också asymmetrisk taktik med god strategisk effekt.

Efter 1991 föddes tanken att militären skulle kunna vara "A Force for Good". Colin Powell (då ordförande i *Joint Chiefs of Staff*), en av de ursprungliga författarna till Weinbergdoktrinen, valde att utveckla denna till Powell-doktrinen – ännu mer restriktiv än sin föregångare. Målet var att inte använda

militären överallt och alltid. Framför allt, hävdade Powell, måste en tydlig exit-strategi finnas. Det måste också finnas internationellt stöd och en gräns för kostnaderna. Denna period var också den tid då precisionsammunition blev vanlig i kombination med *stand-off* attacker. Ny dyr teknik betalades genom minskat antal soldater; vilket i sin tur försämrade möjligheterna att utkämpa de soldattunga operationerna. *Network Centric Warfare* och *Revolution in Military Affairs* brukar oftast nämnas i dessa sammanhang.

Politikerna såg Powell-doktrinen som en militär ovilja att engagera sig. Politiker hävdade, att den nya världen var rörig, att det inte alltid var möjligt att se *the end-state*, men att detta inte borde hindra användningen av militära medel. USA:s dåvarande utrikesminister, Madeleine Albright påpekade: "what's the point of having all this superb military that you're always talking about, if we can't use it?" (s. 88) som visar den frustration många politiker kände över den restriktiva doktrinen. Början på slutet av de restriktiva amerikanska doktriner kom 1999 då *liberal interventionism*, gestaltad av Tony Blair som vid ett Nato-toppmöte i Chicago, talade om förutsättningarna för militär intervention i framtiden och definierade fem kriterier: att tillgripa militärt våld endast då diplomatiska lösningar hade uttömts att militär intervention kunde vara både praktiskt och förnuftigt, och; att militärt agerande skulle vara långsiktigt. Endast i slutet tillade han; att det bör finnas ett nationellt intresse. Denna uppfattning var ett avsteg från tidigare amerikanska doktriner där det nationella intresset betonades först. År 2002 hade Blairs tankar mognat till "A Force for Good" som anammades av de nykonservativa i Washington som ett svar på frustrationen över Powell-doktrinen. Både USA:s och Storbritanniens styrkor var uppbyggda för väpnade insatser utomlands. Kraven på nationellt existensförsvar var inte lika starka som i många andra stater. Detta, i kombination med den nya doktrinen, medförde att båda staterna var redo för operationer utomlands. Framgångsrika militära insatser i Kosovo 1999 och Sierra Leone verkade stödja den liberala interventionistiska politiken. Trots dessa framgångar fanns doktrinära brister, som brutalt skulle exponeras under det första årtiondet av 2000-talet enligt Christopher Elliot.

Kritik av konflikterna i Irak och Afghanistan eskalerade mot slutet av decenniet. Elliot inleder sin redogörelse av konflikterna med 9/11. Han flyttar sedan fokus till operationerna i Afghanistan 2001, går sedan vidare till invasionen av Irak 2003 innan han återvänder till Helmand och ISAF 2006. Mycket av litteraturen om denna tid, är oftast skrivna av aktörer eller journalister med fokus på de enskilda striderna och de svåra förhållandena. De stridande solda-

ternas mod eller insatser ifrågasätts aldrig. Men, när Irakkonflikten börjar lida mot sitt slut, kommer den första kritiken. Generellt riktas den mot ledarna av den militära hierarkin. Frank Ledwidge (reservofficer i den militära underrättelsetjänsten) ger exempelvis bilden att samtliga högre officerare ”inte förstår någonting”. Elliot ger en mer balanserad syn på kollegorna och pekar istället på att dessa ledande befattningshavare alla är produkter av samma system. De har varit ansvariga för att skapa de stridande styrkor som alla berömmar. Elliot menar därför att kritiken mot högre militära chefer behöver nyanseras, och även riktas mot politiska beslutsfattare.

Om påståendet att soldaterna gjorde väl ifrån sig är sann, så blir följden av det logiska resonemanget att strategin är bristfällig, eftersom den taktiska nivån levererat. I ett försök att identifiera problemen analyserar Elliot boken *British Generals in Blair's Wars* som består av essäer skrivna av ledande brittiska chefer med utgångspunkt i deras erfarenheter ifrån Irak och/eller Afghanistan.⁴ Det är svårt att inte sympatisera med den frustration som förekommer i essäerna med att inte kunna fullfölja operationer, bristen på politisk vilja och otillräckliga resurser. Med stöd i detta menar Elliot att problemen måste finnas högre upp i hierarkin, och han landar i Whitehall. Han visar på bristfälliga resonemang och ägnar 17 sidor åt skapandet och implementeringen av strategi. Han inleder med att beklaga hur strategin blivit allt otydligare och dess innebörd har urvattnats. Detta leder till att strategi ofta förväxlas med *policy* eller politik. Som ett exempel på MoD:s förvirring kring begreppet strategi var utnämningen av en *policy director* som inte åtföljdes av en *strategy director*. Politiken ska ge strategin själva syftesformuleringen och är överordnad den militära strategin. Genom politiska beslut ger regeringen MoD riktningen, och då ifrågasätts relevansen av att ha en MoD *policy director* när det är MoD:s uppgift att formulera militärstrategi med grund i regeringens politiska målsättning. Exemplet visar på tillståndet i beslutskedjan eftersom denna absurda situation tillåts uppkomma. Elliot påtalar att MoD svek de stridande förbanden, och i en separat bilaga i boken sammanfattar han åtta själv motsägelser i den brittiska strategin. Han balanserar dock kritiken med att understryka svårigheten med att formulera militär strategi när regeringen är avsiktligt tvekydig.

Problemet med politiken under denna period var tillståndet efter 9/11. Under årens lopp har det förklarats att Storbritannien deltog i konflikten i

Afghanistan för att; besegra al-Qaida; beröva al-Qaida en fristad; ge den lokala befolkningen säkerhet; förhindra terroristattacker i Storbritannien; främja demokratin; försvara kvinnors rättigheter; stoppa narkotikan, och så vidare. En del av den politiska problematiken, skriver Elliot, var resultatet av det särskilda förhållandet (*special relationship*) mellan USA och Storbritannien. Det övergripande politiska målet, *policy*, skulle därför lite raljant skrivas: ”we're at war because America is”. Det särskilda förhållandet fick sig en törn när det visade sig att den brittiska kontingenten i Basra var för liten för att kontrollera det kaos som bröt ut där; men även i Helmand där den brittiska *polycyn* ”punching above one's weight” inte visade sig klara mötet med verkligheten. Elliot menar att goda strateger borde ha kunnat förutse detta.

Det finns även bra exempel på när strategi och operationer går i takt. Elliot bidrar med några exempel, men avslöjande är hur få av dessa exempel som emanerade i Whitehall. Generalmajor Mungo Melvin citeras: ”the MoD was managing the situation, rather than leading it; the absence of clear strategic thinking was the watchword of the decade. It was a conspiracy of optimism” (s. 161).

Efter den långa men intressanta inledningen om läget idag analyserar Elliot varför problemen uppkom. Detta är bokens kärna. Elliot driver två teser om varför det gick fel. Den första, lägger skulden i MoD:s strukturer med utgångspunkt i ett organisatoriskt perspektiv. Särskilt avses det triangulära förhållandet mellan ÖB (*Chief of the Defence Staff, CDS*), MoD:s generaldirektör (*Permanent Under-Secretary of State, PUS*) och försvarsministern. Den andra tesen är att maktpositionerna hos de olika försvarsgrenscheferna försvagats. Elliot menar att alla organisationer behöver en tydlig beslutsstruktur. Längst upp i organisation beslutas om strategin. Där delas uppgifter ut; resurser fördelas; effekt bedöms och uppgifter justeras därefter efter behov. Men trots de bästa intentionerna ställer verkligheten till det. Elliot ger en kort översikt av det brittiska försvarsorganisatoriska systemet. Av vikt är den brittiska insatsstaben *PJHQ (Permanent Joint HQ)* grundat 1995, som det första permanenta gemensamma högkvarteret. Innan dess fick de olika försvarsgrenarna ansvara för olika konflikter beroende på om det i huvudsak handlade om en mark-, luft- eller sjökampanj. Till exempel sköttes Falklandskriget 1982 av *Royal Navy Fleet HQ* i Northwood, medan *RAF Strike Command* var ansvariga för Kuwaitkriget 1991. Arrangemanget fungerade bra men var inte optimalt då varje högkvarter behövde förstärkas från de andra två försvarsgrenarna för att bli ”joint”. Rutiner behövde utarbetas för varje nytt fälttåg. Logiken att skapa

4. Jonathan Bailey, Richard Iron och Hew Strachan (red.), *British Generals in Blair's Wars* (London 2013).

ett permanent gemensamt högkvarter var således naturlig. Men den nya organisationen fick oanade konsekvenser. Från att man tidigare hade haft försvarsgrenscheferna som insatschefer blev CDS frontfigur för MoD medan PJHQ ansvarade för operationerna. Denna nya situation ledde till att försvarsgrenscheferna med expertis på respektive område uteslöts från den inre cirkeln av strategiformulering samt beslutsfattande. Med bildandet av PJHQ 1995 fick CDS en alltmer framträdande roll. CDS var även rådgivare till premiärministern. Befattningen delas av de tre försvarsgrenarna och ansvaret roteras mellan de tre, beroende av om Storbritannien var involverat i konflikt eller inte. Detta fick till följd att under stora delar av fälttågen i Irak och Afghanistan leddes MoD av en flygare – Sir Jock Stirrup 2006–2010 respektive en flottist – Sir Michael Boyce 2001–2003. Ingen av dem var experter på markoperationer. Situation skulle inte vara så prekär om de hade haft rådgivare från de andra grenarna, specifikt markarenan, men så skedde inte.

Elliot beskriver flera problem i förhållandet mellan CDS, PUS och försvarsministern. Det första är det dubbla system som kommer med att ha både en militär och civil chef i samma organisation. Det skapar extra byråkrati då alla beslut måste godkännas av båda cheferna. Detta tar tid, leder ofta till kompromisser och konflikter. Motsättningen grundar sig i att CDS mål är att leverera militär effekt (oavsett kostnad) medan PUS ska hålla budgeten. Så även om man bortser från den komplicerade byråkratin så innebär de två olika synsätten (militär effekt kontra budget) att friktioner byggdes in i systemet. Detta gjorde det svårt att skapa enighet om en gemensam strategi. Försvarsministerns uppgift är att harmoniera och balansera CDS och PUS mot varandra. Elliot visar att detta oftast inte fungerat, och då eftersom försvarsministrarna satt på sin post alltför kort tid. Under den tioårsperiod som Elliot analyserar hade Storbritannien sex olika försvarsministrar varav de fem sista under åren 2005–2010.

Förutom rollen som rådgivare till premiärministern var CDS tvungen att ta hänsyn till vad som var politiskt möjligt att uppnå i termer av truppslag. Istället för att låta den taktiska situationen styra vad som behövdes, fick politiska överväganden och budgetrestriktioner råda. Devisen ”use it or lose it” fanns med beräkningen. Slutsatsen blev att det ansågs bättre att underdimensionera styrkorna för att delta i krigen i Irak och Afghanistan, än att inte delta alls.

Den andra tesen Elliot driver är att de tre försvarsgrenschefernas auktoritet urholkats. Hela kapitel 13 handlar om försvarsgrenschefernas frustration,

samtidigt som vissa CDS kände sig hotade av deras expertkunskaper. Det finns många exempel på att försvarsgrenscheferna inte tilläts påverka strategin. Beslut fattades utan deras medverkan vilka deras försvarsgren sedan fick ansvar att verkställa. Rapporter från operationsområdena nådde inte heller försvarsgrenscheferna. Chefen för flottan (CNS) Amiral West sade om svårigheten att få så kallad ”ground truth” nämns:

We did not get a real flavour of the situation on the ground and never got a feel for how the situation was changing. One felt one was out on a limb [in the Navy staff]. The weekly Chiefs meeting included an Ops briefing, but it was really an information meeting; we were never involved in a discussion (s. 171).

Kapitel 13 tål att läsas ett par gånger eftersom den problematiska besluts miljön är illustrativ. Alla som borde ha varit med att utforma strategin inom MoD var inte med. Relationen mellan CDS och PUS präglades av friktion, och förhållandet mellan CDS och försvarsgrenscheferna motverkade möjligheten att fatta de beslut som krävdes.

Efter denna kritik av den nuvarande organisationen och dess sätt att arbeta föreslår Elliot förslag på förbättringar. Listan är lång, men de viktigaste är: premiärministern måste tydligare involveras i de fälttåg han beslutar om; ett krigskabinett är att föredra framför otydligt ledarskap; en rigorös strategisk analys måste föregå varje väpnad insats; truppantalet måste bestämmas av uppgiften och inte av budgethänsyn; en strategisk reserv måste alltid finnas tillgänglig; militären måste bli bättre på att återkoppla konsekvenserna av politiska beslut till makthavarna; beslut om insatser måste vara tydliga och offentliga för att motverka tvetydigheter; Storbritannien måste finna rätt struktur för att passa in i den koalitionsstrategiföring som idag präglar operationer; det operativa ledarskapet måste finnas på plats i fält, men också det politiska ledarskapet måste finnas där, och, till sist, utbildning i strategiskt tänkande måste bli obligatorisk för alla högre chefer. Det sista förslaget för tankarna till den akademiseringsprocess som Sverige just nu genomgår. Av Elliots förslag är kanske den sista punkten allra viktigast. Om brister i utbildning inte funnits hade kanske några av de tidigare förslagen kunnat undvikas?

När det blir fel beror det vanligtvis på flera olika orsaker. Detta erkänns av författaren, som beskriver en regering präglad av otydligt beslutsfattande, konflikter mellan Blair Tony och Gordon Brown samt brist på sammanhållet ledarskap och helhetsansvar. Men även i den militära organisationen fanns brister, varav vissa har presenterats ovan. De flesta av de organisatoriska pro-

blemen kan motverkas med tydligt ledarskap, balans mellan budget och behov, samt tydligare roller för försvarsgrenscheferna för att motverka rivalitet.

Boken *High Command* är ett nöje att läsa och Elliot sätter fingret på många problem utan att tappa tråden. Som alltid när en person skriver om sina kollegor finns risken att författaren skrader orden eller tar udden av det som borde komma fram. Vissa av intervjuobjekten var kanske inte är så rättframma som de skulle kunnat vara. Detta är svårt att avgöra men är vanligt i böcker av denna art. Det kan dock konstateras att den kritik som har lyfts fram är allvarlig och har haft långtgående konsekvenser. Istället för personangrepp är Elliot intresserad av att analysera ett system som är i behov av förändring och han klarar galant av att kritisera utan att för den skull förolämpa. Elliot anstränger sig för att påpeka att alla individer som kritiserats är kapabla och att mycket beror på hur organisationen utformats.

Förhållandet mellan Storbritanniens militärkommando och dess politiska herrar har ofta varit disharmoniskt. Ett lågvattenmärke nåddes under det senaste decenniet men ingen är utan skuld. Det dysfunktionella systemet inom MoD som Elliot har beskrivit så väl i sin bok går inte att komma ifrån. Lärdomarna för stater som Sverige, som infört likartade beslutssystem, är stora. En studie av det svenska systemet skulle med all sannolikhet inte se annorlunda ut än det som Elliot kommit fram till gällande Storbritannien. Detta återstår dock att se, eftersom den boken ännu inte är skriven.

Charlie Sulocki

